

Ján Hlavinka

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA V OKRESE MEDZILABORCE V ROKOCH 1938 - 1945

EDÍCIA
MONOGRAFIE

ÚSTAV
PAMÄTI
NÁRODA

Ján Hlavinka

**Židovská komunita v okrese
Medzilaborce
v rokoch 1938–1945**

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA
BRATISLAVA 2007

Ján Hlavinka

Židovská komunita v okrese Medzilaborce
v rokoch 1938–1945

Edícia MONOGRAFIE

Vydal
Ústav pamäti národa
Nám. SNP 28
810 00 Bratislava
www.upn.gov.sk

1. vydanie

Recenzenti
PhDr. Ivan Kamenec, CSc.
Gila Fatranová, PhD.
PhDr. Katarína Hradská, PhD.

Jazyková redaktorka Zuzana Slobodníková
Návrh obálky Peter Rendek
Sadzba Ľubomír Ďurina

© Ján Hlavinka 2007
© Ústav pamäti národa

Tlač Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov

ISBN 978–80–969296–8–9

Obsah

Podakovanie	9
Úvod	11
1. Dejiny Židov v oblasti Medzilaboriec do roku 1938	17
1. 1. Oblasť Medzilaboriec pred príchodom Židov	17
1. 2. Najstaršie dejiny Židov v Medzilaborciach	19
1. 2. 1. Medzilaborce alebo „Miž’laborec“ – chasidi, ich kultúra a tradícia	24
1. 3. Obdobie rokov 1918–1938	27
1. 3. 1. „Machlokes“ alebo spor v náboženskej obci v Medzilaborciach	30
1. 3. 2. Spolužitie Židov a Rusínov do roku 1938	33
2. Na počiatku tragédie	35
2. 1. V období autonómie Slovenskej krajiny (6. 10. 1938–14. 3. 1939).	35
2. 1. 2. Nástup autoritárskej vlády Ľudákov a vysídľovanie Židov	39
2. 2. Po vzniku slovenského štátu	45
2. 2. 1. Prepúšťanie Židov z verejných služieb a ďalšie protižidovské opatrenia	47
2. 2. 2. Spolok na umožnenie vystahovania Židov zo Slovenska v Medzilaborciach	51
2. 2. 3. Židovská komunita v Medzilaborciach a začiatok 2. svetovej vojny	52
3. Arizácie, likvidácie a ďalšie opatrenia v oblasti majetku	55
3. 1. Židovský problém a problém židovského majetku	55
3. 2. Zásahy do živnostenských oprávnení Židov	56
3. 3. Arizácia podnikového majetku Židov	58
3. 3. 1 „Ako Slovák a Gardista...“ – arizácia veľkoskladu Meilicha Klausnera	66
3. 3. 2. Arizácia „z dôvodov národnostných“ – veľkoobchod Mojzesa Schönfelda	78

3. 3. 3. Arizácia veľkoobchodu Barucha Grünfelda	89
3. 3. 4. Arizácia drevárskej firmy bratov Mendlovičovcov nemeckým kapitálom	97
3. 3. 5. Arizácia drevárskej firmy bratov Dillerovcov	108
3. 3. 6. Záverečné poznámky k arizácii podnikov v okrese Medzilaborce	112
3. 4. Likvidácia podnikov vo vlastníctve Židov.	113
3. 5. Domový a bytový majetok Židov	117
3. 6. Poľnohospodársky majetok Židov	123
3. 7. Dôsledky arizácií a likvidácií v okrese Medzilaborce	127
4. Vyradenie z verejného života	131
4. 1. Ústredňa Židov a Odbočka Ústredne Židov v Medzilaborciach	131
4. 2. Domové prehliadky v židovských domácnostiach	132
4. 3. Žandárstvo a otvorené násilie	135
4. 4. Zavedenie povinného označovania Židov v Šarišsko- -zemplínskej župe	137
4. 5. Vystupňovanie protizhidských opatrení v júni a júli 1941	139
4. 6. Prijatie tzv. židovského kódexu a ďalšie opatrenia proti Židom	145
5. Deportácie Židov a ich dôsledky	149
5. 1. Cesta k deportáciám	149
5. 2. Začiatok deportácií v okrese Medzilaborce	157
5. 3. Transport z 19. mája 1942	165
5. 4. Posledný transport Židov z okresu Medzilaborce	170
5. 5. Osudy deportovaných – oblasť Lublin	171
5. 6. Osudy deportovaných – Osvienčim	176
6. Hľadanie útočiska	181
6. 1. Odchod Kornela Reinhardta	181
6. 2. Organizované úteky do Švajčiarska vo vlakoch s dreveným uhlím	183
6. 3. „Pokojný“ rok 1943	193

6. 4. Vyhnanie z východného Slovenska, Povstanie a zima 1944	197
6. 5. Zavraždenie rodiny Pavla Dillera	202
6. 6. Po oslobodení	205
Summary	209
Zoznam skratiek	215
Pramene a literatúra	217
Menný register	223
Tabuľky	229
Fotografie	263

PodĎakovanie

Táto práca by nikdy nevznikla bez pomoci zo strany mnohých ľudí, ktorí ma podporovali počas štvorročného obdobia výskumu a zhromažďovania prameňov k jej napísaniu.

Osobitne sa chcem poďakovať Jurajovi G. Braunovi, M. D. a jeho manželke Helene, s ktorých podporou a pomocou som mohol uskutočniť rozsiahly výskum v New Yorku, Los Angeles i Washington D. C. v USA.

Rovnako ďakujem členom bývalej medzilaborskej židovskej komunity, ktorých som mal možnosť stretnúť a ktorí sa so mnou podelili o svoje spomienky na Medzilaborce a ich okolie, svoje rodiny, ako aj tragické udalosti holokaustu. Neoceniteľnou podporou, pomocou a informáciami ma zahrnuli predovšetkým Jack Joseph, Pinchas a Arje Mendlovicovci, Miriam Frankelová, Therese Plasznerová a členovia ich rodín, ktorí sa podieľali na mojom úsilí o zbieranie dokumentov, fotografií a informácií.

Moja vďaka patrí aj Meyerovi Dennovi za jeho pomoc pri kontaktovaní členov židovskej komunity z okresu Medzilaborce, za poskytnutie cenných informácií i pootvorenie mnohých dverí v organizáciách, ktoré sa zaoberajú výskumom holokaustu v USA.

Jeanovi Pierrovi Winklerovi, Suzanne Weissovej a ich rodinám, ako aj Shoelovi Mendlowitzovi ďakujem za cenné informácie a fotografie z Medzilaboriec a okolia.

Cheryl Podolsky, Milanovi a Amy Wisterovcom som vďačný za organizačnú pomoc v USA, Tove Korczynovej, Cvi a Racheli Simonovcom za obdobnú pomoc v Izraeli a Mariane Hueppiovej a Jiřímu Oseckému za pomoc pri výskume vo Švajčiarsku.

Ďakujem Dougovi Ballmanovi a Kim Simonovej z USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of California za ich otvorený prístup a veľkú pomoc počas výskumu v archíve výpovedí v Los Angeles v roku 2004 (vtedy pod názvom Survivors of the Shoah Visual History Foundation). Ďakujem Witoldovi Medykowskemu z Yad Vashem v Jeruzaleme za a pomoc pri výskume v Yad Vashem Archives a Carlovi Modigovi

z The United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone D. C. za pomoc v archíve tejto organizácie.

Ivanovi Kamencovi, Gile Fatranovej a Kataríne Hradskej patrí moja veľká vďaka za trpezlivosť pri pripomienkovaní i recenzovaní rukopisu tejto práce, ako aj za neoceniteľné rady a postrehy, ktorými ju obohatili.

Vedeniu Ústavu pamäti národa ďakujem za pomoc pri výskume a zavydanie tejto práce.

Na záver sa chcem zvlášť poďakovať svojim rodičom a svojej manželke Adriane za ich neustálu podporu počas celého obdobia výskumu.

Ján Hlavinka

Úvod

Slovenské dejiny 20. storočia v sebe nesú pečať dvoch totalitných režimov – ľudáckeho a komunistického. Po páde komunistickej totality v roku 1989 a vzniku samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 sa ukázalo, že i ľudácky režim, ktorý na Slovensku vládol v rokoch 1938 – 1945, zanechal na našej minulosti neobyčajne hlboké stopy. Aj dnes, po viac ako šiestich desaťročiach od pádu režimu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, má slovenská spoločnosť problém s hodnotením vlastných dejín tohto obdobia a rozdielnosť názorov sa prejavuje v odbornej i širšej – spoločenskej – diskusii. Jednu z kľúčových kapitol tejto diskusie tvorí kapitola perzekúcií židovského obyvateľstva, ktoré boli dôležitou súčasťou ľudáckeho vládnutia a ktoré sa dotýkali všetkých sfér spoločenského života.

Židia, ktorí na Slovensku žili po generácie a ktorí sa stali súčasťou takmer každej slovenskej dediny či mesta, boli už krátko po rozpade Československa a nástupe Hlinkovej slovenskej ľudovej strany k moci na jeseň 1938 vyhlásení za nepriateľov Slovenska a stali sa terčom verbálnych i fyzických útokov. Už v novembri 1938 nariadil jeden z hlavných predstaviteľov ľudáckeho režimu, predseda slovenskej autonómnej vlády Jozef Tiso, brachiálne vysídľovanie Židov.

Aj po vzniku samostatného slovenského štátu v marci 1939 vládna HSES potvrdila antisemitizmus ako súčasť svojej – teraz už štátnej - politiky. Dnes vieme, že marec 1939 nebol začiatkom perzekúcií Židov na Slovensku, ale len začiatkom jednej etapy v procese systematického prenasledovania, ktoré sa v rôznych podobách uskutočňovalo až do konca existencie ľudáckeho režimu.

Len v priebehu úvodných troch rokov existencie prvej Slovenskej republiky na Židov doľahli stovky právnych noriem, ktoré obmedzili ich občianske i ľudské práva, ako aj možnosti ich spoločenského uplatnenia, zbavili ich všetkých foriem majetku a zlikvidovali zdroje ich príjmu. Vylúčenie Židov z hospodárskeho a sociálneho života malo byť z moci ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. definitívne ukončené v septembri 1941.

Vďaka radikálnej protižidovskej politike slovenskej vlády a jej podriadených orgánov sa Židia napokon na konci roku 1941 ocitli

v pozícii sociálne odkázanej skupiny ľudí a priťáže pre štát, ktorý sa snažil ťažiť z ich vyvlastneného majetku. Na prelome rokov 1941/1942 tak ľudácky režim pripravil a od marca 1942 do októbra 1942 aj uskutočnil deportácie viac ako 57-tisíc Židov bez rozdielu veku či pohlavia z územia Slovenska na územie pod kontrolou nacistického Nemecka, kde sa v tom čase rozbiehala realizácia plánu fyzickej likvidácie miliónov európskych Židov.

Tí Židia, ktorým sa podarilo vyhnúť deportáciám a neboli chránení rôznymi pracovnými povoleniami či prezidentskými výnimkami, hľadali útočisko v úkrytoch, prípadne v emigrácii. Keď v roku 1944 na Slovensku vypuklo Slovenské národné povstanie a jednotky SS i ďalšie zložky nemeckého bezpečnostného aparátu okupovali a ovládli naše územie, začala sa posledná fáza tragédie slovenských Židov. Tragédie, ktorá znamenala smrť pre viac ako 70-tisíc slovenských Židov a v konečnom dôsledku aj zánik pre desiatky židovských komunít.

Cieľom tejto práce je na regionálnom pôdoryse východoslovenského mesta i okresu Medzilaborce priblížiť osudy tunajšej židovskej komunity v čase autonómneho Slovenska a prvej Slovenskej republiky.

V okrese Medzilaborce žilo až do roku 1942 približne 1500 Židov. V Medzilaborciach samotných tvorili Židia približne 1/3 obyvateľstva a dominovali v hospodárskom živote celej oblasti. Židia ako minorita žili v tejto oblasti na severovýchode Slovenska spolu s majoritným rusínskym obyvateľstvom. Spolužitie s Rusínmi bolo špecifikom, no zároveň i rámcom existencie židovskej komunity v tejto oblasti.

Keďže do dnešných dní sa zachovalo veľmi málo informácií a prameňov o dejinách Židov žijúcich v Medzilaborciach a ich okolí pred rokom 1938, rozhodol som sa v prvej kapitole práce krátko venovať aj zhrnutiu základných faktov o počiatkoch tejto komunity.

Autonómna ortodoxná židovská náboženská obec v Medzilaborciach bola jednou z tých východoslovenských židovských náboženských obcí, v ktorých sa ujali myšlienky chasidizmu, neobyčajne bohatého hnutia v ortodoxnom judaizme, ktorý sa odzrkadľoval vo všetkých sférach života členov komunity. Preto sa na základe niekoľkých prameňov krátko venujem aj priblíženiu aspoň základných

faktov o tomto hnutí i jeho kultúrnych prejavoch v pamiatkach po židovskom obyvateľstve okolia Medzilaboriec.

Som presvedčený o tom, že Židia žijúci v oblasti Medzilaboriec boli v každodennom živote konfrontovaní s obdobnými problémami, radosťami i starosťami ako iní obyvatelia tohto svojrázneho regiónu. Keďže históriu medzilaborskej židovskej komunity do roku 1938 i počas obdobia holokaustu vnímam (a snažil som sa podať) v plastických kontúrach každodenného života „bežných“ ľudí, v práci som zachytil aj spor v medzilaborskej náboženskej obci v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Tento spor rezonoval s väčšou či menšou intenzitou v takmer všetkých rozhovoroch s členmi komunity, ktorí holokaust prežili a ktorých som mal možnosť počas výskumu stretnúť, a doklady o ňom sa zachovali aj v písomných prameňoch.

V hlavných kapitolách práce, ktoré sú ďalej štruktúrované, som sa snažil o podanie obrazu o protižidovských opatreniach ľudáckeho režimu na Slovensku a ich dopadoch na židovské obyvateľstvo v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945. Prelína sa v nich chronologický i problémový prístup.

V druhej kapitole práce v časovej následnosti sledujem vývoj „riešenia“ židovskej otázky na Slovensku i v okrese Medzilaborce v období autonómie Slovenska, ako aj prijatie a aplikáciu prvých protižidovských opatrení v období po vzniku slovenského štátu.

Tretia kapitola je tematicky venovaná protižidovským opatreniam v oblasti majetku. Keďže obmedzenie majetkových práv Židov, likvidáciu ich zdrojov príjmu a vyvlastňovanie všetkých druhov ich majetku považujem za jeden z kľúčových motívov i cieľov režimu v jeho vnútornej vojne proti občanom židovského pôvodu, snažil som sa o vysvetlenie celoslovenských súvislostí „riešenia“ židovskej otázky v oblasti majetku, jeho východísk i proklamovaných cieľov. Pokúsil som sa aj o charakteristiku miestnych pomerov pred začiatkom perzekúcií v majetkovej oblasti v medzilaborskom okrese.

Zvláštnu pozornosť som venoval arizácii podnikového majetku Židov. Som presvedčený o tom, že arizácia podnikového majetku Židov v medzilaborskom okrese v sebe nesie všetky všeobecné charakteristiky arizačného procesu na Slovensku. Na niekoľkých konkrétnych prípadoch arizácie podnikov som sa snažil podať plastický obraz o jej priebehu, ako aj špecifikách na miestnej i okresnej

úrovni. Arizácie podnikového majetku v okrese Medzilaborce som rekonštruoval výhradne na základe archívnych dokumentov. Likvidácii podnikov, ktorá tvorila súčasť procesu a dotkla sa väčšieho počtu Židov, je venovaná zvláštna podkapitola. Obdobne je tomu v prípade nehnuteľného majetku Židov.

Štvrtá kapitola je venovaná obmedzovaniu ľudských práv Židov v okrese Medzilaborce a ich vyradovaniu zo spoločenského života. Zneužívanie moci a otvorené násilie voči Židom, ktorému bol režimom často daný voľný priebeh, sa dotklo i okresu Medzilaborce. Zo strany členov Hlinkovej gardy i príslušníkov žandárstva ho okúsili mnohí členovia židovskej komunity. Snažil som sa opäť o popis konkrétnych prípadov z každodenného života členov komunity, ktorých by bolo možné uviesť viac, keby to rozsah práce dovoľoval.

Piata kapitola je venovaná najtragickejším udalostiam v dejinách židovskej komunity na Slovensku i v okrese Medzilaborce – deportáciám Židov zo Slovenska v roku 1942 a ich dôsledkom. Deportácie, ktoré administratívne i organizačne pripravili slovenské vládne miesta a ktoré sa uskutočnili za súčinnosti ústredných i regionálnych (župných, okresných i miestnych) zložiek štátnej moci, HSLS, Deutsche Partei a Hlinkovej gardy, boli osudovým momentom v dejinách židovskej komunity v okrese Medzilaborce. Zvrátenosť deportácií sa aj v Medzilaorciach a okolí prejavila už v začiatkoch ich príprav a násilie, ktoré sa rozpútalo počas ich realizácie nemalo obdobu. Mladí židovskí muži a ženy vo veku 16–45 rokov boli od začiatku deportácií konfrontovaní s hraničnými situáciami, vydieraním zo strany štátnej moci a útrapami. Mnohí hľadali cestu, ako sa vyhnúť podozrivému „pracovnému nasadeniu“, ktoré sprevádzalo násilie a zatýkanie rodinných príslušníkov. Počas deportácií dochádzalo k situáciám, ktoré možno opísať len slovami ich priamych účastníkov.

V práci som sa venoval aj otázke osudov deportovaných. Snažil som sa opäť o čo možno najširší heuristický záber, ale nedostatok prameňov mi dovolil zdokumentovať len zlomok z toho, s čím boli konfrontovaní medzilaborskí Židia po odchode transportov z okresného mesta.

Za dôležitú považujem aj poslednú, šiestu kapitolu, ktorá sa venuje útekem členov židovskej komunity medzilaborského okresu

do neutrálneho Švajčiarska, ako aj osudom tých Židov z Medzilaboriec a okolia, ktorí neboli deportovaní v roku 1942 a ktorí prežívali v atmosfére strachu a neustálej hrozby ako „ponechaní v hospodárskom živote Slovenska“.

Pre tých prvých sa riskantná a strastiplná cesta cez územie nacistického Nemecka v najmenej 14 prípadoch skončila šťastne a opäť sa stali slobodnými ľuďmi. Pre tých druhých sa po vyhnaní z východného Slovenska na jar roku 1944 a vypuknutí Slovenského národného povstania auguste toho istého roku opäť začal boj o prežitie. Vražedné besnenie nemeckých bezpečnostných síl a ich prísluhováčov na našom území sa nepodarilo v zime 1944/1945 prežiť všetkým, no niektorí sa dočkali konca vojny.

Pri výskume som sa opieral o archívne dokumenty uložené vo fondoch viacerých domácich i zahraničných archívov, ale aj o edície publikovaných dokumentov, odbornú literatúru monografického charakteru a ďalšie publikované zdroje.

Špecifickým zdrojom informácií, použitým v práci, sú výpovede priamych svedkov udalostí, predovšetkým z radov bývalých členov židovskej komunity v okrese Medzilaborce, ktoré som buď osobne zaznamenal metódou Oral history počas výskumných ciest v zahraničí (USA, Izrael), alebo získal v priebehu môjho výskumu v Survivors of the Shoah Visual History Foundation (dnes USC Shoah Foundation Institute for Holocaust Research and Education, University of South California) v Los Angeles (USA) v júli roku 2004, prípadne v archíve Yad Vashem v Jeruzaleme (Izrael) vo februári 2006.

Po výpovediach priamych svedkov udalostí som siahol predovšetkým preto, lebo poskytujú cenné a jedinečné informácie, ktoré absentujú v archívnych dokumentoch a poodhaľujú zákulisie mnohých udalostí, ktoré nebolo, alebo nemohlo byť poodhalené v písomnej podobe a teda nie je možné ho nájsť v archívnych dokumentoch.

Výpovede priamych účastníkov poskytujú tiež možnosť priblížiť, aj keď nie absolútne, rovinu osobných pocitov a z nich vyplývajúceho konania priamych účastníkov.

Pripomínam, že výpovede je potrebné brať s istý kritickým odstupom, a to nepomerne väčším, aký sa uplatňuje v prípade

kritiky písomných prameňov. Výpovede totiž vychádzajú z ľudskej pamäti a tá nepatrí medzi najspoľahlivejšie zdroje. Rovnako sa v nich odzrkadľuje psychika respondenta s jeho motívmi.

Považujem za potrebné poznamenať, že citácie, uvedené v texte tejto práce, neboli gramaticky a ani štylisticky upravované a sú v pôvodnom znení. Nezhodujú sa preto so v súčasnosti platnými pravidlami slovenského pravopisu.

I. Dejiny Židov v oblasti Medzilaboriec do roku 1938¹

I. I. Oblasť Medzilaboriec pred príchodom Židov

Dejiny Židov v stredoeurópskom priestore sú dejinami národa bez štátu, dejinami ľudí, ktorí prichádzali do multietnických regiónov, prispievali svojim jedinečným spôsobom k ich kultúre a, naopak, prispôbovali sa prvkom iných kultúr.

Práve priestor, v ktorom sa dejiny Židov v stredoeurópskej diaspóre odohrávali, tvorí svojimi charakteristikami rámec, bez poznania ktorého sa strácajú mnohé súvislosti.

Skôr ako prejdem k dejinám Židov v Medzilaborciach a okolí, považujem za potrebné poukázať aspoň na niektoré špecifické prvky tejto časti Slovenska.

Medzilaborce, tak ako iné obce v ich bezprostrednom okolí, vďačia za svoj vznik osídlovaciemu procesu prebiehajúcemu na Hornom Zemplíne od polovice 14. storočia, ktorý historici volajú „valašská kolonizácia“ alebo „kolonizácia na valašskom práve“.²

1 Predmetom tejto publikácie sú dejiny židovskej komunity v okrese Medzilaborce v jeho územnej podobe v rokoch 1938–1945. Okres Medzilaborce v tomto období vo svojich administratívno-správnych hraniciach zahŕňal 48 obcí. Pre obdobie pred rokom 1938 publikácia reflektuje vývoj vo všetkých 48 obciach, ktoré patrili k rôznym administratívno-správnym celkom. Preto sledované územie nazývam oblasťou. Niektorí autori používajú pre označenie tohto mikroregiónu pojem Laborecko, ktorého vymedzenie je však stále pomerne neustálené. Pozri napr.: HNÁT, Andrej: Laborecko. Dejiny – príroda – hospodárstvo – kultúra – osobnosti. Trebišov 1999.

2 Valašská kolonizácia bola vyústením snahy zemepánov oblasti dnešného severovýchodného Slovenska, ktoré na počiatku 15. storočia tvorilo súčasť Zemplínskej stolice, hospodársky pozdvihnúť neobývané, alebo len riedko obývané a prevažne zalesnené oblasti, poskytnutím určitých úľav a výhod naverbovaným novousadlíkom pri založení nových osád a dedín. Títo novousadlíci, alebo prístahovalci, ktorých úlohou bolo „kolonizovať“ aj oblasť okolo dnešných Medzilaboriec a ďalšie časti severného, teda Horného Zemplína, boli, tak ako aj iní zakladatelia dedín na valašskom práve, charakteristickí v dvoch ohľadoch:

Valašskú kolonizáciu je možné považovať za jeden z určujúcich prvkov vývoja Rusínov ako samostatnej etnickej skupiny, ktorá, ako majoritná, žije práve v okolí Medzilaboriec až podnes.

Oblasť okolo Medzilaboriec sa v nárečí jej pôvodných obyvateľov – Rusínov – volá „Labirština“, čo je dnes do slovenského jazyka bežne prekladané ako „Laborecko“.

Medzilaborce boli pravdepodobne založené na valašskom práve, aj keď do dnešného dňa sa nenašiel písomný doklad, ktorý by dovoľoval uviesť bližšie podrobnosti. Prvá písomná zmienka o dnešných Medzilaborciach je až z roku 1523.³

V oblasti okolo Medzilaboriec sa o valašskej kolonizácii a Rusínoch zachovali staršie doklady, ako napr. listina z dnešnej Radvane nad Laborcom už z roku 1379.⁴

Druhou kultúrnou charakteristikou oblasti Laborecka, ktorú možno spojiť s pôvodom rusínskeho obyvateľstva, je náboženstvo, ktoré pretrváva do dnešných dní. Rusíni boli, a aj dnes sú, charakteristickí svojím východokresťanským vyznaním, ktoré si so sebou na východné Slovensko priniesli počas valašskej kolonizácie.

Z pohľadu vládnych kruhov v katolíckom Uhorsku nebolo pravoslávne vyznanie vítané a bolo všeobecne označované za „schizmu“. Zemepáni Zemplínskej a Užskej stolice – v Humennom sídliači šľachtický rod Drugetovcov, inšpirovaní príkladom z poľského Przemysla, iniciovali v roku 1613, pod vplyvom humenských jezuitov, prvý pokus o „zjednotenie“ pravoslávneho obyvateľstva na svojom panstve so Svätou stolicou v Ríme, ktorý je všeobecne možné považovať za prvý pokus o „úniu“ v Uhorsku vôbec. Pravoslávni kňazi, ktorí nikdy nedosiahli postavenie katolíckych kňazov

doch: zamestnaním, v ktorom dominovalo pastierstvo oviec a drevorubačstvo, a náboženstvom, keďže vyznávali východnú – pravoslávnu – formu kresťanstva. Predpokladá sa, že prvé vlny prisťahovalcov na valašskom práve prišli na územie dnešného severovýchodného Slovenska z oblasti Valaška v severnom Rumunsku (z čoho je odvodený aj názov osídľovacieho procesu), neskôršie v skladbe prisťahovaleckých vln pravdepodobne prevládalo obyvateľstvo z územia dnešnej Ukrajiny. K valašskej kolonizácii pozri bližšie ULIČNÝ, Ferdinand: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce 2000, s. 700–707.

3 Tamže, s. 312.

4 Tamže, s. 701.

a nemali právo na desiatu časť úrody svojich veriacich, mali blízko Medzilaboriec, na pútnickom mieste v Krásnom Brode, na Turíce roku 1613 prejsť aj so svojimi veriacimi pod jurisdikciu Svätej stolice. Vzburá, ktorá v Krásnom Brode vypukla, na 33 rokov pochovala snahy Drugetovcov o privedenie poddaných na „pravú vieru“. Podarilo sa im to až v roku 1646, keď v Užhorode 53 pravoslávnych kňazov zložilo katolícke vyznanie viery do rúk jágerského biskupa a tým formálne prešlo pod jurisdikciu Ríma.

Pre Laborecko i ďalšie časti východného Slovenska bola Užhorodská únia začiatkom dlhého procesu prechodu pravoslávia do novej formy vyznania, ktoré za vlády cisárovnej Márie Terézie nazvali gréckokatolíckym.⁵

Užhorodská únia z roku 1646 a vývoj po nej je nepochybne základom spätosti Rusínov s gréckokatolíckym vyznaním a dôvodom, prečo hospodársky zaostalejšia a z hľadiska prírodných pomerov drsnejšia prihraničná oblasť okolo dnešných Medzilaboriec bola natoľko kultúrne odlišná od len o málo vzdialených oblastí východného Slovenska.

Oblasť v okolí Medzilaboriec bola už v 18. storočí, teda v dobe príchodu prvých židovských prisťahovalcov, špecifickým územím. Židia na ňom neboli konfrontovaní so slovenským obyvateľstvom, ale s majoritnými Rusínmi, svojráznou menšinou, ktorá v dejinách neoplývala ani dôverou a ani podporou vládnucich kruhov.

Spoluzitie s Rusínmi vytváralo rámec dejín medzilaborkej židovskej komunity, ktoré prerušili udalosti rokov 1938–1945.

I. 2. Najstaršie dejiny Židov v Medzilaborciach

O dejinách Židov žijúcich v okolí Medzilaboriec až do 20. storočia existujú len kusé informácie.

Z tých málo zachovaných prameňov, ktoré sú k dispozícii, viem, že židovské osídlenie oblasti okolo Medzilaboriec, tak ako aj humen-

5 K Užhorodskej únii pozri HARAKSIM, Ľudovít: Užhorodská únia a východné Slovensko. In: Historický časopis, roč. 45, 1997, č. 2, s. 194–206.

ského panstva, do ktorého Medzilaborce patrili, a napokon aj ďalších častí Zemplína je úzko späté s územím dnešného Poľska. Práve z územia Poľska, s ktorým oblasť okolo Medzilaboriec bezprostredne susedí, pochádzali Židia, ktorí vytvorili základ medzilaborskej židovskej náboženskej obce a židovských komunít v okolí.

Zemplín, a v rámci neho oblasť okolo dnešných Medzilaboriec, bol dôležitým tranzitným územím, cez ktoré už v stredoveku prechádzali v severo-južnom smere poľskí kupci, medzi nimi aj Židia.

Dôvodom bol Lupkovský karpatský priesmyk, ktorý je vzdialený od Medzilaboriec len 10 km a ktorý sa nachádza medzi dnešnými obcami Palota na slovenskej a Lupkov na poľskej strane. Viedla ním obchodná cesta do Poľska cez Karpaty. Lupkovským priesmykom prešla zaiste nejedna skupina kupcov, ktorá smerom do Poľska vyvážala, okrem iného, víno z Tokajskej oblasti a naspäť na Zemplín dovážala korenie, kožušiny a iný tovar.

O obchodných aktivitách Židov na Hornom Zemplíne, ktorého súčasťou bolo aj humenské panstvo, sa zachovalo niekoľko torzovitých informácií.

Jedna z nich hovorí, že 2. januára 1647 istý Matúš Görgey, obyvateľ Humenného, napísal svedectvo o tom, že na základe nariadenia svojich predstavených doviezol z Poľska „s pomocou Žida, ktorého meno je Izrael“ sobolie kožušiny a korenie, ktoré mu ale zhabali.⁶

Z poslednej tretiny 18. storočia pochádza doklad o tom, že v oblasti humenského panstva možno hovoriť už aj o určitom židovskom osídlení. Dňa 18. marca 1683 vydala Spišská komora v Košiciach nariadenie „Židom žijúcim v oblasti Užhorodu a Humenného“, aby vyslali svojich predstaviteľov s cieľom dohodnutia daní a preukázania patentu udeleného grófom Tökölym pod hrozbou obmedzenia práva obchodovať.⁷

Z decembra 1684 pochádza hlásenie Jána Munkáciho Spišskej komore o sčítaní Židov v Humennom, ktoré hovorí, že

6 GOLDEBRGER, Isador: About the Jews of the Homonna district 1808. Zdroj: www.shtethlinks.jewishgen.org/humenne/About_the_Jews.htm (05. 07. 2007).

7 Tamže.

v Humennom, v tom čase zemepanskom mestečku, žil trvalo jeden židovský remeselník a židovskí kupci do Humenného dochádzali v čase zberu hrozna a na nákup vína.⁸

Prvé zmienky o Židoch v okolí Medzilaboriec, teda na Laborecku, pochádzajú z prvej tretiny 18. storočia. V roku 1726 bola priamo v Medzilaborciach zaznamenaná jedna židovská rodina, ktorej hlavou bol Jozef Moškovič, hospodáriaci na prenajatej pôde. Jehošua R. Büchler uvádza, že táto rodina sa zrejme odsťahovala.⁹

Ďalší doklad o Židoch na Laborecku pochádza z februára roku 1778. Ide o vyšetovanie konfliktu medzi Židom Heršlom, arendátorom krčmy v dedine Palota, a miestnym sedliakom Fedorom Vackom, ktoré sa zachovalo v dokumentoch humenského panstva. Z vyšetovania incidentu je zrejmé, že krčmu v dedine Palota mali Židia v árende dlhšiu dobu.¹⁰

V dobe vlády Jozefa II. v rokoch 1780–1790 dochádza v Uhorsku k viacerým dôležitým reformám, v dôsledku ktorých rapidne narastá prílev židovských prisťahovalcov. V roku 1783 vydal Jozef II. novú právnu normu týkajúcu sa Židov – *Systematica Gentis Judaicae regulatio*, ktorou dovolil Židom usádzať sa vo všetkých dovtedy nedostupných oblastiach, dal im právo zaoberať sa obchodom bez obmedzenia, všetkými remeslami a voľne prenajímať a obrábať pôdu. Zrušil povinné nosenie odlišného odevu.¹¹

Po delení Poľska a pripojení Haliče v roku 1772 k Rakúsku dochádza k veľkému nárastu počtu Židov, ktorí migrujú smerom na juh. Aj keď Ješajahu A. Jelínek tvrdí, že väčšina Židov z Haliče, Volyňska a Podolia územím východného Slovenska len prešla a smerovala ďalej na juh,¹² v imigračnej vlne, ktorá nasledovala po pripojení Haliče, je potrebné vidieť základy viacerých židovských

8 Tamže.

9 BÜCHLER, Jehošua Róbert: Pinchas hakehillot Slovakia. Jerusalem 2003, s. 313.

10 Štátny archív Prešov (ŠA PO), fond (f.) Drugeth Humenné, inv. j. 197/2.

11 KÓNIA, Peter: Dejiny Židov na východnom Slovensku v kontexte celoeurópskeho vývoja. Prešov 1997, s. 35.

12 JELÍNEK, Ješajahu Andrej: Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Zborník statí. II. časť. Bratislava 1999, s. 11–12.

komunit na východnom Slovensku, vrátane židovského osídlenia v oblasti Medzilaboriec.

Židia, ktorí sa usadili v Medzilaborciach a na okolí, patrili k vyznávačom ortodoxného judaizmu. Do oblasti okolo dnešných Medzilaboriec si so sebou prinášali svoj prísne religiózny spôsob života, ktorý bol naviac ovplyvnený hnutím rozširujúcim sa od polovice 18. storočia ortodoxnými židovskými komunitami vo východnej Európe chasidizmom.

Pramene, ktoré by dovoľovali hovoriť o existencii a veľkosti židovských komunit v oblasti okolo Medzilaboriec v konkrétnejších číslach, nie sú k dispozícii. Prvým záchytným bodom je daňový súpis prenajímateľov pôdy na Zemplíne z roku 1811.

Podľa neho žilo v oblasti od Paloty na severe cez Medzilaborce po Radvaň nad Laborcom na juhu 52 židovských arendátorov pôdy, ktorí platili dane, čo v spojení s faktom, že každý z nich živil rodinu, dáva aký-taký prehľad o počte Židov v oblasti Laborecka.

V samotných Medzilaborciach existovala malá židovská náboženská obec už v 30. rokoch 19. storočia a podliehala rabinátu v Humennom.¹³

Pre chasidských Židov zvlášť dôležitú a dedičnú pozíciu rabína zastávali v Medzilaborciach členovia rodiny Schönfeldovcov. Rodina Schönfeldovcov patrila akiste medzi najstaršie židovské rodiny v meste, rodiny, ktoré tvorili základ komunity. Ako rabínska dynastia boli Schönfeldovci priamo prepojení s významnou postavou chasidského sveta svojej doby, osobou rabína Cvi Elimelecha Špiru z Dynowa (1783–1841), známeho aj pod prezývkou *B'nei Isaschar*¹⁴, autora rovnomennej práce o mystike židovského kalendára, ktorá dodnes tvorí základ učenia v tejto oblasti. Dcéra rabína Cvi Elimelecha Špiru, Sára (1807–1878), sa totiž vydala za Mojše Schönfelda (1810–1883), rabína z Medzilaboriec, a najmladšie z ich 12 detí, syn Cvi Elimelech Schönfeld (pomenovaný podľa svojho slávneho

13 BÜCHLER, Jehošua Robert: C.d., s. 313.

14 Medzi chasidskými Židmi pôvodom z Medzilaboriec, ktorí žijú v zahraničí, je dodnes rozšírené, že rabín Cvi Elimelech Spira z Dynowa v Medzilaborciach istý čas žil a pôsobil. Okrem Dynowa je jeho osoba spojená s veľmi významnou rabínskou dynastiou z Mukačeva.

starého otca) sa stal pravdepodobne najdlhšie pôsobiacim medzilaborským náboženským sudcom – *av bet din* – a rabínom približne v rokoch 1880–1925.¹⁵

O pomeroch v židovskej komunite v Medzilaborciach v druhej polovici 19. storočia nemám presnejšie informácie. Je zrejmé, že počet Židov sa neustále zvyšoval, keďže v roku 1869 bolo v Medzilaborciach (dobovo Mezölaborcz) spísaných 178 Židov, ktorí tvorili približne 1/3 obyvateľstva. V roku 1869 bol v Medzilaborciach rabínom spomínaný Mojše Schönfeld.¹⁶

V tom istom roku sa uhorské židovstvo rozdelilo na tri smery: ortodoxný, neologický a status quo ante. Medzilaborskí Židia zotrvali na pozíciách ortodoxie.

Medzilaborská židovská komunita udržiavala čulé kontakty s viacerými ortodoxnými chasidskými komunitami. Okruh jej kontaktov, ktorý sa odrážal aj v ďalších prisťahovalcoch, mal hlboké korene v stykoch rabínskej rodiny Schönfeldovcov, ako aj rodín prisťahovalcov, ktorí nikdy nestrácali kontakt so svojím pôvodným prostredím. V roku 1881 žilo v Medzilaborciach 247 Židov. Komunita sa oproti roku 1869 rozrástla o 75 členov. Význam Medzilaboriec pre Židov vzrástol, keďže v roku 1873 boli napojené na železničnú sieť a získali pozíciu dôležitejšieho sídelného miesta.

V dedinách nachádzajúcich sa v okolí Medzilaboriec boli menšie komunity Židov. Za zmienku stojí fakt, že v dvoch prípadoch, obce Čertižné a Habura, tieto komunity presiahli počtom členov hranicu 100 osôb, v Čertižnom sa dokonca blížili k počtu 200.

V roku 1890, teda o desať rokov neskôr, už žilo v Medzilaborciach 390 Židov. V Medzilaborciach vtedy žilo celkovo 1330 obyvateľov. Počty Židov žijúcich v jednotlivých obciach v okolí Medzilaboriec sa mierne zmenili.¹⁷

15 Informácie pochádzajú z genealógie rodiny Schönfeld. Zdroj: www.ics.edu/~dan/genealogy/Miller/spira/bny~yscr.htm (05. 05. 2007).

16 Súpis obyvateľstva roku 1869. Zdroj: www.carpatho-rusyn.org/1869txt.htm (05. 05. 2007).

17 A Magyar korona országainak hélysegevtára. Budapest 1892, s. 752–755.

I. 2. 1. Medzilaborce alebo „Miž'laborec“ – chasidi, ich kultúra a tradícia

Základy židovskej komunity v Medzilaborciach a v okolitých obciach položili ortodoxní Židia z územia Haliče, Podolia a Volyňska, ktorí boli prívržencami veľmi rozšíreného, no i špecifického smeru v ortodoxnom judaizme – chasidizmu.

Chasidizmus vznikol v Podolí a východnej Haliči od prvej tretiny 18. storočia. Zakladateľ smeru, rabbi Izrael Baal Šem Tov (v hebrejskom jazyku „Pán svätého mena“, skrátene „Bešt“), dnes takmer mýtická postava dejín židovstva, sa podľa tradície narodil okolo roku 1698–1700 v dedinke Okopy na pomedzí Podolia a Moldavska a už v 40. rokoch 18. storočia svojím učením, ktoré sa šírilo z jeho pôsobiska v Mežiboží v Podolí oblasťami dnešnej západnej Ukrajiny a juhovýchodného Poľska, spôsobil zlom vo vývoji židovstva v Európe.¹⁸ Rady prívržencov Baal Šem Tova, nazývajúcich sami seba „*chassidim*“, teda „pravoverní“, rástli rýchlo, a tak už v 19. storočí bol chasidizmus rozšírený vo východoeurópskych ortodoxných židovských komunitách.

Medzilaborská židovská komunita bola jednou zo stoviek, možno tisícok komunit v celej strednej a východnej Európe, v ktorej princípy chasidizmu určovali viac ako len spôsob praktizovania náboženských rituálov. Určovali spôsob života Židov, ktorí ich tvorili, a to vždy a za každých okolností.¹⁹

18 RABINOWICZ, Harry M.: *Hassidism. The movement and its masters*. London, New York 1988, s. 21–30.

19 Jednou z charakteristík chasidizmu je viera v cadýka – svätca, ktorý je vzorom nielen vo viere, ale aj bežnom živote, keďže ten je s vierou spätý a previazaný v každom ohľade. Pre chasidov typická viera v sväté poslanie a vlastnosti cadýkov sa spája s vierou v zázraky v bežnom živote. Už Baal Šem Tov konal, podľa tradície, mnohé zázraky a jeho žiaci, ktorí učenie šírili, tak robili tiež. Chasidi preto putovali za známymi cadýkmi a rabínmi stovky kilometrov a zhromaždenia, ktoré vznikali pri jednotlivých svätcoch, sa stali základmi neskorších rabínskych dvorov, sídel rabínskych dynastií, v ktorých sa pozícia najvýznamnejšieho hlavného rabína – Rebbe – dedila z generácie na generáciu v jeho rode. Jednotliví Rebbe, s prívlastkom podľa svojho sídla, pomenovaní ako

O tom, ako sa chasidizmus pretavil do života židovskej komunity na Laborecku, veľmi ilustratívne vypovedajú riadky jedinečnej písomnej pamiatky, osemnásťstranovej ručne písanej genealógie rodiny Mendlovičovcov, ďalšej z rozvetvených židovských rodín, ktoré vytvárali židovskú komunitu v Medzilaborciach a okolí. Jej autorom je David Mendlovič: „*Môj prastarý otec Reb²⁰ Menachem Mendl Zachariah z Borova pri Medzilaborciach bol vážený muž a talmid chacham²¹. Jeho manželka, Neche, bola široko-ďaleko známa a spravodlivá žena, ktorá obetovala veľmi veľa na tzedaka.²² Spravovali spolu majetok v Borove a k tomu podporovali desať Židov, talmide chachamim, ktorí žili s nimi v Borove nad Tórou a prácou. A oni im poskytovali živobytie pre rodiny. Prastarý otec, Mendl Zachariah, z Borova a prastará matka Neche, nech odpočívajú v pokoji, boli známi svojimi dobrými skutkami. Ich vnúčatá, ako napríklad môj otec Reb Pinchas, blaženej pamäti, rozprávali o nich príbehy: Raz, na Šábes²³, stará matka Neche kráčala po pálenici. Všimla si, že pálenka vyplavovala zo sudov striebro. Pochopila, že je to zázrak. Kopla do suda a povedala: ‚Neprajem si zázraky na Šábes!‘. Pálenka prestala tiecť... Starý otec Reb Jákob Mendlovič bol známy ako muž cti v celom okolí. Aj on, ako jeho rodičia, konal mnohé dobré skutky a tzedaka a okrem toho bol veľkým chasidom Rebbe Reb Hirscha z Rimanova, veľkosť jeho svätej osobnosti nech žehná život vo svete v budúcnosti. Rebbe Hirsch mal veľa podporovateľov v modlitbe, lebo sa modlil veľmi silne a ohnivo. A starý otec Reb Jákob bol jeho veľkým spoločníkom, ktorý sa s ním modlil veľmi silne. Starý otec Reb Jákob bol veľký chasid, bohatý muž. Venoval veľa peňazí na podporu domácnosti Rebbe Reb Hirscha z Rimanova. So svojou manželkou Šaindl jedával v Rimanove viac ako doma. Bol tiež talmid chacham*

Belze Rebbe, Breslove Rebbe, Satmare Rebbe, Lubaviče Rebbe – vytvorili smery chasidského hnutia, ktoré pretrvali po dnešok.

20 *Reb* – znamená v jazyku jidiš „ctený“.

21 *Talmid chacham* (v plurále „talmide chachamim“) – označenie učenca Tóry, zákonov a prikázaní judaizmu.

22 *Tzedaka* – termín najčastejšie prekladaný ako „charita“, aj keď základný význam slova je „spravodlivosť“.

23 *Šábes* – označenie soboty v jazyku jidiš.

a majster Kabally. Tam sa mohol naučiť mnohému z Kabally. Raz sa chasidi Rebbe Hirscha sťažovali, že nemôžu v krčme v Rimanove dostať poriadnu pálenku a že je ešte aj drahá. Tak šiel starý otec Reb Jákov za grófom Potaškim a prenajal si krčmu a ustanovil do nej svojho zástupcu, ktorý sa staral o krčmu, a starý otec mu dal príkaz naliať každému chasidovi zadarmo za pohárik čistej 90 % pálenky. Chasidi boli vo vytržení...“²⁴

Chasidizmus kladie veľký dôraz na ústnu tradíciu, v ktorej sa podávajú príbehy o svätcoch a zázrakoch z generácie na generáciu. Jiří Langer, ktorý pobudol pred 1. svetovou vojnou, teda v čase, ku ktorému sa viažu aj riadky genealógie Davida Mendloviča z Čertižného, v Belze, na dvore *Belze Rebbe-ho*, o ústnej tradícii a príbehoch v živote chasidov napísal: „*Rozprávať príbehy zo života svätcov je jedným z najzasluhnejších činov každého chasidského človeka... Chasidi sú si vedomí, že nie všetko, čo si o svojich svätcoch hovoria, sa skutočne stalo, ale nevadí. Pokiaľ svätec zázrak, o ktorom sa hovorí, neurobil, iste je to zázrak takého druhu a povahy, že len on mal schopnosť ho vykonať... Človek je vlastne – ako hovorí rabi Nachmen – po celý život ustavične ponorený v magický spánok, z ktorého sa trochu preberá, len keď hovorí o svätcoch.*“²⁵

Do dnešných dní sa zachovalo niekoľko príbehov o zázrakoch, ktoré sa mali udiať v živote chasidskej komunity v Medzilaborciach a okolí. Podľa čertižnianskych chasidov sa v Čertižnom v polovici 19. storočia mal odohrať zázrak, ktorý si zasluhoval zvlášť veľkú pozornosť. Židovská žena, ktorá porodila syna, nechala novorodenca, navzdory prikázaniu, ležať v izbe svojho domu bez dozoru. Keď sa vrátila, zistila, že dieťa, ktoré leží v izbe, nie je jej syn, ale nežidovský chlapec s krížikom okolo krku. Rabín, ktorý v obci pôsobil, nariadil, aby chlapca zobrali na cintorín a položili do plytkého hrobu. Všetci prítomní Židia, a muselo ich byť aspoň desať, sa otočili a zaznela modlitba. Po nej ležalo v hrobe opäť pôvodné židovské dieťa.²⁶

24 Dokument v jazyku jidiš v rukopise. Citované podľa anglického prekladu. Kópia v archíve autora.

25 LANGER, Jiří: Devět bran. Chasidů tajemství. Praha 1965, s. 51–52.

26 DENN, Meyer: From Certizne to Wharton. Nepublikovaný rukopis. 1985.

Svet chasidov z Medzilaboriec a okolitých dedín ako Borov, Čertižné a Čabalovce nedelili štátne hranice. Rimanov, Krosno a Korczyn, nachádzajúce sa dnes v Poľsku, boli pre nich rovnako prirodzené ako Stropkov, v ktorom v prvej polovici 20. storočia pôsobil známy *Stropkove Rebbe* Menachem Mendel Halberstam, miestami, ktoré pravidelne navštevovali, miestami, na ktoré putovali často celé dni, aby mohli v piatok večer zasadiť za šábesový *Tisch* (stôl) k uznávanému a nasledovanému *Rebbemu*, ktorému sa zdôverovali so svojimi bežnými životnými problémami, inokedy si pýtali radu a očakávali poučenie.

Svet medzilaborských chasidov nedelili ani hranice kultúrne. Prispôbovali sa oblasti, v ktorej žili. Ich dorozumievacím jazykom v bežnom styku bol jazyk jidiš, zmes stredovekej nemčiny a hebrejčiny, v ktorej sa kde-tu prejavovali prvky jazykov z prostredia, v ktorom chasidská komunita žila. Názvy obcí, preberané židovskou komunitou hovoriacou jazykom jidiš, znejú preto podobne ako v rusínskom nárečí. Medzilaborce, Rusínmi nazývané Mežilabirci, volali medzilaborskí chasidi „Mež’labirc“ a desiatky ich potomkov, ktorí žijú v USA a Izraeli, ale aj inde vo svete, tak robia aj dnes.

1. 3. Obdobie rokov 1918–1938

Židovská náboženská obec v Medzilaborciach mala už na prelome 19. a 20. storočia vybudovanú synagógu i rituálny kúpeľ (mikve). Presné údaje o dobe výstavby synagógy či mikve a školy však nie sú známe. V meste existovala aj štvorročná židovská ľudová škola.²⁷

Medzilaborce a oblasť v ich okolí sa už v prvých mesiacoch 1. svetovej vojny stali operačným pásmom, v ktorom sa stretli armády Rakúsko-uhorskej monarchie a Ruska. Stalo sa tak v zime 1914/1915.

Židia, tak ako aj Nežidia, opustili mesto i okolité obce a uchýlili sa na juh. Po návrate z evakuácie mnohí zistili, že Medzilaborce boli značne zničené a nastala doba obnovy.

27 BÜCHLER, Jehošua Robert: C. d., s. 314.

V roku 1918, s koncom 1. svetovej vojny a so vznikom Česko-slovenska, nastali iné pomery.

Dvadsať rokov boli v znamení budovania a rozvoja. Židia, ktorí už pred prvou svetovou vojnou pôsobili v Medzilaborciach a na okolí ako prenajímatelia panských majetkov, krčmári a obchodníci, mohli v podmienkach Československej republiky naplno rozvinúť svoje podnikateľské aktivity.

Ako vyplýva z mála zachovaných dokumentov, Slúžnovský úrad v Medzilaborciach začal po dvojročnom medziobdobí upokojuvania politických pomerov (ktoré boli na východnom Slovensku zvlášť napäté, spomeniem len Slovenskú republiku rád) od roku 1920 vydávať židovským podnikateľom pôsobiacim v meste Medzilaborce priemyselné listy (prípadne živnostenské listy), ktorými potvrdil povolenie pôsobiť v hospodárstve okresu. V zásade je možné skonštatovať, že aj v Medzilaborciach Židia uplatnili ako obchodníci a podnikatelia svoje nadanie pre podnikanie rovnako dobre, ako to urobili ich súverci v iných častiach Slovenska, a začali dominovať v hospodárstve.

Hoci väčšina firiem mala povahu živností, teda nemusela byť v zmysle právnych predpisov protokolovaná, čiže zapísaná vo firemnom registri príslušného Krajského súdu v Michalovciach, už pohľad na tie, ktoré boli zapísané vo firemnom registri za okres Medzilaborce, dokumentuje dominantné postavenie židovských podnikateľov hospodárstve.

Z jedenástich protokolovaných firiem v rokoch 1921–1938 bolo sedem vo vlastníctve židovských podnikateľov.

Dominantné postavenie Židov v hospodárskej oblasti potvrdzuje aj fakt, že jediná parná elektráreň, ktorá napájala elektrickým prúdom celé mesto Medzilaborce, bola v roku 1930 založená medzi-laborským lekárom židovského pôvodu MUDr. Jinřichom Rothom a jeho manželkou Helenou Rothovou a do Firemného registra Krajského súdu v Michalovciach bola zapísaná v roku 1934.²⁸

28 ŠA PO, f. Krajský súd Prešov, Firemné oddelenie 1876–1960, inv. j. 1223, šk. č. 215.

Medzilaborskí Židia boli prevažne obchodníkmi, a to ako vo veľkoobchode, tak aj v maloobchode. Prakticky po celé 20. a 30. roky sa situácia vyvíjala smerom k nárastu počtu živností vo vlastníctve Židov.

Aj keď sa nezachovali dokumenty okresného úradu a Okresného živnostenského spoločenstva okresu Medzilaborce, ktoré by dovoľovali poskytnúť lepší prehľad o štruktúre podnikateľského prostredia v Medzilaborciach, z dokumentov týkajúcich sa protizidovských opatrení v majetkovej oblasti v rokoch 1939–1942 vyplýva celkom jasne, že počet firiem vo vlastníctve Židov v okrese Medzilaborce sa blížil k číslu 200.²⁹

Medzi Židmi boli malí podnikatelia, no i veľkopodnikatelia, ktorých firmy dosahovali obrat blížiaci sa vtedy hranici 1 000 000,-korún.³⁰

Z hľadiska priemyselnej výroby v 20.–30. rokoch minulého storočia bol jediným priemyselným odvetvím v okrese Medzilaborce drevospracujúci priemysel.

Drevársky priemysel mal v lesoch rozprestierajúcich sa v okrese Medzilaborce bohatú surovinovú základňu. Jediná parná píla v okrese a širokom okolí, ktorá spracovávala drevo vyťažené v okolitých lesoch, bola v 20. rokoch priamo v Medzilaborciach a patrila českému kapitálu. V 30. rokoch 20. storočia bola majetkom Živnostenskej banky.

Na dodávky pre túto pílu a obchod s jej produkciou sa však orientovali židovskí drevoobchodníci Jozef a Abrahám Mendlovičovci a rodinná firma bratov Pavla, Markusa a Hermana Dillerovcov, ktorí exportovali rezivo a železničné podvaly a, okrem toho, zamestnávali desiatky robotníkov pri výrobe zrejme najvýznamnejšej exportnej

29 Ústredný hospodársky úrad evidoval v okrese Medzilaborce viac ako 192 podnikov (obchodného, živnostenského charakteru) vo vlastníctve Židov. Pozri ďalšie kapitoly o protizidovských opatreniach v majetkovej oblasti. Pozri: Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), f. Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), šk. č. 694, bez čísla.

30 Tak tomu bolo napr. pri obchode s miešaným tovarom Barucha Grünfelda. SNA, f. Poverenictvo priemyslu a obchodu – VII. odbor (PPO-VII), inv. j. 255.

komodity – dreveného uhlia, ktoré sa vyvážalo aj mimo územia Slovenska.

Popri Mendlovičovcoch a Dillerovcoch, ktorí sídlili priamo v Medzilaborciach, pôsobila v dedine Vydraň firma Emila Davidoviča a vo Vyšnej Radvani ďalší dvaja židovskí podnikatelia – drevoobchodníci – Jakub Ritter a Leopold Weissberger.

Keď sa v roku 1938 český kapitál z medzilaborskej pily sťahol, Jozefovi Mendlovičovi, o ktorom ešte bude reč, sa podarilo odkúpiť od českej Živnostenskej banky pílu a dokonca rozvinúť na krátky čas výrobu vybudovaním parovne dreva a doplnením strojového zariadenia.

Zo zástupcov slobodných povolání židovského pôvodu v Medzilaborciach a okolí je potrebné spomenúť dvoch medzilaborských lekárov, MUDr. Jindřicha Rotha a MUDr. Ludovíta Gottlieba, ako aj lekára z Vyšnej Radvane MUDr. Šimona Kalfusa.

V meste Medzilaborce v 30. rokoch 20. storočia pôsobili aj dvaja právnici židovského pôvodu, Dr. Max Hollóš a Dr. Andrej Ungar.

Židovská komunita sa neustále rozrastala. V roku 1930 žilo v okrese Medzilaborce 1661 Židov, z toho v sídle okresu – meste Medzilaborce – žilo 874 Židov.³¹

Popri jednotriednej židovskej ľudovej škole v komunite fungoval spolok Chevra Kadiša a v roku 1937 Autonómna ortodoxná židovská náboženská obec zriadila náboženský spolok Chevra Mišnajoth.

I. 3. I. „Machlokes“ alebo spor v náboženskej obci v Medzilaborciach

V roku 1924 sa začala písať jedna z kapitol v dejinách medzilaborskej židovskej komunity, ktorú do dnešných dní pamätníci spomedzi členov komunity pomenúvajú hebrejským výrazom „machlokes“, čo znamená „spor“.

Nárast počtu členov komunity od konca 19. storočia a najmä po 1. svetovej vojne, ako aj fakt, že rabín Cvi Elimelech Schönfeld bol

31 Štatistický lexikon obcí v Krajine slovenskej. Praha 1936, s. XIX.

na prahu 20. rokov minulého storočia v úrade hlavného rabína Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Medzilaborciach už 40 rokov, vyústil do sporu o rabínsky úrad v meste.

Komunita sa v roku 1924 rozdelila na dve strany, z ktorých každá mala svoju predstavu o tom, kto by mal zastávať najvýznamnejšiu pozíciu. Už v roku 1924 sa do Medzilaboriec z poľskej obce Jaslička presťahoval s rodinou rabín Jicchak Zev Führer, syn rabína Šmuela Führera z Krosna. Rabín Führer si zakrátko po príchode do Československa zmenil priezvisko na Goldmann a bol väčšinou medzilaborkej židovskej náboženskej obce zvolený za náboženského sudcu *dajana*³² a podrabína.³³

Voľba Jicchaka Goldmanna do funkcie podrabína bola prejavom zmeny pomerov v medzilaborkej obci a aj straty pozícií rodiny Schönfeldovcov. Členovia 26 rodín blízkych rabínskej dynastii Schönfeldovcov, ktorá niesla zmenu pomerov ťažko, sa obrátili na Župný úrad v Košiciach s rozsiahlou sťažnosťou. Následne sa tieto rodiny odmietli ďalej zúčastňovať na činnosti náboženskej obce a zoskupili sa okolo spolku Chevra Kadiša.³⁴ Celú kauzu, ktorá vyústila do sporov okolo platenia náboženskej dane, používania rituálneho kúpeľa a dovážania kóšerneho mäsa z Humenného (hoci v Medzilaborciach pôsobil riadne zamestnaný židovský rituálny mäsiar – *šochet*, zodpovedný za porážku zvierat predpísaným spôsobom), vyšetroval Obvodný notársky úrad v Medzilaborciach, Okresný úrad v Medzilaborciach, ako aj Referát Ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave, ktorí si s danou situáciou nevedeli rady.³⁵

Predseda Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce Armin Feigenbaum a jeho blízki spolupracovníci žiadali vymenovanie vládneho komisára, ktorý by spor vyriešil. Celá kauza zrejme vyvolala nemalý rozruch aj v Ústrednej kancelárii autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí v Bratislave (ďalej len Ústredná kancelária), keďže v roku 1925 obe strany sporu stiahli

32 *Dajan* – náboženský sudca v židovskej komunitě.

33 Štátny archív Košice, f. Košická župa 1923–1928, šk. č. 465, 39014-1925 adm.

34 *Chevra Kadiša* – Svätý spolok. Tamže.

35 Tamže.

svoje dovtedajšie sťažnosti a informovali úrady o tom, že záležitosťou sa mal v lete 1925 zaoberať zmierovací súd Ústrednej kancelárie. Ten skutočne zasadal pod vedením Jozefa Abelesa, vrchného rabína z Veľkých Šarluh. Rozsudok, ktorý bol vynesený v júli roku 1925, však zmierenie nepriniesol.³⁶

Keď rabín Cvi Elimelech Schönfeld v roku 1927 zomrel, Vrchným rabínom Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Medzilaborciach sa stal Jicchak Zev Goldmann.³⁷

Z roku 1928 sa zachovali dokumenty, na základe ktorých si je možné predstaviť, aký význam mal rabinát v Medzilaborciach. Zo štyridsaťdeväť obcí okresu Medzilaborce podliehalo medzilaborskému rabinátu 20 obcí. Ďalších 9 obcí okresu patrilo k rabinátu v Humennom a 20 obcí k rabinátu v Stropkove.³⁸

Spor okolo obsadenia tohto postu, a následne postu dajana, trval ešte v roku 1936 a viedol dokonca aj k úvahám o zriadení druhej – tzv. kongresovej - náboženskej obce v Medzilaborciach, ktoré sa však nenaplnili. Ústredná kancelária musela v tomto období akceptovať, že medzilaborská náboženská obec bola pre „*staré spory, ktoré boli zapríčinené voľbou rabína*“ pod správou vládneho komisára Michala Sommera. Východiskom mala byť voľba „*osoby navrhnutej Schönfeldovcami*“ za dajana, ktorú mohol vyhlásiť len vládny komisár.³⁹ Kandidátom Schönfeldovcov mal byť rabín Mór Rottenberg, vnuk Cvi Elimelecha Schönfelda.

Hoci sa postupom času ostrie konfliktu otupilo, k prekonaniu rozporov došlo napokon až v roku 1938. Len z ústneho podania vyplýva, že obaja rabíni, ako Jicchak Zev Goldmann, tak Mór Rottenberg, si napokon sadli za jeden stôl.⁴⁰

36 SNA, f. Ústredná kancelária autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí, šk. č. 43, 1817/1926.

37 Tamže, šk. č. 43, 1345/1935.

38 ŠA Košice, f. Košická župa 1923–1928, šk. č. 238, sign. 2606.

39 SNA, f. Ústredná kancelária autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí, šk. č. 43, 1581/1936

40 Výpoveď Cvi Elimelech Neugröschla, 19. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora.

1. 3. 2. Spolužitie Židov a Rusínov do roku 1938

V dejinách Židov v oblasti okolo Medzilaboriec tvorí podstatnú a špecifickú kapitolu spolužitie s majoritným obyvateľstvom, ktorým boli v tejto oblasti Rusíni.⁴¹ Rusíni ako etnická majorita a Židia ako hospodársky najaktívnejší a dominantný prvok si rokmi našli model spolužitia. Keďže sa nezachovali písomné pramene, pri hľadaní odpovede na otázku, aké bolo spolužitie medzi Rusínmi a Židmi, sa možno spoľahnúť len na svedectvá pamätníkov.

Jack Joseph (Jakub Jozefovič) si spomína: „Čo sa týka vzťahov s Nežidmi, mali sme vždy veľmi dobré vzťahy. Naša rodina sa stýkala s Nežidmi viac ako ktorákoľvek iná. Môj otec bol totiž roľník. Väčšina ľudí mala obchody a firmy, ale môj otec len obrábal pôdu. A pokiaľ sa pamätám, vzťahy boli vždy veľmi dobré.“⁴²

Aj dcéra medzilaborského obchodníka s textilom Žigmunda Rubina, Mirjam Frankel (Rubinová), charakterizovala vo svojom svedectve vzťahy s majoritným obyvateľstvom ako veľmi dobré: „Mali sme priateľov, nežidovské deti a môj otec mal veľmi priateľské vzťahy s ľuďmi, ktorí pracovali v úradoch. V Medzilaborciach bolo veľa tanečných zábav, a tak u otca, ktorý sa vždy snažil doviezť dobrý tovar, kupovali látky na šaty, a, samozrejme, žiadna dáma nemohla ísť dvakrát na zábavu v tých istých šatách. Takže sme mali priateľov a na sviatky sme si s nimi vymieňali pohľadnice, ako napríklad vianočné pozdravy a želania na Nový rok, a oni robili to isté na Roš ha Šana⁴³ a Sukkot⁴⁴. A myslím, že pokiaľ sa pamätám, tak sme pozvali miestnych ľudí do sukky (stan, ktorý sa stavia na sviatok Sukka v židovskej domácnosti – pozn. J. H.) a mnohých do sukky

41 Ešte v roku 1940 sa v okrese Medzilaborce k slovenskej národnosti prihlásilo len 12,07 % obyvateľstva. Národnosť prítomného obyvateľstva v roku 1940. In: Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu, roč. 1, 1946, č. 1, s. 18.

42 Výpoveď Jacka Josepha, 7. 2. 2005, Piešťany, video, v držbe Ústavu pamäti národa.

43 Roš ha Šana – židovský Nový rok. Podľa židovského lunárneho kalendára pripadá na september.

44 Sukkot – židovský sviatok stánkov.

*u mojich starých rodičov, pretože tí mali veľkú záhradu... a ženy, gréckokatolícky, hrávali tenis. A tak si chodili kupovať veci.*⁴⁵

Spolužitie Židov a majoritného obyvateľstva bolo najmä o vzťahoch obchodníka a zákazníka alebo, v niektorých prípadoch, zamestnávateľa a zamestnanca. V spomienkach Nežidov rezonuje najmä podiel Židov v hospodárstve.

Ján Lapišák o spolužití so Židmi povedal: „*Tu, ako je Hlavná ulica, tu boli všetko Židia. Žid a ďalší Žid... išli ste k tomu, potom k tamtomu. Mali rovnaké ceny... nerobili to, ako dnes... uspokojili sa s haliermi... Pozrite, bolo aj tak, že v sobotu mali zatvorené... lenže keď ste k nemu prišli, otvoril vám, nedotkol sa ničoho... taká gazdiná, obyčajná dedinská gazdiná, ktorá nemala soľ... Nebolo to za peniaze. Za vajička. Dokonca pýtali ‚Dajte mi za 5 vajec soli‘... Ja som chodil do bužní (pomenovanie žid. modlitebne rozšírené na východnom Slovensku – pozn. J. H.) v sobotu rozkladať oheň... Mendlovičovci, predstavte si... ten Joše, najstarší, podnikal s drevom. Kúpil les nad tunelom. Chlapi mu tam narezali, naskladali k štreke, kde bola kolaj. Objednali si... dvadsať vagónov, keď vedeli, koľko má dreva pri kolajach. Na dvadsať vagónov potreboval 40 ľudí. Behom hodiny museli tých dvadsať vagónov naložiť. A jeden chlap dostal desať korún... nebola to veľká robota. Ale bolo to rýchle. Boli to chlapi z Vydrane, z Paloty, aj z Medzilaboriec. Vlak odišiel a on (rozumej J. Mendlovič – pozn. J. H.) mal v rukách 40 desaťkorunáčok. Z ruky do ruky a hotovo.*“⁴⁶

45 Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Yehud, Izrael, video, archív autora.

46 Výpoveď Jána Lapišáka, 25. 1. 2005, Medzilaborce, audio, archív autora.

2. Na počiatku tragédie

2. 1. V období autonómie Slovenskej krajiny (6. 10. 1938–14. 3. 1939)

Na prelome leta a jesene 1938 pútalo pozornosť celého sveta vyvrcholenie medzinárodnej krízy vyvolanej agresívnou politikou nemeckého kancelára Adolfa Hitlera voči Československu. Príčinou bol Hitlerov ultimatívny nátlak na odstúpenie časti československého územia – Sudet – obývaného príslušníkmi nemeckej menšiny Nemeckej ríši. Hlavní spojenci Československej republiky a garanti československej štátnosti, Francúzsko a Veľká Británia, pod tlakom svojich domácich síl, ktoré si nepriali vojnu s Nemeckom, svojho chránenca hodili cez palubu a 29. septembra 1938 podpísali spolu s Hitlerom a Mussolinim Mníchovskú dohodu, ktorou všetci spoločne dali Československu ultimátum odstúpiť Nemeckej ríši územie Sudet. V dodatku Mníchovskej dohody prikázali Československu vyriešiť územné požiadavky Poľska a Maďarska.

Aj keď Československo už 23. septembra 1938 mobilizovalo svoju armádu, prezident E. Beneš a predseda vlády gen. Syrový sa napokon rozhodli podvoliť ultimátu medzinárodnej konferencie v Mníchove a odstúpiť Sudety Nemcom.⁴⁷

Československý štát sa teda dvadsať rokov od skončenia prvej svetovej vojny v strednej Európe pred očami jeho obyvateľov rúcal čiastočne aj za pomoci tých, ktorí boli jeho pôvodnými tvorcami a ochrancami. Vo vzduchu visela reálna hrozba, že Slovensko a Podkarpatská Rus budú napadnuté Maďarskom.

V súvislosti s vývojom udalostí okolo mníchovskej krízy sa do rozhodujúceho útoku za zmenu politických pomerov na Slovensku dala Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS), strana, ktorá po dve desaťročia presadzovala myšlienku slovenskej autonómie. Ľudáci na

47 Československo prišlo o 20 % územia obývaného cca 3, 6 miliónmi obyvateľov, z toho bolo 600 tisíc Čechov.

čele s novým predsedom Jozefom Tisom po Mníchove vystupňovali tlak na pražskú vládu.

Dňa 5. októbra 1938 podal prezident Československej republiky Beneš demisiu. V ten istý deň sa v Žiline zišlo predsedníctvo HSLS a prerokovalo dokument požadujúci autonómiu Slovenska – Manifest slovenského národa.⁴⁸

V Manifeste, ktorý 6. októbra 1938 v Žiline podpísali aj iní, ako len ľudácki politici, zaznelo nasledovné vyhlásenie: „*Mníchovská dohoda štyroch veľmocí podstatne zmenila štátne a politické pomery v strednej Európe. My Slováci, ako samobytný slovenský národ, žijúci od vekov na území Slovenska, uplatňujeme si svoje samourčovacie právo a preto dovoľávame sa medzinárodného zagarantovania nedeľiteľnosti svojej slovenskej národnej jednoty a nami obydlenej zeme. Chceme slobodne podľa vlastnej vôle určiť svoj budúci život v plnom rozsahu, v to počítajúc aj štátnu ústrojnosť v priateľskom spoložití so všetkými okolitými národmi a tak prispieť k usporiadaniu pomerov v strednej Európe v duchu kresťanskom. Vytrváme po boku národov, **bojujúcich proti marxisticko-židovskej ideológii rozvratu a násilia** (zvýraznil J. H.).“ Najmä posledná veta citovanej časti Manifestu slovenského národa dávala tušiť, akým smerom sa bude uberať moc na Slovensku.⁴⁹*

Pražská vláda ustúpila. Od 8. októbra sa územie Slovenska pod oficiálnym názvom „Slovenská krajina“ stalo autonómnu súčasťou Česko-slovenskej republiky. Výkonnú moc na Slovensku prevzala autonómna vláda, predsedom ktorej sa stal Jozef Tiso.

Otázka zásahov do územnej celistvosti a možné zmeny usporiadania Československa v predvečer Mníchova boli vnímané zvlášť citlivo nielen na Slovensku, ale aj na území ďalšej časti predmníchovskej Československej republiky – Podkarpatskej Rusi. Bolo prirodzené, že v čase, keď sa Maďari a Poliaci mali s pomocou

48 Podľa návrhu mala byť vládna a výkonná moc s výnimkou agendy ministerstva zahraničia, národnej obrany, správy štátneho dlhu a uzatvárania pôžičiek pre spoločné potreby štátu delegovaná na slovenskú autonómnu vládu pozostávajúcu z piatich ministrov.

49 Pozri viac: FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.): Jozef Tiso. Prejavy a články (1938–1944), Bratislava, 2007, s. 5.

Hitlera a Mussoliniho dočkať delenia Československa, zasiahli do vývoja politickej kruhy Podkarpaskej Rusi, hoci zďaleka nedosahovali mieru organizácie a vplyvu Slovákov.

Podkarpatská Rus, najvýchodnejšia a hospodársky najmenej rozvinutá časť Československa, obývaná prevažne Rusínmi, mala získať autonómiu už na základe Saintgermainskej mierovej zmluvy z roku 1919, ktorú Praha síce neignorovala tak ako Pittsburgskú dohodu, no rozhodne ju nenaplnila. Politiku prezidentov Masaryka a Beneša a niekoľkých pražských vlád vo vzťahu k Podkarpatskej Rusi si dovoľím v krátkosti a s istým zjednodušením charakterizovať ako zámerné a dve desaťročia trvajúce prešľapovanie na mieste, ktoré ako centrálné, tak miestne úradníctvo (prevažne českej národnosti) „vylepšovalo“ často nekoncepčnými rozhodnutiami (napr. prijatie jazykového zákona a jeho aplikácia). Vývoj viedol k tomu, že krátko po Mníchove bolo možné očakávať na Podkarpatskej Rusi podobný výsledok ako na Slovensku.

Politici Podkarpatskej Rusi, rozdelení na niekoľko smerov, sa za aktívnej pomoci tajných služieb Maďarska a Poľska, ktoré dlhodobo rozkladali Československo zvnútra, podujali na obdobný krok ako slovenskí politici na čele s HSLS. Po návrate zo Žiliny, kde sa niekoľkí predstavitelia politického života na Podkarpatskej Rusi 6. 10. 1938 stali osobne svedkami vyhlásenia autonómie Slovenska, vyhlásili 8. 10. 1938 autonómiu Podkarpatskej Rusi.⁵⁰

Táto skutočnosť mala veľký vplyv na vnímanie žilinských udalostí zo 6. októbra a ich dôsledkov najmä na východe Slovenska, a to predovšetkým v oblastiach, ktoré dominantne obývali Rusíni. Medzilaborce boli ako okresné mesto správnym centrom práve takej oblasti a otázka autonómie Slovenska sa tu v prvých dňoch pred jej vyhlásením i po ňom spájala za dramatických okolností vo svojich prejavoch v jedno s otázkou autonómie územia Podkarpatskej Rusi, teda Karpatskej Ukrajiny.

Korene tohto faktu možno hľadať v tom, že miestna inteligencia Medzilaboriec a ich bezprostredného okolia, ktorú tvorilo niekoľko učiteľov a gréckokatolíckych kňazov, sa roky zúčastňovala na poli-

50 Pozri napr. ŠVORC, Peter: Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918–1946, Prešov, s. 94–95

tickom diani v Československu s myšlienkou jednoty miestnych, na Slovensku žijúcich Rusínov, s Rusínmi žijúcimi na Podkarpatskej Rusi. V programe tejto „ruskej inteligencie“ bola dlhodobo aj požiadavka zmeny krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Počas existencie Československa niekoľkokrát hlasnejšie i menej hlasno zaznelo, že hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou nezohľadňuje fakt, že Rusíni žijúci v okresoch východného Slovenska si želajú jednotu so svojimi „bratmi“ na Podkarpatskej Rusi a že nová hranica Podkarpatskej Rusi a Slovenska by mala siahať „od Popradu po Tisu“.

Vývoj v okrese Medzilaborce sa v momente vyhlásenia autonómie Slovenska na prvý pohľad v ničom nelíšil od vývoja inde na Slovensku. Časť inteligencie a úradníctva, prevažne slovenského pôvodu, vedená rímskokatolíckym duchovným Jánom Švecom sa zorganizovala a na ustanovujúcej schôdzi, ktorá sa konala 8. októbra 1939 v budove okresného úradu, vytvorila Slovenský národný výbor. Predsedom Slovenského národného výboru sa stal Ján Švec, za podpredsedu zvolili okresného náčelníka Alexeja Lejka, členmi výboru sa stali Arnošt Fetkovič, sudca okresného súdu, okresný sudca Valer Jurišš, vedúci notár z Habury Andrej Zábredský, hlavný oficiál okresného úradu Alojz Petrovský, úradník okresného súdu Andrej Hlušek, učiteľ štátnej ľudovej školy Andrej Brossman, vlakvedúci Ján Pavlisko a rušňovodič Ján Kundlák.⁵¹

Ešte v ten istý deň o 17. hodine Slovenský národný výbor v Medzilaborciach zorganizoval manifestáciu súhlasu so zmenou pomerov v Československu, ktorá mala charakter verejného zhromaždenia. K zhromaždeným obyvateľom sa prihovril Švec, ktorý spomenul, že tento deň nie je len slávnostným historickým dňom pre Slovákov, ale aj pre Rusínov, pričom mal zdôrazniť, že národ slovenský nebol by hoden svojej slobody, keby jej rovnako nežičil aj iným. Po Švecovi sa k prítomným prihovril v rusínskom nárečí Fetkovič a napokon zazneli hymny „Hej, Slováci“ a „Podkarpatskije

51 EUPTÁK, Ludovít: Zemplín v budovaní slovenskej štátnosti. Bratislava, 1939, s. 59.

Russiny⁵². O reakciách miestneho obyvateľstva, ktoré sa na zhromaždení zišlo v „primeranom počte“, píše autor snáď jedinej dobovej publikácie venovanej udalostiam obdobia autonómie na východnom Slovensku, E. Lupták, celkom v duchu ľudáckej propagandy: „Medzi naplašenými Židmi a Čechmi videli sme niekoľko ustrašených Rusínov, čo vraj bude s ‚rusínskou slobodou‘?“⁵³

Už na druhý deň po vytvorení Slovenského národného výboru v Medzilaborciach prešla do útoku rusínska politická reprezentácia, ktorá zriadila Ruský národný výbor. Dňa 11. októbra sa jeho členovia zhromaždili pred okresným úradom v Medzilaborciach a prečítali „Manifest karpatoruského národa“, v ktorom žiadali pripojenie „Prešovskej Rusi“ (Prjaševčiny) ku Podkarpatskej Rusi. Rovnako zaslali telegram predsedovi pražskej vlády gen. Syrovému a uvítali federáciu Československej republiky. V napätej situácii sa manifestácia niesla v duchu hesiel: „Slováci preč z ruskej (rozumej rusínskej – J. H.) zeme až za Poprad! Preč s náčelníkom, von s Dvončom (riaditeľ meštianskej školy – J. H.).“ Priebehu demonštrácie sa prizeral okresný náčelník Alexej Lejko, ktorý napokon z obáv pred vyhrotením situácie povolal vojsko z Michaloviec, ktoré ale dorazilo až potom, čo sa demonštranti rozišli.⁵⁴

2. 1. 2. Nástup autoritárskej vlády ľudákov a vysídľovanie Židov

Slovenská autonómna vláda na čele s Jozefom Tisom bez ohľadu na fakt, že stále platila Ústava ČSR z roku 1920, začala krátko po prevzatí moci na Slovensku s uplatňovaním autoritárskych princípov vládnutia.

Prvým krokom bolo obmedzenie plurality politických strán. Už 9. októbra 1938 bola zastavená činnosť Komunistickej strany a Sociálnodemokratickej strany a 24. a 25. novembra 1938 bola zastavená

52 Tamže.

53 Tamže.

54 Tamže.

a zakázaná činnosť Židovskej strany na Slovensku a Zjednotenej socialisticko-sionistickej strany robotníckej. Ostatné strany boli zlúčené s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSLS), čo sa prejavilo v názve strany v prípone „Strana slovenskej národnej jednoty“.⁵⁵

Židovská otázka mala byť jednou z prioritných otázok, ktorými sa autonómna vláda na Slovensku chcela zaoberať. Už 11. októbra 1938 povedal Ferdinand Ďurčanský Hermanovi Göringovi, že židovská otázka sa bude riešiť podľa nemeckého vzoru⁵⁶. Židia neboli v začiatkoch autonómie predmetom vládnych krokov, aj keď protižidovské nálady nacionalistov a z nich vyplývajúce prejavy antisemitizmu boli viditeľné a prechádzali do otvoreného násillia.

Židovská komunita sa stala terčom útokov krátko po Viedenskej arbitráži z 2. novembra 1938. Na jej základe stratilo Slovensko územie nachádzajúce sa južne od arbitrážnej línie: Senec–Galanta–Vrāble–Levice–Lučenec–Rimavská Sobota–Jelšava–Rožňava–Košice–Michalany–Veľké Kapušany.⁵⁷

Tento vážny zásah do územnej celistvosti Slovenska znamenal prvú zahraničnopolitickú porážku ľudákov. Propaganda vládnucej HSLS pri vysvetľovaní neúspechu spôsobeného paradoxne rozhodnutím nacistického Nemecka a fašistického Talianska, ku ktorým boli oficiálne prechovávané sympatie, siahla po osvedčenom obetnom baránkovi – po Židoch. Tí boli označení za nepriateľov Slovenska a Slovákov v čase jeho najväčšieho ohrozenia a pranierovaní prakticky vo všetkých ľudákmi ovládaných novinách.

Na druhý deň po Viedenskej arbitráži, 3. novembra 1938, navštívili predsedu vlády a ministra vnútra Jozefa Tisu radikáli z HSLS J. Kirschbaum a J. Faláth v sprievode v Bratislave pôsobiaceho príslušníka nacistickej tajnej služby Sicherheitsdienst (SD) Kuno Goldbacha,⁵⁸ ktorý bol na Slovensku legalizovaný ako redaktor

55 Pozri: FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.): C. d., s. 27–28.

56 KAMENEC, Ivan: Po stopách tragédie. Bratislava 1991, s. 20.

57 Pozri: DEÁK, Ladislav: Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“. Bratislava 1998.

58 K osobe Kuno Goldbacha pozri SCHVARC, Michal (ed.): Sicherheitsdiens a Slovensko v rokoch 1938–1944 (od autonómie po Povstanie), Bratislava 2006.

denníka Völkische Beobachter, a experta SD na židovskú otázku Adolfa Eichmanna, v tom čase vedúceho Centrály pre židovské vysťahovalectvo vo Viedni.

Po rozhovore s kvartetom Kirschbaum, Faláth, Goldbach, Eichmann pristúpil Jozef Tiso k vážnemu kroku. Na základe jeho nariadenia bol 4. novembra 1938 okresným úradom na Slovensku telefonicky oznámený príkaz: „*upovedomiť na základe nariadenia ministerstva vnútra najneskoršie do 12. hodiny dňa 4. novembra 1938 všetky okresné a četnícke stanice, ako aj vedúcich jednotiek Hlinkových gárd južného Slovenska, aby zadržali vo svojich obvodoch sa zdržujúcich Židov bez hmotných prostriedkov a postrkovali ich i so svojimi rodinnými príslušníkmi v hromadných transportoch na nákladných autách najneskoršie do 24. hodiny dňa 4. 11. 1938 cez nové hranice.*“⁵⁹

Slovom „postrkovať“ vyjadril Tiso ako minister vnútra jediné – vyvážanie, teda vysídľovanie, Židov zo Slovenska. V telefonograme boli určené ďalšie podrobnosti vysídľovacej akcie namierenej proti Židom. Vyvezeným mali byť ponechané „primerané“ finančné prostriedky vo výške 50,- Kč na osobu, mali byť vyvezení niekoľko kilometrov na odstupované územie, ostatné finančné prostriedky, byty a živnosti vyvezených Židov mali byť zadržané.⁶⁰

Terčom sa mali stať Židia „bez hmotných prostriedkov“, u ktorých, ako upozornil v už citovanej práci Eduard Nižňanský, mali úrady celkom nelogicky zaistiť finančné prostriedky, byty a živnosti.

Večer 4. novembra 1938 bol fonogram Jozefa Tisu zmenený v tom zmysle, že vysídlení mali byť Židia – cudzí štátni príslušníci a Židia, ktorí nemali domovské právo v obci, kde sa zdržujú. Tí mali byť urýchlene vypovedaní do ich domovských obcí. Rovnako mali byť zadržaní tí Židia, ktorí disponovali majetkom väčším ako 500 000,- Kč, a uväznení, aby nemohli emigrovať.⁶¹

59 NIŽŇANSKÝ, Eduard: Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov 1999, s. 37–41.

60 Tamže, s. 35.

61 Tamže, s. 41.

V celej akcii nastal chaos, pretože Tisov fonogram bol okresnými úradmi na Slovensku okamžite vykonávaný. Četníctvo a Hlinkova garda zatýkali Židov, nakladali ich na vozy a autá a vyvážali ich za hranice už v čase, keď došlo k zmene nariadenia.

Aj na východnom Slovensku sa celá akcia vysídľovania Židov zo Slovenska na odstúpené južné územie, ktoré bolo v danej chvíli „územím nikoho“, rozprúdila s veľkou intenzitou. V blízkom okresnom meste Humenné bolo zatknutých a následne odvedených 123 Židov. Zatýkanie Židov v Humennom sa pritom dialo za asistencie 12-člennej „vojenskej pohotovosti“.⁶²

Okresný úrad v Medzilaborciach sa do akcie deportovania Židov v jej začiatkoch nezapojil a to z jednoduchého dôvodu. Telefonogram zo 4. novembra 1938 nebol totiž do Medzilaboriec doručený. Okresný úrad o tom podal hlásenie Krajskému úradu v Bratislave až 15. novembra.⁶³ Obdobne na tom boli okresné úrady vo Vranove nad Topľou, Trebišove a Giraltovciach (ktoré sa o celej akcii dozvedeli z Okresného úradu v Prešove).⁶⁴ V týchto okresoch sa akcia začala neskôr.⁶⁵ Na základe dodatočného nariadenia Krajského úradu aj v Medzilaborciach napokon došlo k zatýkaniu Židov a ich vysídleniu. Mená vyvezených Židov z okresu Medzilaborce sa nezachovali, no podľa správy okresného úradu malo byť vysídlených 20 osôb z celkovo 7 rodín, ktorí boli podľa hlásenia okresného úradu „väčšinou nemajetní ľudia poľskej a maďarskej štátnej príslušnosti“.⁶⁶

Vysídlené osoby boli odvážané na územie, ktoré mala prevziať maďarská štátna správa. Ľudia vytrhnutí zo svojich domovov, ktorým príslušníci HG a četníci ponechali minimálnu finančnú hotovosť, boli spravidla vysadení z dopravných prostriedkov,

62 Tamže, s. 47.

63 SNA, f. Krajský úrad, šk. č. 309, 70414/38.

64 NIŽŇANSKÝ, Eduard: Židovská komunita na Slovensku... , s. 64.

65 Vo Vranove nad Topľou sa tak stalo 7. novembra a ako Tisovi napísal v „prísne dôvernom“ liste A. Okál, Hlinkova garda za súčinnosti četníctva a „starších spoľahlivých občanov“ predvádzala jednotlivcov i celé židovské rodiny. MICHNOVIČ, Imrich: Prejavy antisemitizmu v okresoch Zemplína v období autonómie Slovenska (6. 10. 1938–14. 3. 1939). In: PEKÁR, Martin (ed.): Ročenka katedry dejín FHPV PU, Prešov 2002, s. 62.

66 SNA, f. Krajský úrad, šk. č. 309, bez čísla.

ktorými ich previezli za nové hranice Slovenska s Maďarskom, v neznámom a neobývanom prostredí. Tu boli ponechaní bez jedla, prístrešia a prostriedkov. Mnohí boli zhromaždení v dvoch zdokumentovaných internačných táboroch vo Veľkom Kýre a Miloslavove. A aj keď sa viacerým osobám, ktoré sa stali obeťami vysídľovacej akcie a deportácií, podarilo vrátiť, celá akcia skončila až rozpustením internačných táborov v decembri 1938. Do Medzilaboriec sa podľa hlásenia okresného úradu nevrátila ani jedna osoba.⁶⁷

Maďarské úrady, ktoré preberali územie s vysídlenými Židmi, začali Židov chytať a priväzovať naspäť k slovenskej hranici, kde ich však slovenské orgány nechceli vpustiť.

Situácia sa už po niekoľkých hodinách od začiatku akcie stávala neudržateľnou. Ľudia, ktorí sa stali obeťami novembrovej vysídľovacej akcie, sa ocitli v bezvýhodiskovej situácii. Už 8. novembra 1938 sa celá akcia skončila. Stovky ľudí však už boli vyvezené a ponechané napospas osudu za nejasných okolností.

Vystahovávanie Židov z Medzilaboriec bolo jednou z posledných aktivít Okresného úradu v Medzilaborciach pod vedením okresného náčelníka Lejka. Ani pomoc pri zakladaní Slovenského národného výboru mu nezabezpečila funkciu. Už 11. novembra 1938 ho vo funkcii okresného náčelníka vystriedal Mikuláš Kellö.

Politická situácia sa v okrese Medzilaborce potlačením demonštrácie 11. októbra 1938 neupokojila. Rusínska otázka v severovýchodných častiach Slovenska bola naďalej živá a na prelome rokov 1938/1939 opäť zarezonovala.

Večer 18. januára 1939 rozhodili neznámi muži po Medzilaborciach letáky, na ktorých bola znázornená mapa východného Slovenska pripojeného k územia Karpatskej Ukrajiny (bývalej Podkarpatskej Rusi). Na letákoch boli nápisy „*Slováci preč z ruskej zeme!*“ („Slovaki preč z ruskej zeme!“) a „*Ani deň pod slovenskou nadvládou!*“ (v orig.: „Ani den pod slovacím rabstvom!“). Mužov

67 Tamže.

priamo pri čine zbadal jeden z medzilaborských žandárov, ktorý ich začal prenasledovať, no podarilo sa im utiecť.⁶⁸

Žandári oznámili celú vec okresnému úradu hneď ráno 19. januára 1939 a do hlásenia uviedli: „Rozširovanie bolo usnadnené tým, že miestna elektrárň MUDr. Jindřicha Rotha o 20. hodine 15 min zhasila všetky svetlá v obci Medzilaborce, takže bola úplná tma, tým viac, že bola zamračená obloha ... vzniklo podozrenie, že vypätie elektrického prúdu bolo v dohode s rozširovateľmi letákov, bolo v tomto smeru vyšetrowané a zistené podľa údajov majiteľa elektrárne MUDr. Rotha, že stroj musel zastaviť preto, že hrozilo rozbitie ložiska... bolo to však podozrelé...“⁶⁹

Okresný úrad oznámil celú vec ešte v to ráno 19. januára telefonicky Krajinskému úradu v Bratislave a väčšiu časť hlásenia venoval spojeniu letákov s podozrivým vypnutím prúdu.⁷⁰

Už o dve hodiny po ohlásení celého incidentu vydal Krajinský úrad telefonické nariadenie Prezídia policajného riaditeľstva v Prešove: „Nech sú ihneď vyslaní detektívi do Medzilaboriec k zisteniu páchatelov, ktorí včera 18. januára 1939 rozširovali mapy Karpatskej Ukrajiny so štvavými letákmi protislovenskými. Okresný úrad nech vyšle s detektívmi jedného strojného inžiniera, ktorý nech vyšetrí podstatu poruchy v miestnej súkromnej elektrárni v Medzilaborciach, ktorá po čas rozšírenia máp a letákov vypnula údajne prúd v celej obci Medzilaborce. Výsledkom prevedeného šetrenia hláste.“⁷¹

Rozširovanie letákov nebolo nikdy objasnené. Žandári a úradníci Okresného úradu v Medzilaborciach si však dali záležať na tom, aby bol Dr. Roth, ktorého elektrárň bola v dobe incidentu v prevádzke už viac ako 8 rokov a pravidelne sa kazila, vyšetrowaný.

68 ŠA PO – pobočka Humenné, f. Okresný úrad Medzilaborce 1936–1944, šk. č. 3, 130/39 prez.

69 Tamže.

70 SNA, f. Krajinský úrad, šk. č. 298, 568/39 prez.

71 Tamže.

2. 2. Po vzniku slovenského štátu

Dňa 14. marca 1939 vznikol samostatný slovenský štát. Jeho vyhlásenie na nátlak Adolfa Hitlera, ktorý 13. marca pohrozil pri stretnutí s Jozefom Tisom,⁷² že ponechá Slovensko napospas Maďarom a Poliakom, mnohí očakávali a vítali.

Obdobie od 14. marca 1939 do polovice apríla 1939 sa v okrese Medzilaborce nieslo v znamení nestabilnej pozície štátnej moci. Protislovenské demonštrácie Rusínov sa znovu opakovali.

Jeden z hlavných miestnych predstaviteľov, okresný veliteľ Hlinkovej gardy a notár z Habury Andrej Zábredský, vo svojom neskoršom dôvernom liste županovi Šariško-zemplínskej župy Štefanovi Haššíkovi napísal: „... od 6. októbra 1938 až do apríla 1939 boli tuná večne organizované vzbury, písali sa memorandá pre Fencika a Brodyho, viedla úžasná kampaň proti Slovákom za pripojenie týchto krajov ba až po Poprad k Karpatskej Ukrajine.“⁷³

Krátko po vzniku slovenského štátu sa Medzilaborciac dotkli udalosti tzv. Malej vojny v dňoch 23.–25. marca 1939. Aj v Medzilaborciach, ktoré mali svoj strategický význam ako železničný tranzitný uzol, boli príslušníci HG vyzbrojení puškami a strážili miestnu železničnú stanicu i lupkovský tunel. Cez mesto prechádzali davy utečencov, ktoré unikali pred maďarskou armádou. Vláda nebola spokojná so stavom v pohraničnom okrese, a tak krátko po upokojení situácie vymenovala nového okresného náčelníka. Už 10. mája 1939 bol do funkcie okresného náčelníka v Medzilaborciach menovaný Peter Starinský, ktorý prevzal Okresný úrad v Medzilaborciach 24. mája 1939. Starinský preberal okres so 48 obcami rozdelenými do pôsobnosti 7 notárstiev, 7 četníckych staníc a okresného četníckeho veliteľstva. Budovu okresného úradu krátko pred Starinského príchodom opravovala firma Czako a Schönfeld pod dohľadom staviteľa a predsedu Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Medzilaborciach Móra Schönfelda. V čase Starinského

72 Pozri: FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.): C. d., s. 97. Dokument 51.

73 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátbezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 306.

príchodu ešte nebola kolaudovaná. Dom na Duchnovičovej ulici 134 v Medzilaborciach, v ktorom bol 5-izbový byt okresného náčelníka, taktiež opravovala „židovská“ firma staviteľa Lazara Mendloviča a Ing. Elszasza.⁷⁴

Na Okresnom úrade v Medzilaborciach pracovalo 9 zamestnancov: koncipista politickej správy Štefan Chlebák, aktuársky adjunkt Ladislav Probstner, účtovník Otto Häuser, kancelársky oficiál Ernest Amsel, kancelársky pomocník Jozef Ondrejka, kancelársky pomocník Mikuláš Halás, zástupca okresného lekára Feodosij Pedan, štátny obvodný lekár Šimon Kalfus a zriadenec Šimon Džugan. V zmluvnom pomere, no mimo pragmatikálneho pomeru, bol zamestnávateľ správca sprostredkovateľne práce Ladislav Harhay a ako kancelárska pomocná sila bol zamestnaný správca vicinálnych ciest Mikuláš Savka.

V okrese pôsobili títo notári: Bohuš Durčáni a Samuel Moškovič ako notárski adjunkti v Medzilaborciach, Alojz Šebest a Bernard Glattsstein ako notárski adjunkti v Krásnom Brode, Ján Kišš ako not. adj. vo Výrave, Juraj Tink ako not. adj. v Nižnej Olke, František Kopko ako not. adj. v Havaji, Jozef Stankovský ako not. adj. vo Vyšnej Radvani a Andrej Zábredský ako not. adj. v Habure.⁷⁵

Pre neusporiadané a pomerne nepokojné udalosti z jari 1939 bolo v okrese Medzilaborce vytvorené Okresné veliteľstvo Hlinkovej gardy až v lete toho roku. Okresným veliteľom Hlinkovej gardy v Medzilaborciach bol od 15. augusta 1939 spomínaný notár v Habure Andrej Zábredský a zástupcom okresného veliteľa HG sa stal Andrej Hlušek.⁷⁶

V čase, keď sa Peter Starinský ujal funkcie okresného náčelníka v Medzilaborciach, boli Židia na Slovensku oficiálne ostrakizovanou skupinou aj z právneho hľadiska.

Už 18. apríla 1939 urobil ľudácky, teraz už štátnou mocou disponujúci, režim ďalší významný protižidovský krok. Nová štátna moc vydala v tento deň vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení

74 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940–1945, inv. j. 406.

75 Tamže, s. 9.

76 Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici (A MSNP), Fond VIII. príř. číslo. A53/79, šk. č. 1. Služobné zvesti HG. Číslo 1. 15. augusta 1939.

pojmu Žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.

Vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z. z 18. apríla bol do slovenského právneho poriadku zavedený pojem „Žid“. Za „Žida“ mali byť považované všetky osoby židovského náboženstva, pokiaľ sa pred 30. októbrom 1918 nedali pokrstiť, a osoby bez vyznania pochádzajúce zo židovských rodičov, ako aj deti takýchto osôb. Definícia Žida teda vychádzala z konfesiónálneho princípu.

V druhej časti nariadenia bol redukovaný počet „Židov“, ktorí mohli vykonávať povolanie advokátov, na 4 % z celkového počtu advokátov na Slovensku a židovskí advokáti mohli zastupovať len židovskú stránku. Z nežidovských novín boli vylúčení všetci redaktori, ktorí spadali pod definíciu pojmu „Žid“.

V roku 1939 urobila medzilaborská židovská komunita súpis svojich členov. Je zrejmé, keďže súpis vypracoval Sociálny výbor Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce, že to boli protižidovské opatrenia prijímané ľudáckym režimom, ktoré postihovali stále viac členov obce, čo viedlo k vzniku súpisu. V súpise je zaznamenaných 822 osôb, z toho bolo 411 žien a 411 mužov.⁷⁷

2. 2. 1. Prepúšťanie Židov z verejných služieb a ďalšie protižidovské opatrenia

Jedným z prvých protižidovských opatrení bolo realizovanie vládného nariadenia č. 74/1939 Sl. z. z 25. apríla 1939 o vylúčení Židov z verejných služieb. Židia nesmeli byť viac zamestnancami štátu, jeho ustanovizní a verejnoprávnych korporácií, aby sa „očistil a uzdravil“ verejný život.

Židia mali byť prepustení zo štátnych služieb k 1. januáru 1940. Medzi prvými boli prepustení tí, ktorí pracovali v úradoch ako koncipientské či kancelárske sily, prípadne ako verejní notári alebo zamestnanci notariátov.

⁷⁷ Originálne hárky súpisu sú uložené v Židovskej náboženskej obci Košice. Kópia v archíve autora.

V okrese Medzilaborce sa takéto opatrenie, aj keď s niekoľko-mesačným oneskorením, od konca marca 1940 dotklo Ernesta Amsela, oficiála na okresnom úrade, Samuela Moškoviča, notárskeho adjunkta v Medzilaborciach, Leopolda Brudera, notárskeho pomocníka na Obvodnom notárskom úrade v Medzilaborciach a notárskeho pomocníka Hermana Silbera na Obvodnom notárskom úrade v Krásnom Brode.

Notárskeho pomocníka na Obvodnom notárskom úrade v Medzilaborciach Leopolda Brudera prepúšťali medzi prvými, a to ku koncu roku 1939. Bruder 28. decembra 1939 napísal notárskemu úradu v Medzilaborciach: „... žiadam, aby som bol ponechaný v službách notárstva do tých čias, kým budú ponechaní štátni zamestnanci židovského náboženstva... ako notársky pomocník konám službu už 19 rokov a u tun. notárstva už 9 rokov. Dopočul som sa, že štátni zamestnanci žid. náboženstva budú ešte na nejaký čas ponechaní v službe a preto žiadam, aby na takú dobu som bol ponechaný tiež... keby som mohol byť ponechaný aspoň niekoľko mesiacov, pomohlo by mi veľmi, lebo sám neviem čo budem robiť v zimných mesiacoch aj s mojou rodinou, keďže mimo kancelárskej práce nevykonával som žiadnu inú prácu a nemal som ani žiadnych príjmov, z ktorých by som mohol si niečo usporiť.“⁷⁸

V tento deň prepustili aj Hermana Silbera, kancelárskeho pomocníka pri Obvodnom notárskom úrade v Krásnom Brode. Silber si podal žiadosť o výnimku ministra vnútra, ktorú vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. pripúšťalo. Podľa spomenutého vládneho nariadenia a vyhlášky ministerstva vnútra mal o výnimke rozhodnúť minister vnútra do 1. augusta 1939. Ešte 3. augusta nebolo v Silberovom prípade rozhodnuté a až v ten deň ministerstvo vnútra nariadilo Okresnému úradu v Medzilaborciach, aby vyplnil dotazník o žiadateľovi o výnimku.

Okresný náčelník Starinský nevedel Silberovho nadriadeného, krásnobrodského notára Alojza Šebesta, zohnať, pretože Šebest bol na dovolenke v inom okrese, dal preto telegraficky príkaz, aby dotazník vyplnil v mieste čerpania dovolenky. Až potom poslal

78 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940–1945, inv. j. 180.

dotazník ministerstvu vnútra a vzápätí 15. augusta 1939 zamietli Silberovu žiadosť o výnimku.⁷⁹ Vo februári 1940 ministerstvo vnútra zisťovalo, či Herman Silber bol skutočne prepustený z notárskeho úradu. Okresný náčelník Starinský zahlásil 30. marca 1940, že Herman Silber bol k 31. decembru 1939 prepustený.⁸⁰

Ďalší dvaja úradníci židovského pôvodu, Ernest Amsel a Samuel Moškovič, pracovali o niečo dlhšie.

Ernest Amsel bol jedným zo služobne najstarších úradníkov v okrese Medzilaborce. Začínal v roku 1926 na Okresnom úrade v Trebišove a po každoročných kvalifikačných skúškach sa vypracoval do funkcie kancelárskeho oficiála. Hodnotenia o ňom boli za všetky tie roky výborné. V čase, keď sa funkcie okresného náčelníka v Medzilaborciach ujal P. Starinský, bol Amsel najvyťaženejším úradníkom na Okresnom úrade v Medzilaborciach a mal pridelečných najviac spisov.⁸¹ Keďže patril medzi najdôležitejších úradníkov v okrese, bol prepustený až v marci 1940.

Samuel Moškovič pôvodne pôsobil na Obvodnom notárskom úrade v obci Závadka pri Humennom. Už v novembri 1938, teda v čase, keď boli po celom Slovensku zaisťovaní Židia, ktorí mali byť vysídlení zo Slovenska, napísal Moškovičov bývalý spolupracovník a redaktor Rudo Králik z dôvodu, že „*nastal čas túžobne očakávaného rárania*“, rozsiahlu sťažnosť, v ktorej obvinil Samuela Moškoviča i jeho manželku z nečestného obohacovania vyberaním poplatkov za drevo a kúrenie na notárskom úrade a z neoprávneného vyberania cestovných poplatkov od občanov. Celé obvinenie podfarbil tvrdeniami: „*čo žije, nekúpil pre seba jednu slovenskú knihu, neprispel halierom na národný cieľ... jeho duševnou potravou je Kassai Ujság a Színházy Élet*“.⁸²

Vyšetrowanie nariadené ministerstvom vnútra a vykonávané Okresným úradom v Humennom ukázalo, že nič z toho, čo Králik napísal, nebola pravda. V prospech Samuela Moškoviča svedčili aj

79 Tamže.

80 Tamže.

81 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940–1945, inv. j. 406.

82 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940–1945, inv. j. 263.

starostovia 7 obcí, ktoré patrili k Obvodnému notárskemu úradu v Závadke, ako aj obyvatelia obce Závadka.⁸³

Moškoviča napokon preložili zo Závadky do Medzilaboriec. Tu ho na základe vládneho nariadenia č. 74/1939 Sl. z. prepustili zo zamestnania rovnako ako Ernesta Amsela v marci 1940.

Ďalším protizidovským opatrením bola úprava vojenskej povinnosti Židov vládny nariadením č. 150/1939 Sl. z. z 21. júna 1939.

Všetci Židia na vojenskej prezenčnej službe boli preradení do osobitných pracovných útvarov, kde nesmeli nosiť zbraň a náplňou ich služby sa stala ťažká manuálna práca.

V okrese Medzilaborce sa toto vládne nariadenie dotklo niekoľkých židovských chlapcov, ktorí mali byť odvedení k prezenčnej službe. Medzi inými to boli Henrich Ruder z Medzilaboriec, Eduard Grosman z Medzilaboriec a David Zengut z Čertižného.

V roku 1941 ich odviedli do VI. robotného práporu, osobitného pracovného útvaru vytvoreného zo židovských a rómskych mužov vo vojenskej prezenčnej službe.

Eduard Grosman o službe v VI. robotnom prápore povedal: *„Nebola tam žiadna perzekúcia, okrem toho, že sme nosili modré uniformy namiesto zelených. Rómovia nosili hnedé. Mali sme rovnako dobré životné podmienky ako iní vojaci. Dovolili nám sa modliť, ako sme chceli, a na židovské sviatky sme sa dokonca vedeli s naším nadriadeným dohodnúť na zhromaždení počas večerných modlitieb. Mali sme rovnaký plat, rovnaké jedlo a dokonca bolo dohodnuté, že sme nemuseli jesť nekôšerné jedlo. Nebolo tam žiadne kôšer mäso, ale mali sme fazuľu, chlieb...“*⁸⁴

Henrich Ruder pracoval v tzv. „košerackej rote“ na západnom Slovensku pri kopaní kanálov pri obci Láb rovnako ako D. Zengut (O. Pánik), ktorý si na prácu spomínal: *„Bola to veľmi ťažká práca.*

83 Tamže.

84 LEWIN, Rhoda: Witnesses to the Holocaust. Twayne 1990. Taktiež: www.chgs.umn.edu/Visual_Artistic_Resources/Videos/Audios/audios.html, kde je zverejnené svedectvo E. Grossmana nahrané začiatkom 80. rokov v Twin Cities Holocaust Survivors' Interview Project. Originálne kazety sa nachádzajú v Jewish Historical Society of the Upper Midwest in Andersen Library, University of Minnesota.

*S lopatou, krompáčom... Tí, čo prišli z mesta, nevládali už po prvých dňoch. Ja som nemal také problémy, bol som naučený ťažko robiť už z domu. Ale ani pre mňa to nebolo ľahké.*⁸⁵

Ďalším opatrením, prijatým v lete 1939, bolo obmedzenie počtu Židov v lekárskom povolání. Podľa neho mohli len 4 % z pôvodného počtu židovských lekárov naďalej zotrvať pri výkone lekárskeho povolania.

V zmysle tohto nariadenia prišiel o zamestnanie MUDr. Jindřich Roth, pôsobiaci v Medzilaborciach.⁸⁶

2. 2. 2. Spolok na umožnenie vystaňovania Židov zo Slovenska v Medzilaborciach

Pod vplyvom prvých protižidovských opatrení Slovenského štátu sa členovia medzilaborkej židovskej komunity pokúsili o z celoslovenského hľadiska ojedinelú aktivitu – zriadenie Spolku pre umožnenie vystaňovania Židov zo Slovenska.⁸⁷

27. júna 1939 predložili Krajinskému úradu v Bratislave stanovy Spolku, v ktorých stálo, že cieľom Spolku by bolo „*umožnenie, príprava a organizácia hromadného vystaňovania Židov zo Slovenska*“.⁸⁸

Rokovacou rečou Spolku mala byť hebrejčina a slovenčina a členom Spolku sa mohol stať „*každý občan poťažne obyvateľ Slovenského štátu, židovskej národnosti... , ak dovršil 16 rok*“.⁸⁹ Orgánmi Spolku mali byť valné zhromaždenie a 7-členný výbor.

Stanovy predložil Prípravný výbor, na čele ktorého stál Izidor Galet. V priloženom liste Prípravný výbor napísal, že cieľom spolku okrem organizovania hromadného vystaňovania Židov zo Slovenska malo byť aj „*poučenie židovskej mládeže o nutnosti vystaňovania*“.⁹⁰

85 Výpoveď Ondreja Pánika, 15. 4. 2003, Košice, audio, archív autora.

86 SNA, f. MV, šk. č. 186, sign. 1.

87 K otázke organizácie vystaňovania Židov zo Slovenska Ústredňou Židov od r. 1940 pozri: HRADSKÁ, Katarína: Ústredňa Židov 1940–1944. Dokumenty. In: Holokaust na Slovensku 8. V tlači.

88 SNA, f. MV, šk. č. 1167, 86771/40.

89 Tamže.

90 Tamže.

Trvalo viac ako rok, kým ministerstvo vnútra, ktoré medzitým začalo vec riešiť, vydalo svoje stanovisko. Pochopiteľne, zamietavé. Dňa 26. júla 1940 ministerstvo odmietlo povoliť Spolok s odôvodnením, že Stanovy neobsahujú prostriedky, akými chcel Spolok plniť svoj cieľ a okrem toho pripojilo nasledovné konštatovanie: „Právomoc sprostredkovať dopravu vystahovalcov je vyhradené pod dozorom spoločnosti ‚Želka‘, úradnej cestovnej kancelárii slovenských železníc, úč. spol. Keďže takto je otázka hromadného vystahovania Židov zo Slovenskej republiky už položená na legálnu bázu, je vo verejnom záujme nežiadať, aby k tomuto cieľu boli zriaďované zvláštne spolky“.⁹¹

2. 2. 3. Židovská komunita v Medzilaborciach a začiatok 2. svetovej vojny

Dňa 1. septembra 1939 zaútočilo nacistické Nemecko na Poľsko. Okres Medzilaborce sa ako pohraničný a s Poľskom susediaci okres východného Slovenska stal strategicky dôležitým územím už v prípravách útoku.

Už od roku 1938 a veľmi intenzívne od jari 1939 na území medzilaborského okresu pôsobili agenti nemeckej vojenskej spravodajskej služby Abwehr. Ich úlohou bolo získavanie informácií o rozmiestnení vojenských posádok a obranných postavení na poľskom území a hlavne prenášanie zbraní a ďalšieho materiálu ukrajinskej piatej kolóny na území Poľska. Ako agent Abwehru v Medzilaborciach pôsobil Hugo Sedlmayer, sudetský Nemec, ktorý sem dochádzal z Papína a Humenného. Popri Sedlmayerovi mal v Medzilaborciach v prospech Abwehru pôsobiť aj medzilaborský učiteľ Štefan Mikolin, utečenec z Podkarpatskej Rusi. Obaja na seba viazali pomerne rozvetvenú sieť pomocníkov a informátorov, v prípade Mikolina najmä z radov študentov, ktorí slúžili ako pašeráci zbraní a proviantu do Poľska.⁹²

91 Tamže.

92 Archív Ústavu pamäti národa (A ÚPN), f. B 10-7 Krajská správa MV v Prešove, zväzok Abwehr, Gestapo a SD. Bez signatúry.

Keď 1. septembra 1939 zaútočila nemecká armáda na Poľsko, Slovensko sa po boku Nemcov pripojilo do ťaženia proti svojmu severnému susedovi. Medzilaborce sa už pár dní po útoku na Poľsko stali dejiskom vojnových udalostí a nástupným priestorom pre nemeckú i slovenskú armádu. Dňa 5. septembra 1939 slovenskí vojaci prekročili poľskú hranicu a napadli obec Czeremcha. V ten istý deň sa strieľalo aj pri poľskej obci Lupkov, odkiaľ ale vytlačili slovenských vojakov naspäť za hranice.⁹³ Poliaci ako odvetu za Czeremchu prepadli v noci z 5. na 6. septembra 1939 obec Čertižné, no tiež museli ustúpiť.⁹⁴

Slovenská armáda zaútočila v smere Medzilaborce – Sanok mohutnejšie už o pár dní. 8. septembra sa do Medzilaboriec presunulo veliteľstvo 3. divízie, ktorému podliehali dva pešie pluky (p. pl. 21 a p. pl. 5) a delostrelectvo. V noci z 8. na 9. septembra nasledovala delostrelecká príprava a už 10. septembra po likvidácii pozícií na hraniciach obsadila slovenská armáda poľské obce Radoszyce a Komancza.⁹⁵

Zakrátko na to začali cez Medzilaborce prechádzať vojenské jednotky nemeckej armády.

Nemeckí vojaci, ktorí prechádzali Medzilaborcami, podliehali XVIII. armádnemu zboru Wehrmachtu. Cez Medzilaborce prešli jednotky 57. nemeckej rezervnej divízie s veliteľstvom (Armee Befehlstelle) v Prešove, ktoré sa začali presúvať smerom na Medzilaborce a Lupkovský priesmyk 11. septembra 1939 a slovensko-poľské hranice prekročili už na druhý deň. Krátko po nich pochodovali cez Medzilaborce v tom istom smere aj príslušníci 56. rezervnej divízie.⁹⁶

Všetkým obyvateľom okresu Medzilaborce priniesli vojnové udalosti strach a problémy. Dvojnásobne to platilo o Židoch. Členovia židovskej komunity v Medzilaborciach a aj v okolitých obciach sa v prvom rade vyhýbali nemeckej armáde. Niektorí sa ukrývali v pivniciach svojich domov.⁹⁷

93 BAKA, Igor: Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku, Bratislava 2006, s. 97.

94 Tamže.

95 Tamže, s. 100.

96 Tamže, s. 75–76.

97 Výpoveď T. Plasznerevej, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California, interview code: 3173, inter-

V svedectvách a zachovaných dokumentoch niet zmienky o tom, že by sa nemecké jednotky prechádzajúce mestom dopustili násilností na Židoch v Medzilaborciach alebo inde v okrese. Rabín Goldmann nabádal viacerých k veľkej opatrnosti a hlavne k poslušnosti.

Problémy spôsobovali slovenskí vojaci. Andrej Schönfeld, syn obchodníka Mojzesa Schönfelda, bol zbitý slovenským dôstojníkom priamo na ulici.⁹⁸

Krátko po útoku na Poľsko začali do Medzilaboriec prichádzať vo veľkom počte poľskí Židia, ktorí oveľa viac ako tí medzilaborskí pocítili dopad vojny.

Medzilaborská židovská náboženská obec pre nich na dvore pred Židovskou ľudovou školou a synagógami pripravovala počas niekoľkých dní jedlo a požiadala o pomoc aj Ústrednú kanceláriu v Bratislave. O niekoľko dní prišli do Medzilaboriec debny so šatstvom určeným pre Židov z Poľska. Hranice však boli zakrátko uzatvorené a do Medzilaboriec prestali prichádzať davy utečencov.⁹⁹

viewer: Judith Friedman Rosen

98 YVA, f. O.3/3021.

99 YVA, f. O.3/3020. Taktiež Výpoveď Pinchasa Mendlovica 18. 11. 2004, audio, Tel Aviv, Izrael, archív autora.

3. Arizácie, likvidácie a ďalšie opatrenia v oblasti majetku

3. 1. Židovský problém a problém židovského majetku

V roku 1938 tvorila väčšina Židov na Slovensku strednú vrstvu a Židia jednoznačne dominovali v obchode, službách, finančníctve i slobodných povolaniach, čo malo svoje historické predpoklady.

Už v období autonómie Slovenskej krajiny (6. október 1938–14. marec 1939) bola predstaviteľmi upevňujúceho sa ľudáckeho režimu židovská otázka chápaná nielen v politickej rovine, no i v ekonomických dimenziách. Židia, vykresľovaní ľudáckou propagandou ako „odvekí nepriatelia Slovákov“ a „zradcovia Slovenska“, si nemali zachovať svoju pozíciu v slovenskej spoločnosti, a tým pádom ani v hospodárstve. Na zasadnutí Poradného zboru pre otázku hospodárske a finančné a predsedníctva finančnej rady pre Slovensko sa za účasti ministra hospodárstva Pavla Teplánskeho dňa 9. novembra 1938 rokovalo o „riešení“ židovskej otázky v oblasti podnikania. Poslanec Danihel, prezident Zemedelskej rady, sa vyjadril, že *„je nesporne potrebné našich úhlavných nepriateľov z nášho hospodárskeho života dostať von“*. Zrejme pod vplyvom Teplánskeho sa hovorilo ešte o etapovitom a evolučnom riešení, aby nedošlo k stratám.¹⁰⁰

Majetok Židov žijúcich na Slovensku bol zároveň neobyčajne silným lákadlom a jeho prevzatie do „kresťanských rúk“ sa malo stať jednou z priorít ľudáckeho vládnutia.¹⁰¹

100 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku (1). Obdobie autonómie 6. 10. 1938–14. 3. 1939. Bratislava 2001, s. 86–87. Dokument č. 36.

101 Nielen slovenské politické kruhy, ale aj kruhy nemecké už v období autonómie prezentovali snahu prebrať do svojich rúk na Slovensku časť majetku slovenských Židov. Politická reprezentácia „nemeckej národnej skupiny“, teda nemeckej národnostnej menšiny žijúcej na Slovensku, organizovaná v Deutsche Partei a priamo napojená na politickú elitu nacistického Nemecka, napríklad

Ministerstvo hospodárstva už na jeseň 1938 pripravilo prvý návrh zákona, ktorý mal umožňovať režimu zásahy do živnostenských oprávnení, v období autonómie (6. 10. 1938–14. 3. 1939) však zostalo len pri návrhu.¹⁰²

Aj v Medzilaborciach tvorili Židia väčšinu strednej vrstvy obyvateľstva a dominovali v podnikaní. V obciach medzilaborského okresu boli zastúpení popri živnostníkoch a obchodníkoch aj židovskí roľníci, ktorí sa vo svojom postavení v ničom nelíšili od rusínskeho roľníckeho obyvateľstva. Protižidovské opatrenia v majetkovej oblasti sa aj tu začali už v roku 1939 a trvali po celý rok 1940 a 1941.

3. 2. Zásahy do živnostenských oprávnení Židov

Predtým, ako rozoberiem prvé protižidovské opatrenia v oblasti živnostenských opatrení v okrese Medzilaborce, považujem za potrebné poznamenať niekoľko skutočností o hospodárstve medzilaborského okresu.

Celá oblasť okresu Medzilaborce bola z demografického i sociálneho hľadiska výrazne vidiecka, základným zdrojom obživy obyvateľstva bolo poľnohospodárstvo. Prírodné pomery oblasti však dovoľovali pokryť len najnutnejšie potreby obyvateľstva. Aj preto bolo rozšíreným javom, že obyvatelia okresu odchádzali najmä počas žatevnej sezóny za prácou do južnejších častí Zemplína, kde si privyrábali ako sezónni robotníci, prípadne dlhodobo hľadali prácu v cudzine, najmä v Spojených štátoch amerických, Francúzsku, Belgicku či dokonca v Argentíne. V období 1939–1945 bolo zasa rozšírené cestovanie za prácou do Nemecka.

Chabú životnú úroveň obyvateľstva začali niektorí predstavitelia režimu spájať so Židmi. Vo februári 1940 charakterizoval okresný veliteľ HG a notár v Habure Andrej Zábredský v dôvernej správe

už v novembri 1938 prejavovala záujem o získanie lukratívnych piešťanských kúpeľov.

102 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 35–36.

o „hospodárskom, politickom a sociálnom položení“ podanej županovi Šarišsko-zemplínskej župy a poslancovi Snemu Slovenskej republiky Štefanovi Hašíkovi situáciu takto: „*Dnes je všedný zjavom, že na 6–8 kj majetku, žije 9–15 členná rodina... Tunajší roľník ak vyzískal nejaký groš, bolo to iba z odpredaja rožného statku a sviň. Obilný monopol tuná nemá významu, lebo zrno a chlieb tunajší roľník musí každoročne dokupovať. Jeho vlastná úroda nepostačuje ani do januára... Zárobkových možností stálych nieto. Sú to náhodné drevoťažby v rukách židovských, **ktorý vždy tento ľud vyciavali** (zvýraznil J. H.)... v havajskej doline, pracuje sa na odvoze dreva do Medzilaboriec...*“¹⁰³

Boli to práve dve spomenuté firmy Jozefa Mendloviča a Abraháma Mendloviča, ako aj bratov Dillerovcov, ktoré v lesoch pri obciach Havaj, Miková, Malá Poľana poskytovali prácu vyše 50 robotníkom pri pálení dreveného uhlia a ťažbe i zväzání dreva.

Krátko po nástupe P. Starinského do funkcie sa aj v medzilaborskom okrese začala obmedzovanie a perzekúcia Židov v podnikaní a majetkovej oblasti vykonávaním dvoch už spomenutých vládnych nariadení – vládneho nariadenia č. 40/ 1939 Sl. z. o mimoriadnych zásahoch do živnostenských oprávnení vykonávať hostinskú a výčapnícku živnosť a vládneho nariadenia č. 169/1939 Sl. z. o revízii živnostenských oprávnení. Vykonávanie týchto dvoch nariadení bolo vlastne jednou z prvých skúšok nového okresného náčelníka v jeho funkcii.

V okrese Medzilaborce bolo zrušených 28 hostinských a výčapníckych licencií (pozri tabuľka č. 4), z čoho bolo 6 licencií z mesta Medzilaborce a 22 z okolitých obcí.¹⁰⁴

Zrušením každej hostinskej a výčapníckej licencie bola jedna židovská rodina v okrese Medzilaborce pripravená o živobytie.

Už v počiatočnom štádiu, na prelome rokov 1939–1940, dostalo prenasledovanie židovských podnikateľov v medzilaborskom okrese aj ďalšiu podobu, keď okrem hostinských a výčapníckych licencií

103 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 306.

104 ŠA PO – pobočka Humenné, f. Okresný úrad Medzilaborce 1936–1944, šk. č. 2, 1167/40 prez.

bolo na základe vládneho nariadenia č. 169/1939 Sl. z. z rozhodnutia okresného úradu zrušených aj niekoľko koncesíí a živností viazucich sa k inému predmetu podnikania, ako bola hostinská a výčapnícka živnosť.

Zrušené boli: koncesia medzilaborskej obchodníčky Berty Rubinovej na výrobu a predaj zbraní a streliva, živnostenské oprávnenie Dávida Schönfelda na obchod so stavebným tovarom či živnostenské oprávnenie Abraháma Rosenberga z Nižných Čabín na obchod s drevom a Jozefa Guttmanna z Hrubova na obchod s miešaným tovarom. V jednom prípade nešlo o nič menšie ako koncesiu verejnej obchodnej spoločnosti Helena Rothová a spol. so sídlom v Medzilaborciach na rozvádzanie elektrického prúdu,¹⁰⁵ teda spomínanej jedinej elektrárne v meste Medzilaborce.

A tak možno konštatovať, že aj v odľahlých kútoch Slovenska, medzi ktoré Medzilaborce nepochybne patrili, už v prvom roku existencie Slovenskej republiky boli mnohé židovské rodiny oberané o svoj zdroj príjmu a obživy.

3. 3. Arizácia podnikového majetku Židov

Podstata protižidovských opatrení v hospodárskej oblasti na Slovensku spočívala v ovládnutí židovského majetku vo všetkých jeho formách prevodom tohto majetku do rúk Nežidov, teda „kresťanov“. Pre proces prevodu majetku sa ustálilo pomenovanie arizácia, keďže majetok Židov ako „neárijcov“ bol prevádzaný na árijcov, teda Slovákov a tiež na Slovensku žijúcich Nemcov. Keďže ide o mimoriadne zložitý proces, považujem za potrebné najprv vysvetliť podstatu arizácie a potom jej priebeh v medzilaborskom okrese.

Z hľadiska arizácie najväčší záujem vzbudzoval majetok Židov vytvárajúci pravidelný zisk, teda obchody, živnosti a priemyselné spoločnosti, ktoré sa dobovo označovali jednotným termínom „podnik“, s rozlíšením na podniky „obchodného“, „priemyselného“

105 Tamže.

a „živnostenského charakteru“, a veľký záujem bol aj o nehnuteľnosti.

Predstavitelia oboch existujúcich táborov v rámci HSLS, teda „umiernení“, vedení Jozefom Tisom, a „radikáli“, vedení Vojtechom Tukom, si uvedomovali problematickosť arizácie, teda prevodu podnikového majetku, pre nedostatok kvalifikovaných a finančne schopných adeptov.

Za začiatok procesu arizácie podnikov sa všeobecne považuje prijatie vládneho nariadenia o dôverníkoch a dočasných správcov v priemyselných, remeselníckych, obchodných podnikoch a iných majetkových podstatách č. 137/1939 Sl. z., ktorým získalo ministerstvo hospodárstva i okresné úrady oprávnenie menovať do podnikov s aspoň 50 zamestnancami alebo polmiliónovým ročným obratom *dôverníka alebo dočasného správcu*.¹⁰⁶

Kým dôverník mal kontrolnú funkciu, dočasný správca mohol na účet majiteľa podniku robiť všetky opatrenia a dokonca podnik reprezentovať pred úradmi.

Zmyslom tohto nariadenia bolo poskytnúť uchádzačom o arizáciu možnosť zoznámiť sa s chodom jednotlivých firiem a získať tak vedomosti potrebné na ich prevádzku v momente prevzatia.¹⁰⁷ V Príručke pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov, ktorej autorom je Augustín Morávek, neskoršia vedúca postava procesu arizácie, o ktorej ešte bude reč, sa píše: „*Dôvernícka funkcia podľa možnosti má byť vyhradená osobám, u ktorých sú predpoklady, že menovaním za dôverníka sa určitá osoba časom zapojí do podnikania. V mnohých menších podnikoch a určitých odboroch, pri primeranom predbežnom vzdelaní, usilovnosti a schopnosti, môže stačiť niekoľko krátkych mesiacov, aby dôverník nadobudol si potrebné predpoklady úspešného samostatného vedenia podniku. Pri tomto nestojí nič v ceste tomu, aby sa dôverník uchádzal o arizáciu podniku – ba práve opačne...*“¹⁰⁸

106 Nariadenie č. 137/1939 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1939, čiastka 30, s. 274–277.

107 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 56.

108 MORÁVEK, Augustín: Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov. Bratislava 1940, s. 9–10.

Hneď sa však prejavila prvá charakteristika celej arizácie, a síce korupcia, prechádzajúca miestami do vydierania pôvodných židovských majiteľov, keď do celého procesu menovania začali zasahovať jednotlivé mocenské štruktúry – Hlinkova slovenská ľudová strana, Hlinkova garda i Deutsche Partei, keďže z vykonávania oboch funkcií plynul značný zisk.

V mnohých prípadoch prišlo aj k vydieraniu židovského podnikateľa hrozbou, že na jeho často desaťročia budovaný podnik bude uvalená „dočasná správa“, pokiaľ nebude platiť mesačne určitú sumu potenciálnemu dočasnému správcovi.¹⁰⁹

V októbri 1939 bol už na stole viacerých hospodárskych organizácií na Slovensku ministerstvom hospodárstva pripravený návrh zákona o arizácii židovských podnikov, ktorý sa stal predmetom diskusií.¹¹⁰

Prvé prípady arizácie sa uskutočnili ešte v roku 1939. Do konca roku 1939 prebiehala arizácia podnikov na báze dobrovoľnosti – podpísaním zmluvy pred verejným notárom, ktorou sa pôvodný židovský vlastník vzdával minimálne 51 % podielu na majetku a vedení svojho podniku v prospech Nežida.¹¹¹

Takzvanú „dobrovoľnosť“ si však režim vynucoval politickým i hospodárskym tlakom na židovských vlastníkov. Radikáli tento spôsob arizácie zásadne odmietali nazývajúc ho „hebreizáciou“, a žiadali úplné vylúčenie Židov z hospodárstva.

109 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 56.

110 Z viacerých strán, najmä z tábora tzv. „umiernených“ ľudáckych politikov, sa ozývali hlasy, že Slovensko nie je ešte na prevzatie židovských podnikov pripravené. Radikáli naopak napádali návrh ministerstva hospodárstva ako príliš mierny a zhovievavý voči Židom a celá diskusia prebiehala v atmosfére politického zápasu „umiernených“ s „radikálmi“ o mocenské pozície. Radikálne krídlo, na čele s Vojtechom Tukom ako predsedom vlády, malo svoj najmocnejší hlas v osobe nedoštudovaného právnik a Tukovho chránenca Augustína Morávka, ktorého hospodárskou „kvalifikáciou“ pre zasahovanie do arizácií židovských podnikov boli dve študijné cesty v Nemecku, na ktorých sa mal možnosť zoznámiť s nemeckým spôsobom arizácie. Pozri: Štátny archív Bratislava (ŠA BA), f. Ludový súd (LS), 4/48, Augustín Morávek.

111 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 57.

Keď na jar 1940 v Bratislave vrcholila príprava „arizačného“ zákona, na stránkach slovenských novín Slováč a Gardista prebiehala živá diskusia o tom, ako má arizácia vyzerieť.

V tej dobe zhodnotil medzilaborcký okresný náčelník P. Starinský hospodárstvo okresu a predpoklady arizácie podnikov nasledovne: *„Obchod v tunajšom okrese je výlučne v rukách židovských a preto i arizovanie týchto podnikov naráža na veľké prekážky. Z tunajšieho obyvateľstva nemožno ani vybrať takých, ktorý by sa pre arizáciu hodily, nakoľko obchodu ani priemyslu sa nevenovalo.“*¹¹²

Keďže pozícia okresného náčelníka, ako hlavného predstaviteľa štátnej moci na území toho-ktorého jemu zvereného okresu, bola z hľadiska právomocí veľmi významná, okresní náčelníci sa často pokúšali v rámci svojich okresov o rôzne sociálno-ekonomické experimenty namierené nezriedka na Židov, ako vďačný a politicky využiteľný terč. Starinský v marci 1940 vzal „výchovu“ arizátorov židovských obchodov v Medzilaborciach do vlastných rúk a svoje počínanie Ústredni štátnej bezpečnosti popísal takto: *„... donútil som židovských obchodníkov povinne prijímať kresťanských učňov, aby tak po čase mohla výjsť kresťanská generácia vyučená pre obchod a remeslá.“*¹¹³ Podrobnosti o tomto Starinského kroku a jeho výsledku sa nezachovali, ale iný ako perzekučný charakter, podľa môjho názoru, nemali.

Mnohí židovskí podnikatelia veľmi rýchlo pochopili, že ustanovenia zákona budú jednoznačne proti nim, a tak obmedzovali svoje podnikanie. Režim na to reagoval vydaním vládneho nariadenia č. 74/1940 Sl. z., ktorým bolo židovským podnikateľom prikázané viesť podniky *„so starostlivosťou riadneho obchodníka“*.¹¹⁴

Príprava zákona o arizácii podnikov napokon vyvrcholila jeho prijatím 25. apríla 1940. Zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch, pre ktorý sa čoskoro vžilo pomenovanie „židovský“, bol prijatý po dlhých diskusiách v Sneme Slovenskej republiky a sporoch umiernených s radikálmi.

112 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 312.

113 Tamže.

114 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 58.

Tu sa mi žiada poznamenať, že hlavným bodom polemiky vôbec nebol spor o tom, či je celá arizácia opodstatnená a správna, lebo v tom bolo Tisovo krídlo v zhode s Tukovým, ale len rozdielny názor na to, ako rýchlo, ako radikálne a za akých podmienok treba Židov zbaviť podnikového majetku.

Zákon č. 113/1940 Sl. z., ktorý predovšetkým definoval a do slovenského práva zavádzal pojem „židovský podnik“,¹¹⁵ prikazoval, že takéto podniky musia byť označené viditeľným nápisom „židovský podnik“,¹¹⁶ a v najdôležitejšom ustanovení (v §4 – pozn. J. H.) dával právomoc župným úradom a ministerstvu hospodárstva „*podľa voľnej úvahy s konečnou platnosťou rozhodnúť, či a za akých podmienok má byť podnik (závod) likvidovaný alebo arizovaný*“.¹¹⁷

V prípade likvidácie podniku, teda jeho speňaženia a zrušenia, zákon určoval, že likvidácia sa má vykonať do troch mesiacov od doručenia rozhodnutia majiteľovi židovského podniku, pričom táto „*likvidačná lehota*“ mohla byť „*v prípadoch osobitného zreteľa*“ predĺžená. Po uplynutí likvidačnej lehoty mal podnik zaniknúť a pôvodný majiteľ stratí oprávnenie podnikáť.

Arizáciu podniku zákon upravil takto: „*V prípade nariadenia arizácie pokračujúci úrad môže súčasne nariadiť predaj podniku (závodu) kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi...*“¹¹⁸

Arizácia bola definovaná ako „*predaj podniku kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi*“ za hodnotu, ktorú zákon definuje pojmom „*likvidačná hodnota podniku*“. Stanovenie výšky likvidačnej hodnoty mal na starosti župný úrad „*so zreteľom na miestne pomery*“. Aby mohli podnikový majetok Židov dostať aj tí, ktorí nemali k dispozícii finančné prostriedky na zaplatenie likvidačnej hodnoty, arizátori dostali možnosť prevziať podnik za záväzok splácania likvidačnej hodnoty určenej „*so zreteľom na miestne pomery*“ a päť rokov ho splácať s minimálnymi úrokmi. Samozrejme, pôvodný majiteľ sa k veci nemohol vyjadriť.

115 Pozri § 9 zákona č. 113/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 22, s. 168.

116 Tamže.

117 Tamže.

118 Tamže.

Zákon č. 113/1940 Sl. z., označovaný v krátkej dobe po prijatí za „židovský“ alebo „arizačný“, vstúpil do platnosti 1. júna 1940. Hneď na to sa robili prípravy na praktické vykonávanie ustanovení tohto zákona.

Nebolo tomu inak ani na Župnom úrade Šarišsko-zemplínskej župy v Prešove, do pôsobnosti ktorého patrilo aj okres Medzilaborce. Hlinkova Slovenská ľudová strana zorganizovala na jar 1940 tzv. Prihlasovaciu akciu pre uchádzačov o arizáciu židovských podnikov. Generálny sekretariát HSLS (GS HSLS) so sídlom v Bratislave zaslal Župnému úradu Šarišsko-zemplínskej župy v Prešove, na ktorom prebiehali prvé kroky v realizácii arizácií židovských podnikov podľa zákona č. 113/1940 Sl. z., „Zoznam priebežne prihlásených uchádzačov o arizáciu židovských podnikov z okresov Šarišsko-zemplínskej župy“.¹¹⁹

Šarišsko-zemplínska župa, do ktorej patrilo celkovo 10 okresov, vrátane okresu Medzilaborce, bola administratívno-správnym celkom, kde žil v danej dobe najväčší počet Židov na Slovensku. Aj preto bol počet židovských podnikov na území Šarišsko-zemplínskej župy väčší ako v ktorejkoľvek inej župe na Slovensku.

Zoznamy uchádzačov o arizáciu židovských podnikov z tzv. prihlasovacej akcie HSLS neobsahujú ani jediný záznam o záujmoch o arizáciu židovského podniku v okrese Medzilaborce, hoci nevynechávajú desiatky uchádzačov o židovské podniky vo všetkých ostatných okresoch v župe. Možno považovať za isté potvrdenie hlásenia okresného náčelníka P. Starinského o problémoch pri hľadaní adeptov na arizáciu na jar 1940, aj keď, ako je vidieť z jednotlivých ďalej popísaných prípadov arizácie podnikov v Medzilaborciach a okolí, nemožno tento fakt absolutizovať.

Zákon č.113/1940 Sl. z. platil len tri mesiace. Jeho ustanovenia prestali platiť v septembri 1940. Hlavný podiel na tomto fakte mala dôležitá politická udalosť a jeden z hlavných medzníkov vo vývoji

119 Zoznam uchádzačov zaslal GS HSLS s poznámkou: „Soznam nech slúži titl. úradu ako evidencia uchádzačov o arizáciu vo vlastnom obvode,“ čo sa aj stalo, keďže na dokumente je rukou niektorého z úradníkov napísané „slúžilo ako pomôcka do konca roku 1940“. ŠA PO, f. ŠZŽ – administratívne oddelenie, inv. j. 742.

vojnovjej Slovenskej republiky, a síce salzburské rokovania vrcholných predstaviteľov Slovenska s ríšskym kancelárom Adolfom Hitlerom v dňoch 27.–29. júla 1940. V rámci nich Nemci jasne vytýčili mantinely slovenskej suverenity a radikáli na čele s Vojtechom Tukom a Alexandrom Machom boli výrazne posilnení.

Nemci vyslovili nespokojnosť s riešením viacerých otázok na Slovensku, medzi iným aj s pomalým a málo radikálnym postupom v židovskej otázke.

Po Salzburgu šiel teda vývoj v židovskej otázke inou cestou. V septembri 1940 prijal Snem Slovenskej republiky ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorým zákonodárny zbor splnomocnil slovenskú vládu, aby jeden rok „robila všetky opatrenia, ktoré sú potrebné, aby sa vylúčili Židia zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov“.¹²⁰

Týmto zákonom sa uvoľnila cesta pre radikálov v slovenskej vláde, ku krokom ktorých sa už nemohol slovenský snem ani formálne vyjadrovať. Vláda na čele s Vojtechom Tukom dostala plnú moc na to, aby vládnymi nariadeniami, ktoré bolo možné prijať oveľa rýchlejšie ako zákony, uvádzala opatrenia na odobranie židovského majetku.

Zásadným zlomom a začiatkom druhej a dominantnej etapy procesu arizácie židovského majetku bolo zriadenie *Ústredného hospodárskeho úradu* (ÚHÚ), ktorý preberal celú zodpovednosť za prípravu a priebeh likvidácie a arizácie židovského majetku s výnimkou poľnohospodárskej pôdy, v septembri 1940.¹²¹

Na čelo Ústredného hospodárskeho úradu, do funkcie jeho predsedu, bol vymenovaný Augustín Morávek, ktorý dostal za úlohu vylúčiť Židov z hospodárstva a previesť ich majetok do rúk „kresťanov“.

Župné úrady a ministerstvo hospodárstva museli odovzdať novozriadenému Ústrednému hospodárskemu úradu celú arizačnú agendu.

120 Ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 44, s. 343.

121 ÚHÚ bol zriadený nariadením č. 222/1940 Sl. z. z 19. 9. 1940. Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 46, s. 359.

Morávek sa sám o arizácii vyjadroval: „*Riešením židovskej otázky rieši sa problém svetový. Práve skutočnosť, že ide o otázku medzinárodného významu, dokazuje správnosť postupu našej vlády a všetkých tých Slovákov, ktorí národný socializmus vážne berú a dobre chápu. Úspešný arizačný proces do všetkých dôsledkov bude znamenať úspešný proces sociálnej, hospodárskej, hmotnej a kultúrnej obrody slovenského života...*“¹²²

Dňa 30. novembra 1940 bolo prijaté nariadenie, podľa ktorého mala byť riešená arizácia podnikov. Išlo o vládne nariadenie č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch, v ktorom radikáli upravili celý proces tak, aby už nebola možná dobrovoľná arizácia a židovský vlastník tak nemohol rozhodovať o tom, kto bude arizovať jeho podnik.

O prevode podniku rozhodoval podľa nar. 303/1940 Sl. z. výhradne Ústredný hospodársky úrad a prevod mohol byť buď „úplný“, kde 100 % majetkovej podstaty podniku prechádzalo na arizátora, alebo „čiastočný“, pričom pôvodnému židovskému majiteľovi mohla byť ponechaná najviac 49% účasť na majetku a zisku podniku, čo však autori nariadenia v jeho výklade sami označili za „výnimočné maximum“.

Noví vlastníci, ktorí preberali židovské podniky, v nariadení nazývaní termínom „prejímateľ“, mali za prevádzané podniky zaplatiť likvidačnú, prípadne obecnú hodnotu. Určovaním výšky likvidačnej hodnoty (v prípade úplnej arizácie), prípadne obecnej hodnoty podniku (v prípade čiastočnej arizácie, teda tam, kde bol podiel židovského majiteľa čiastočne ponechaný) bol poverený Ústredný hospodársky úrad.

Arizátorom bola ponechaná možnosť splácať likvidačnú (obecnú) hodnotu podniku päť rokov.

Dôležitou zmenou oproti zákonu č. 113/1940 Sl. z. bolo to, že Ústredný hospodársky úrad dostal právomoc oslobodenia spod ustanovenia o kvalifikácii arizátora, čím sa úplne uvoľňovala cesta

122 HAMMER, Oskar – HARMAN, Viktor – ZIMAN, Ladislav: Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. Bratislava 1941, predhovor.

nekvalifikovaným osobám k získaniu židovského podnikového majetku.

Podniky, ktoré nemali byť prevedené, teda arizované, mali byť rovnako ako v prípade zákona č. 113/1940 Sl. z. likvidované, čo bolo tiež upravené vo vládnom nariadení č. 303/1940 Sl. z. radikálnejšie tým, že likvidačná lehota bola z pôvodných 3 mesiacov skrátená na 15 dní. Neskôr ju A. Morávek skrátil na 8 a dokonca na 7 dní, čo v konečnom dôsledku znamenalo, že židovský majiteľ prišiel o svoje živobytie za jeden týždeň od chvíle, ako Ústredný hospodársky úrad o likvidácii rozhodol. Uplynutím likvidačnej lehoty totiž zanikal nielen podnik, ktorého zásoby a hnutelný majetok mali byť speňažené, ale aj živnostenské oprávnenie majiteľa podniku, ktorý tak prestal v právnom zmysle slova pôsobiť ako podnikateľ.

Pod Morávkovým vedením Ústredný hospodársky úrad začal už na prelome rokov 1940 a 1941 denne po desiatkach vydávať ako arizačné rozhodnutia, tak vyhlášky o likvidácii jednotlivých židovských podnikov, ktoré mali byť prevedené na kresťanov, a pripravovať tak stovky Židov o ich každodenný chlieb. Kulmináčnym bodom arizácie podnikov bola polovica roku 1941.

O tom, ako v jednotlivých exemplárnych prípadoch vyzeral proces arizácie podnikov v okrese Medzilaborce krátko pred nástupom radikálov ku kormidlu arizačného procesu, ale najmä po ňom, hovoria nasledujúce kapitoly.

3. 3. I „Ako Slovák a Gardista...“ – arizácia veľkoskladu Meilicha Klausnera

Jednou z firiem, ktorých sa proces arizácie, teda prevodu židovských podnikov do rúk Nežidov, v Medzilaborciach dotkol medzi prvými, bol Veľkosklad a stáčiareň piva Meilicha Klausnera sídliači na Dobrianskeho ulici č. 66.

Meilich Klausner, pôvodom z Bardejova, žil v Medzilaborciach od roku 1889, keď sa sem prisťahoval ako dvadsaťročný. Oženil sa s Fany Schönfeldovou a založil si spolu s ňou veľkoobchod s pivom a zároveň tzv. stáčiareň piva. Firma Meilicha Klausnera dovážala do Medzilaboriec v sudoch pivo z michalovského pivovaru, predávala

ho po krčmách a hostincoch v okolí. Zároveň Klausner plnil pivo do fliaš.¹²³

V januári roku 1920 Slúžnovský úrad v Medzilaborciach potvrdil Meilichovi Klausnerovi vydaním priemyselného listu jeho dovtedajšiu podnikateľskú činnosť a v máji roku 1934 dostal M. Klausner od Okresného úradu v Medzilaborciach živnostenský list.¹²⁴

V čase vzniku Slovenského štátu pôsobil Meilich Klausner v Medzilaborciach 50 rokov a presne toľko v tomto mestečku na slovensko-poľskej hranici aj prežil.

Meilich Klausner, aj keď nepatril medzi najväčších podnikateľov v Medzilaborciach, bol jedným z tých židovských podnikateľov, ktorí sa snažili o záchranu svojho živobytia od samého začiatku a pokúšali sa využiť jediné ustanovenie zákona č. 113/1940 Sl. z., ktoré dávalo možnosť aspoň čiastočne rozhodovať o osude svojho podniku, a síce ustanovenie o „dobrovoľnej arizácii“, kedy si pôvodný vlastníak mohol sám vybrať arizátora svojho podniku a pribrať ho ako nežidovského spoločníka spísaním zmluvy o založení verejnej obchodnej spoločnosti.

M. Klausner poslal 1. júna 1940, v deň vstupu arizačného zákona č. 113/1940 Sl. z. do platnosti, list Hospodárskej úradovni predsedníctva vlády v Bratislave, v ktorom uviedol: *„Podpísaný Meilich Klausner, sklad píva v Medzilaborciach týmto úctive oznamujem, že môj podnik chcem arizovať pribratím spoločníka Slováka. Týmto cieľom zahájil som už vyjednávanie s odborníkom Slovákom, ktorého si beriem za spoločníka. Meno tohto odborníka Slováka – spoločníka oznámim spolu s arizačnou smlúvou o niekoľko dní, kedy ujednanie už bude perfektuované. Ráďte toto moje oznámenie láskave na vedomie vziať.“*¹²⁵

Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády (HÚPV) bola pritom úradom, ktorému neprislúchalo v danej chvíli riadiť arizačný proces, či do tohto akokoľvek zasahovať, hoci sa o to jej predstavitelia všemožne snažili. Bol to úrad zriadený predsedom slovenskej

123 SNA, f. Povereníctvo priemyslu a obchodu – VII. odbor (PPO-VII), inv. j. 396.

124 Tamže.

125 Tamže.

vlády Vojtechom Tukom, aby dal svojmu poradcovi pre arizáciu, Augustínovi Morávkovi, možnosť samozvane vstupovať do arizácie, organizovanej v zmysle zákona č. 113/1940 Sl. z. ministerstvom hospodárstva a župnými úradmi.

Klausnerov list bol z HÚPV postúpený na ministerstvo hospodárstva, kde ho vzali na vedomie, označili veľkou pečiatkou so symbolom „a. a.“, čo znamenalo, že ho uložili ad acta.

Človek, ktorého si Meilich Klausner vybral za svojho spoločníka, bol Vincent Tyrála, člen Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Hlinkovej gardy, ktorý prišiel do Medzilaboriec krátko po vzniku slovenského štátu. Pochádzal z okolia Ružomberka a na východné Slovensko prišiel ako dobrovoľník Hlinkovej gardy po útoku Maďarska na územie novovzniknutého slovenského štátu v marci 1939.

Dohoda Klausnera s Tyralom sa zrejme nerodila ľahko a Meilich Klausner iste nebol v závideniahodnej situácii, keďže sa pokúsil o zúfalý krok a dňa 9. augusta 1940 sa obrátil listom na ministerstvo hospodárstva, v ktorom po tom, ako predostrel všetky fakty o povahe a trvaní svojej živnosti, uviedol: *„Žiadám slávne ministerstvo aby mi táto živnosť mimoriadne bola ponechaná po dobu zbytku môjho života. Som 71 rokov starý, príslušný do Medzilaboriec, nebol som nikdy ani súdne, ani administratívne trestaný, voči štátu som sa vždy loyálne zachoval a svoje občianske povinnosti riadne splnil. Táto živnosť je mojím jediným zdrojom výživy jak pro mňa, tak aj pre moju rodinu, lebo mimo domu a provozovacích miestnosti iný majetok ani zárobok nemám... Dňa 3. VI. 1940 prihlásil som u tamnejšieho úradu svoj podnik k arizácii. Nakoľko však zisk z podniku činí ročne len 9000 Ks tak dľa zákonných ustanovení nemôže byť arizovaný, žiadám, aby mi mimoriadne živnosť bola ponechaná, ktorú vediem už 50 rokov k úplnej spokojnosti jak svojich zákazníkov, tak aj úradov. Žiadám aj preto, aby mi živnosť bola mimoriadne ponechaná, lebo odňatím tejto by bola existencia mojej rodiny vážne ohrozovaná a nechcem v mojom vysokom veku s rodinou padnúť na farchu iným ľuďom.“*¹²⁶

126 Tamže.

Z ministerstva hospodárstva neprišla žiadna odpoveď, a tak Meilich Klausner uzavrel s Vincentom Tyralom 16. septembra 1940 Spoločenskú zmluvu. V zmluve sa konštatuje: „Pán Vincenc Tyrala vstupuje do tejto firmy (ju arizuje) ako verejný spoločník, čím sa obchod p. Meilicha Klausnera pretvorí na spoločenskú firmu a na verejnú obchodnú spoločnosť, ktorej verejnými spoločníkmi sú p. Vincenc Tyrala a pán Meilich Klausner. Činnosť spoločnosti počína sa do mesiaca po schválení tejto smluvy župným úradom v Prešove, po vydaní nového živnostenského listu. 3. Firma tejto verejnej obchodnej spoločnosti bude znieť: Vincenc Tyrala a spol. veľkosklad a stačiarňa piva v Medzilaborciach... Pán Meilich Klausner predáva týmto 60 % aktívneho zbytku svojej firmy... Pán Vincenc Tyrala je povinný kúpiť cenu 60 %-ného podielu vyplatiť Meilichovi Klausnerovi a to tak, že 1000.- Ks je povinný zaplatiť v deň spísania inventáru, zbytok má byť vyplatený tým spôsobom, že p. Vincenc Tyrala 30 % zisku pripadajúceho na jeho 60 %-ný podiel použije k splácaniu zbytku kúpnej ceny a to vždy pri mesačnom súčtovaní, až do úplného vyplatenia kúpnej ceny.“¹²⁷

Podnik, teraz už verejná obchodná spoločnosť Meilicha Klausnera, mal teda v zmysle vyššie uvedených ustanovení zmluvy nielen zmeniť meno, ale pôvodný vlastník mal stratiť kontrolu nad svojou firmou, pričom sa mal stať len jej 40% vlastníkom. Väčšinový, 60% podiel mal „kúpiť“ Vincent Tyrala za 1 000,- Ks a následne splácať jednou tretinou svojho podielu na zisku spoločnosti, ktorú kupoval.

Spoločníci Klausner a Tyrala v zmluve prehlásili, že podnik budú prevádzkovať v Medzilaborciach na Dobrianskeho ulici č. 66 v dome patriacom Meilichovi Klausnerovi, ktorý sa zaviazal „utvorenej firme Vincenc Tyrala a spol. dať v horespomenutom dome do prenájmu ladovňu, jedno skladište a jednu dielňu ako aj k používaniu dvor za mesačné nájomné štyristo Ks“.¹²⁸

O týždeň po podpise zmluvy, teda 23. septembra 1940, sa Vincent Tyrala prihlásil Župnému úradu Šariško-zemplínskej župy

127 Tamže.

128 Tamže.

v Prešove o arizáciu podniku Meilich Klausner, veľkoobchod s pivom.

Bolo to však len prvé dejstvo arizácie podniku Meilicha Klausnera. Zákon č. 113/1940 už totiž v čase, keď došlo k podpisu zmluvy, neplatil. Dôvodom bol vývoj v celom procese arizácie po salzburských rokovaníach. V čase, keď Klausner a Tyrala podpisovali zmluvu, bolo už rozhodnuté, že z pohľadu slovenských i nemeckých miest najpodstatnejšia časť „židovskej otázky“, teda arizácia, bude prebiehať za iných podmienok, a síce radikálnejšie.

Župné úrady a ministerstvo hospodárstva museli na jeseň 1940 odovzdať arizačnú agendu novozriadenému Ústrednému hospodárskemu úradu so sídlom v Bratislave. Stalo sa tak i v prípade arizácie Klausnerovho veľkoskladu s pivom a stáčiarne piva, keď ministerstvo hospodárstva odovzdalo Ústrednému hospodárskemu úradu celý spis 26. septembra 1940.

Do konca novembra 1940 radikáli pod Morávkovým vedením pripravovali novú právnu normu, podľa ktorej mala celá arizácia podnikov prebiehať po novom. V novembri 1940 bolo prijaté nariadenie č. 303/1940 Sl. z.

Podľa nariadenia č. 303/1940 Sl. z. sa začala „znovu“ aj arizácia Klausnerovho veľkoskladu piva. Vincent Tyrala si cez Okresný úrad v Medzilaborciach a za pomoci okresného náčelníka P. Starinského podal začiatkom decembra 1940 novú arizačnú žiadosť. Niekoľko mesiacov neprichádzala žiadna odpoveď, a tak P. Starinský v marci 1941 napísal: „2. decembra 1940 pod. čís. 8469/40 predložil som žiadosť horemenovaného o arizáciu vo veci uvedeného podniku, ktorý ešte i teraz má žid v prevádzke. Preto navrhujem, aby žiadaná arizácia bola prevedená, alebo aby uvedený podnik bol daný pod dočasnú správu, prípadne – ak iné nie je možné- nech je likvidovaný. Za dočasného správcu alebo likvidátora mohol by byť menovaný žiadateľ, ktorý podal prihlášku o arizáciu.“¹²⁹

Pomery na ÚHÚ boli neusporiadané a do značnej miery chaotické. Platilo to po celú dobu pôsobenia A. Morávka vo funkcii predsedu tohto úradu. Zrejme aj preto bolo na list z OÚ v Medzi-

129 Tamže.

laborciach rukou niektorého z úradníkov ÚHÚ dopísané: „*Neni v roku 40.*“¹³⁰

Ústredný hospodársky úrad si zrejme ujasňoval, o aký podnik ide, v urgencii okr. náčelníka Starinského, lebo 4. apríla 1941 nový okresný náčelník OÚ v Medzilaborciach Kornel Reinhardt¹³¹ na ÚHÚ napísal: „*Hlásim, že v danom prípade sa jedná o sklad a stáčiarnu piva. Živnostenský list vydal tunajší úrad 8. mája 1934 pod čís. 2583/1934.*“¹³²

V rámci procesu arizácie na celom Slovensku, Medzilaborce a okolie nevynímajúc, zohrávala veľkú úlohu otázka odporúčaní Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy (Deutsche Partei a Freivillige Schutzstaffel – v prípade, že uchádzač bol členom „nemeckej národnej skupiny“) a vplyvov, ktorými sa jednotliví uchádzači o arizáciu mohli Ústrednému hospodárskemu úradu preukázať.

Vincent Tyrala ako uchádzač o arizáciu doložil Ústrednému hospodárskemu úradu odporúčanie Okresného veliteľstva Hlinkovej gardy v Medzilaborciach z 28. apríla 1941, v ktorom okresný veliteľ HG v Medzilaborciach Pavol Zvolenský uviedol: „*Oznamujem, že Vincenc Tyrala po každej stránke je spoľahlivý, mravne zachovalý. Je členom HG, zúčastnil sa bojov dobrovoľne na Východnom Slovensku za maďarského vpádu. Prajné vybavenie jeho žiadosti navrhujem.*“¹³³

Z dokumentácie vyplýva, že niekedy v období po urgencii okresného náčelníka P. Starinského Ústredný hospodársky úrad menoval do podniku dôverníka, a to Petra Bahurinského z Medzilaboriec. Dôverník mal v zmysle platných predpisov kontrolnú funkciu

130 Tamže.

131 Peter Starinský bol v marci 1941 menovaný ministrom vnútra Alexandrom Machom do funkcie prednostu Ústredne štátnej bezpečnosti v Bratislave, tajnej polície ľudáckeho režimu. O okolnostiach menovania Starinského do tejto významnej funkcie pozri: napr. MEDVECKÝ, Matej: Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti. In: Pamäť národa, 2006, č. 2, s. 34, porovnaj tiež SNA, f. NS, A. II-871 (872–874), Tn ľud 49/45, Peter Starinský.

132 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396.

133 Tamže.

a mohol podávať hlásenia o stave podniku na Ústredný hospodársky úrad.¹³⁴

V arizácii, teda v prevode podniku Meilicha Klausnera na iného majiteľa, sa nepokračovalo niekoľko mesiacov. Až 22. augusta 1941 prikázal Ústredný hospodársky úrad svojim opatrením Meilichovi Klausnerovi,¹³⁵ aby uzavrel s uchádzačom Vincentom Tyalom písomnú zmluvu o založení verejnej obchodnej spoločnosti s predmetom podnikania „*velkoobchod s pivom a stáčiarna piva do fliaš*“, pričom zmluva mala byť „*podkladom pre rozhodnutie o nariadení prevodu predmetného židovského podniku na nežidovské sdruženie, ktorého sa Žid – prevoditeľ zúčastní s 24%-nou účasťou na čistom zisku spoločnosti*“. Ústredný hospodársky úrad tiež prikázal, aby znenie firmy bolo „*Tyrala a spol., velkoobchod s pivom*“.¹³⁶ Rozhodnutie doručili Vincentovi Tyalovi, ako „hostinskému“, na adresu Hlinkova 29 do hotela Slovan, bývalého hotela Central, ktorý Tyrala medzičasom tiež prevádzkoval a podľa vlastného (neskôr nepotvrdeného) vyjadrenia aj arizoval.¹³⁷ Zmluvu o založení verejnej

134 Dátum menovania dôverníka sa nepodarilo stanoviť ani revízorom Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti, ktorí v roku 1944 vykonávali revíziu podniku s cieľom stanovenia likvidačnej hodnoty. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396.

135 Meno je v opatrení zapísané ako „Melich Klauzner“. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396.

136 Tamže.

137 Na jednom z korešpondenčných lístkov zaslaných V. Tyalom na ÚHÚ do Bratislavy vo veci arizácie Klausnerovho veľkoskladu V. Tyrala uviedol: „*Prosím vás o zdedenie ako je to s odkupom židovských domov... ja som tu zarizoval Hotel (podčiarkol J. H.) a chcem ho teraz kúpiť, prosím vás zdelte my to čym prv.*“ Lístok je označený pečiatkou s nápisom „*Vincenc Tyrala, Hotel – Slovan*“ a je uložený v spise týkajúcom sa arizácie veľkoobchodu s pivom Meilicha Klausnera. Pozri: SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396. V povojnovej výpovedi na okresnom veliteľstve NB – 2 v Medzilaborciach však Tyrala uviedol, že hotel Slovan „prevzal do prenajmu“ od Ilone Schönfeldovej (v originále nesprávne uvedené ako „*Sönfeldovej*“) a doplnil: „*Arizoval som len obchod veľkosklad pivom Klausnera Michala...*“ Pozri: ŠA Košice, f. Okresný ľudový súd Medzilaborce, Tn ľud 16/46 – 1, šk. č. 1. V zoznamoch arizovaných podnikov vedených na ministerstve hospodárstva sa informácia o arizácii Hotela Slovan (Central) nenachádza. Vincent Tyrala je uvedený len v prípade arizácie veľkoskladu s pivom Meilicha

obchodnej spoločnosti uzavreli Vincent Tyrala a Melich Klausner¹³⁸ v zmysle príkazu Ústredného hospodárskeho úradu 17. septembra 1941. Presne podľa príkazu ÚHÚ mala nová spoločnosť vzniknúť 1. októbra 1941 pod názvom: „Vincent Tyrala a spol., sklad a veľkoobchod piva v Medzilaborciach“ so sídlom na Dobrianskeho ulici č. 66 a s predmetom podnikania „Sklad a veľkoobchod piva“.¹³⁹

Zo zmluvy, v ktorej sa uvádzajú aj finančné podrobnosti o hospodárení podniku, sa dozvedám, že v roku 1938 bol základ zárobkovej dane podniku 9 000,- Ks, no v roku 1939 už 18 900,- Ks.

Najpodstatnejšiu položku celej zmluvy, likvidačnú hodnotu podniku, teda hodnotu, ktorú mal v zmysle nariadenia č. 303/1940 Sl. z. zaplatiť „prejímateľ“ Vincent Tyrala, určili len na základe spísania inventáru podniku na 27 389,- Ks.¹⁴⁰

Svoj podiel na zisku verejnej obchodnej spoločnosti „Vincent Tyrala a spol., sklad a veľkoobchod piva v Medzilaborciach“ si mali spoločníci rozdeliť v pomere zodpovedajúcom ich účasti – 76 % pre Vincenta Tyralu a 24 % pre Melicha Klausnera. Verejná obchodná spoločnosť „Tyrala a spol., veľkoobchod s pivom a stáčanie piva do fliaš, Medzilaborce“ bola zapísaná do Firemného registra Krajského súdu v Michalovciach 27. septembra 1941 s tým, že zastupovať spoločnosť boli oprávnení: „*Vincent Tyrala sám, alebo Melich Klausner spoločne s Vincentom Tysalom – kolektívne.*“¹⁴¹

Takzvaná spolupráca V. Tyralu s Melichom Klausnerom netrvala dlho. Už 6. novembra 1941, teda šesť týždňov po podpise zmluvy o založení spoločnosti Tyrala a spol., bol na Ústredný hospodársky úrad doručený list Vincenta Tyralu, z ktorého sa dozvedám aj o pohnútkach, pre ktoré Tyrala v úlohe arizátora súhlasil s 24% účasťou Melicha Klausnera na podniku. V spomenutom liste

Klausnera. Porovnaj: SNA, f. MH, šk. č. 404, Zoznam prevedených arizácií k 1. 9. 1942.

138 V zmluve sú uvedení ako „Vincenc Tyrala“ a „Melich Klausner“. Poznnamenávam, že Vincent Tyrala v dokumentoch často vystupuje ako „Vincenc“ a niekde je toto jeho meno opravené na „Vincent“.

139 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396.

140 Tamže.

141 Tamže.

V. Tyrála uviedol: „... som už dobre zapracovaný do toho, tak prosím Slávny Ústredný Hospodársky Úrad, aby ste my to dali na 100 %, ako Slovák a Gardista nechcem spolupracovať zo Židom, keď to ovládam sám...“¹⁴²

Koncom roku 1941 bola absolútna väčšina podnikov židovských majiteľov na Slovensku zlikvidovaná alebo prevedená úplne, prípadne väčšinovo, na Nežidov, teda arizovaná.

Dňa 19. marca 1942, krátko predtým, ako sa začalo s deportáciami Židov zo Slovenska, vydal Ústredný hospodársky úrad vyhláškou č. 130/1942 Úr. nov. rozhodnutie o zániku akéhokoľvek podielu Židov na podnikovom majetku na Slovensku, a tak aj Meilich Klausner, rovnako ako tisíce ďalších židovských podnikateľov, stratil 24% podiel na svojom desaťročia budovanom podniku, o ktorý bol z rozhodnutia slovenských vládnych orgánov systematicky oberaný už viac ako jeden a pol roka.

Dňa 25. marca 1942 oznámil v zmysle tej istej vyhlášky ÚHÚ č. 130/1942 listom Meilichovi Klausnerovi: „Dávam Vám ako židovskému spoločníkovi fy. Tyrála a spol., veľkoobchod s pivom a stačiarňa so sídlom v Medzilaborciach ku dňu 1. apríla 1942 výpoveď. Týmto sa končí Váš spoločenský pomer v horeuvedenom podniku, nakoľko podľa citovanej vyhlášky prechádza tento podnik do mojich rúk ako na samostatného nežidovského spoločníka jednotlivca, pri čom sa stávam samostatným právnym subjektom.“¹⁴³

V zmysle nariadenia č. 303/1940 Sl. z. mal každý prejímateľ, teda arizátor židovského podniku, za získaný židovský podnik zaplatiť tzv. likvidačnú hodnotu, prípadne obecnú hodnotu (ak išlo o čiastočnú arizáciu s ponechaním účasti pôvodného majiteľa) podniku určenú Ústredným hospodárskym úradom. Pod Morávkovým vedením sa stalo bežnou praxou Ústredného hospodárskeho úradu, že v snahe postupovať nekompromisne, rýchlo a „revolučne“, ÚHÚ nielenže likvidačné (resp. obecné) hodnoty jednotlivých podnikov podhodnocoval, ale najmä z dôvodu tempa, aké A. Morávek celému procesu arizácie udelil, boli podniky v absolútnej väčšine prípadov

142 Tamže.

143 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 396.

prevedené na arizátorov bez toho, aby došlo zo strany ÚHÚ k určeniu akejkoľvek likvidačnej (obecnej) hodnoty, teda sumy, ktorú mal arizátor za podnik zaplatiť a likvidačnú (obecnú) hodnotu podniku určovala aj s niekoľkoročným oneskorením Slovenská revízna a dôvernícka spoločnosť.

Tak tomu bolo aj v prípade arizácie firmy Meilicha Klausnera na Vincenta Tyralu. Jedinou finančnou hodnotou, ktorú mal Tyrala zaplatiť za prevod veľkoskladu s pivom Meilicha Klausnera, bola podľa jeho mienky dlhé mesiace potom, ako bolo do jeho vlastníctva prevedených 76 % podniku, a dokonca aj potom, ako bol Meilich Klausner z podniku vypovedaný a následne odtransportovaný, suma 27 389,- Ks, teda samotným Tyralom a Klausnerom určená hodnota inventáru podniku. Ústredný hospodársky úrad sa k tejto sume uvedenej v zmluve pri jej podpise nevyjadril.

Vincent Tyrala tak firmu, ktorá oficiálne produkovala ročný zisk 18 900,- Ks (čo vôbec nemuselo zodpovedať skutočnému zisku), mohol získať za necelých 28 000,- Ks a celú sumu mohol ešte k tomu v zmysle nariadenia č. 303/1940 Sl. z. splácať niekoľko rokov. Na jar roku 1942 vložil V. Tyrala do súdneho depozitu Okresného súdu v Medzilaborciach dve platby po 7 000,- Ks a čakal na schválenie obecnej hodnoty, ktorú uviedli „spoločníci“ v zmluve.

Až 1. septembra roku 1943 poveril Ústredný hospodársky úrad Slovenskú revíznu a dôvernícku spoločnosť (SRDS), aby uskutočnila revíziu „*ohľadom ustálenia obecnej hodnoty žid. podniku Meilich Klausner, veľkoobchod s pivom, Medzilaborce, Dobrianskeho ul. č. 66 prevedeného na nežidovské združenie Vincent Tyrala a spol., verejná obchodná spoločnosť...*“¹⁴⁴

V dňoch 19. a 20. mája 1944, teda viac ako dva roky po tom, čo bol podnik prevedený na Vincenta Tyralu, sa uskutočnila uvedená revízia.

Revízor Pavol Petřík a revízny elév Ján Bundala v podrobnej správe z revízie uviedli, že pri revízii bol prítomný Vincent Tyrala, prejímateľ, pričom Meilich Klausner, prevoditeľ, prítomný nebol,

144 Tamže.

lebo „podľa výpovede prejímateľa bol odtransportovaný v máji 1942 na neznáme miesto“. ¹⁴⁵

Revízori pri stanovovaní obecnej hodnoty podniku, vychádzajúc z vyjadrení Vincenta Tyralu, počas revízie skonštatovali: „Zariadenie firmy bolo ocenené prevoditeľom Meilichom Klausnerom. Prejímateľ (Vincent Tyrala – pozn. J. H.), pretože nechcel s ním prísť do sporu, ponechal ocenenie nezmenené, hoci bolo privysoké, podľa neskoršieho zistenia zbadal, že čo do množstva u fliaš a debien tiež nebolo správne. Stroje na plnenie fliaš sú starého systému primitívne a veľmi malej výkonnosti, bez továrenskej značky. Prejímateľ stroje vôbec nepoužíva. Ocenenie v subjektívnom hlásení na Ks 12 000- je privysoké. Podľa údaju prejímateľa (Vincenta Tyralu – pozn. J. H.), pivových fliaš v skutočnosti bolo len 500 a nie ako prevoditeľ (Meilich Klausner – pozn. J. H.) udal 3 259, preto ich revízia ocenila priemernou sumou Ks 2 000.-“. ¹⁴⁶

Revízia ušitá na mieru „prejímateľa“, vychádzajúc z jeho tvrdení proti Meilichovi Klausnerovi, ktorý bol medzičasom odtransportovaný, znížila hodnotu zariadenia firmy Meilicha Klausnera k 17. septembru 1941, teda ku dňu podpisu zmluvy, na základe ktorej získal Tyrala 76 % spoločnosti, na sumu 17 570,- Ks. ¹⁴⁷

Spoločnosť „Vincent Tyrala a spol...“ mala od svojho vzniku do vypovedania Klausnera z podniku vykázať zisk 12 763,- Ks. Revízori uviedli, že Meilich Klausner, ktorý mal do 31. marca 1942 24% podiel na zisku spoločnosti, mal dostať 2 823,- Ks, no v súkromných výberoch vybral až do svojho vypovedania zo spoločnosti viac o 36, 90,- Ks a Vincent Tyrala, na základe 76% podielu, mal dostať 9 940, 50 Ks, no vybral o 882, 70 Ks menej, ako mohol. ¹⁴⁸

Je zaujímavé, že revízori v tej istej správe skonštatovali: „Po bývalom majiteľovi sa v podniku nenachádzajú žiadne obchodné knihy, alebo iné účtovnícke záznamy. Iba v dobe trvania verejnej obchodnej spoločnosti (rozumej v dobe, keď 76 % a potom 100 % spoločnosti vlastnil Vincent Tyrala – pozn. J. H.) viedla sa poklad-

145 Tamže.

146 Tamže.

147 Tamže.

148 Tamže.

*ničná kniha, ktorá nemôže byť smerodajná (sic! – pozn. J. H.), nakoľko záznamy sú nepresné a doklady neoveriteľné.*¹⁴⁹

Na záver revízori SRDS uviedli: „*Vincent Tyrala je podľa údaju úplne nemajetný. Na obecnú hodnotu podniku složil u Tatrabanky v Michalovciach na vkladnú knižku číslo: 4676/XB/342a Ks. 14.000,- Tatra banka v Michalovciach sumu Ks. 14.031,- zaslala na viazaný židovský účet Meilicha.*“¹⁵⁰

Hodnota, ktorú mal teda arizátor Vincent Tyrala zaplatiť, sa znížila o takmer 10 000,- Ks. Jediným ohrozením celého prevodu bola už len pohľadávka Východoslovenského kvasného priemyslu, úč. spol. v Michalovciach, ako znel názov pivovaru, ktorý bol hlavným dodávateľom Klausnerovho veľkoskladu. Tento pivovar si prihlásil na výzvu Ústredného hospodárskeho úradu, štandardne vyhlásenú v Úradných novinách, pred nariadením arizácie židovského podniku svoju pohľadávku na sumu 100 881, 50,- Ks. Dlh veľkoobchodu Meilicha Klausnera mal vzniknúť do 22. augusta 1941 za prázdne pivné nádoby a pivo. Keďže v prípade Klausnerovho veľkoskladu išlo o čiastočnú arizáciu, malo sa v obecnej hodnote podniku odzrkadliť uspokojenie všetkých uznaných pohľadávok nežidovských veriteľov.

Vincent Tyrala pohľadávku Východoslovenského kvasného priemyslu odbavil vyjadrením, že ju nepreberá, lebo „*nemal a nemá vedomosti o záväzku bývalej firmy voči Východoslovenskému kvasnému priemyslu v Michalovciach*“¹⁵¹ a revízori SRDS poznamenali, že podnik bol arizovaný až po 17. septembri 1941 a „*pohľadávka za sudy, podľa údaju Vincenta Tyralu môže byť z roku 1939, kedy cez územie prechádzalo nemecké vojsko do Poľska*“.¹⁵²

Vincent Tyrala mal za podnik Meilicha Klausnera zaplatiť 17 000,- Ks, z čoho stihol na štátom viazaný účet, znejúci už len formálne na meno Meilicha Klausnera, ktorého slovenské úrady medzitým zbavili občianstva a pod podmienkou, že sa nikdy nevráti na slovenské územie za 500 Ríšskych mariek, deportovali na územie

149 Tamže.

150 Tamže.

151 Tamže.

152 Tamže.

nacistickej Tretej ríše, uhradiť 14 000,- Ks. Podotýkam, že išlo o podnik, ktorý len za pol roka existencie (od 17. septembra 1941 do 31. marca 1941) oficiálne vykázal zisk takmer sa rovnajúci sume, akú za neho zaplatil jeho arizátor počas viac ako dva a pol roka užívania.

Ešte v roku 1945 vymáhala Poverenictvo priemyslu a obchodu, ktoré prevzalo agendu Ústredného hospodárskeho úradu, zvyšok peňazí za prevedený podnik a „trovy pokračovania“ od Vincenta Tyralu, ktorý sa medzičasom z Medzilaboriec odsťahoval do okolia Ružomberka.¹⁵³

3. 3. 2. Arizácia „z dôvodov národnostných“ – veľkoobchod Mojzesa Schönfelda

Ako už bolo viackrát spomenuté, okres Medzilaborce bol výrazne špecifickým okresom východného Slovenska, keďže obyvateľstvo žijúce na jeho území sa hlásilo prevažne k rusínskej národnosti. Spomedzi 22 601 obyvateľov, ktorí žili na území okresu Medzilaborce, sa počas sčítania ľudu v roku 1940 napriek spôsobu, akým bolo toto sčítanie práve v rusínskych oblastiach uskutočňované, len 2 728 prihlásilo k slovenskej národnosti, čo bolo 12, 07 %.¹⁵⁴

Vyvlastňovanie a arizácia židovského majetku sa však mali uskutočniť aj na území okresu Medzilaborce, kde Židia tvorili nezanedbateľnú časť obyvateľstva, a to ako počtom, tak v zastúpení v hospodárskom živote, čo platilo predovšetkým v sídle okresu – meste Medzilaborce.¹⁵⁵

153 Tamže.

154 Národnosť prítomného obyvateľstva v roku 1940. In: Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu, roč. 1, 1946, č. 1, s. 18.

155 Podľa Súpisu Židov z roku 1942 žilo v Medzilaborciach 829 Židov. To vo vzťahu k poslednému sčítaniu obyvateľstva z roku 1940, v ktorom bolo v Medzilaborciach spísaných 2 490 obyvateľov, na základe čoho si dovoľím konštatovať, že Židia v Medzilaborciach tvorili približne 30 % obyvateľov. K Súpisu Židov pozri: SNA, f. ministerstvo vnútra, šk. 186, sign. 1. Ďalej pozri: Lexikón obcí na Slovensku. Štátny štatistický úrad. Bratislava 1942.

Prípady, v ktorých sa otvorene a rozhodujúcou mierou hralo pri arizácii židovského podnikového majetku rusínskou národnosťou a politickou kartou, boli arizácie dvoch najväčších a najdôležitejších veľkoobchodov s rozličným tovarom v celom okrese Medzilaborce, a to veľkoobchodov Mojzesa Schönfelda a Barucha Grünfelda v Medzilaborciach.

Obchod s rozličným tovarom Mojzesa Schönfelda patril medzi najstaršie obchody v meste Medzilaborce, keďže bol založený v roku 1910. Mojzes Schönfeld pochádzal z rozvetvenej rodiny, ktorej členovia po generácie zastávali najvýznamnejšiu pozíciu rabínov v Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obci Medzilaborce. V židovskej komunite bol Mojzes Schönfeld, prezývaný aj „Roitte Mojše“, teda „červený Mojše“ (v meste žil iný Mór (Mojše) Schönfeld, a to staviteľ a predseda Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce, ktorého obdobne volali „Schwartzte Mojše“), váženým človekom a patril nielen medzi najväčších podnikateľov, ale ako majiteľ obchodu s rozličným tovarom, potravinami a múkou s ročným obratom za hranicou pol milióna slovenských korún aj medzi najvýznamnejších dodávateľov potravín pre menších odberateľov, a teda pre celé obyvateľstvo okresu Medzilaborce.

Obchod Mojzesa Schönfelda bol nepochybne zaujímavý, a tak mali záujem o arizáciu obchodu až štyria uchádzači.

Celý proces arizácie obchodu s miešaným tovarom Mojzesa Schönfelda sa začal ešte podľa prvého arizačného zákona č. 113/1940 Sl. z., no paradoxne v čase, keď zákon oficiálne neplatil. V septembri 1940 si žiadosť o úplnú arizáciu celého židovského podniku podal na Župnom úrade Šariško-zemplínskej župy v Prešove Andrej Suško, len 23-ročný bývalý študent práva a účtovník Úverného družstva Nadežda v Medzilaborciach. Vo svojom životopise v arizačnej žiadosti Andrej Suško uviedol: *„V školnom roku 1929/30 postúpil som do štát. gymn. v Mukačeve, ktoré v roku 1937/38 som absolvoval. Po absolvovaní gymnázia rok som posobil ako učiteľ v Kalinove okres Medzilaborce. Potom vzdal som sa učiteľstva a postupil som na právnickú fakultu v Brne, kde som absolvoval dva semestry. Po uzavretí českých vysokých škôl prestúpil som na právnickú fakultu v Bratislave, kde som tiež absolvoval dva semestry. Od 23. januára 1939 pracujem súkromne ako účtovník v Hospodársko-obchodnom a Úvernom druž-*

stve (ktorého názov bol „Nadežda“, teda po rusky „nádej“ – pozn. J. H.) v *Medzilaborciach*.¹⁵⁶

Uchádzač o arizáciu musel, ako som už uviedol, disponovať finančnými prostriedkami na „nákup“ podniku, a tak je zaujímavé, a iste to interesovalo aj úradníkov Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy v Prešove, že Andrej Suško vo svojej žiadosti, v rubrike, v ktorej mal vysvetliť „Finančné majetkové a zárobkové pomery arizátora“ a uviesť, akú sumu zamýšľa do kúpy a zveľadenia podniku investovať uviedol: *„Môj otec je už 16 rokov v Amerike, ovláda kapitálom 5 000 dolárov. Nakoľko teraz previesť peňaze z Ameriky nieje možné, opatril som obnos 30 000, ktorý môžem do podniku investovať. Keď sa podarí previesť peňaze z Ameriky miním odkúpiť celý podnik aj z budovov a príslušenstvom.*“¹⁵⁷

Sám uchádzač o arizáciu uviedol, že podľa jeho informácií sa obrat podniku v roku 1938 rovnal 655 000,- Ks a v r. 1939 zasa 700 000,- Ks.¹⁵⁸ Pritom len hodnota tovaru bola podľa A. Suška 75 000,- Ks a podnikové zariadenie, ktoré chcel prevziať, malo mať hodnotu 2 000,- Ks. V žiadosti Suško uviedol, že by chcel „zozačiatku arizovať len na 51 %“.¹⁵⁹

Už 30. septembra 1940 v liste na Župný úrad, ktorý mal byť pripojený k žiadosti o arizáciu, vysvetlil Suško podrobne svoje zámery: *„Keď mi bude povolené arizovať, nakoľko nemám živnostenské oprávnenie, musím žiadať o dišpenz. Chcem arizovať len na 51 % a to z tohto dôvodu: Keď by som arizoval na 100 %, žid by ihneď vypadol a jeho obchodné tajnosti neboly by mi prezradené. Musel by som si najst' obchodvedúceho s kauciou a takého obchodvedúceho nieje možné nájsť nakoľko každý kto má kapital sam arizuje. Vzsať obchodvedúceho bez kaucie, to znamená urobiť riziko, pre ktoré by som azda musel i skrachovať. Preto zo začiatku chcel by som arizovať len na 51 %. Nakoľko účtovníctvo ovládam doko-*

156 SNA, f. PPO-VII, šk. č. 80, VII-1057/1-1945.

157 Tamže.

158 Základ zárobkovej dane bol v roku 1938 30 000,- Ks a v roku 1939 zasa 34 000,- Ks, čiže suma, ktorú mal Andrej Suško podľa vlastného vyjadrenia k arizácii podniku, bola vlastne rovná ročnému zisku podniku. Tamže.

159 SNA, f. PPO-VII, šk. č. 80, VII-1057/1-1945.

*nale, po arizácii urobim inventuru, zavediem obchodné knihy a to: denik pokladničný, knihy: a. tovarovú, b. pokladničnú, c. tržbovú a bežný účet. Koncom každého obchodného roku urobim účtovnú uzávierku. Takýmto spôsobom uľahčím prácu pre Bernú spravu a Berný úrad a takto budem istý, že klamať mňa židu sa nepodarí, keby aj chcel. Prípadný nedostatok pri účtovnej uzávierke zmenší židov podiel na zarobku. Pri takém to vedení obchodu každá machinácia je úplne vylúčená. Za rok najviac za dva splatím žida úplne, odkúpim aj dom a sklad. V prípade, žeby sa nepodarilo za ½ roka najviac za rok previesť peňaze z Ameriky, takže dom odkúpiť by som nemohol, prevezmem obchod 100 %.*¹⁶⁰

Župný úrad v Prešove sa Suškovou žiadosťou o arizáciu zaoberal aj vtedy, keď už bolo rozhodnuté, že župné úrady nebudú mať nič do činenia s arizáciou a celá agenda prejde do rúk ÚHÚ. Suško bol ešte na jeseň 1940 preverovaný Žandárskou stanicou Medzilaborce, ktorá župnému úradu oznámila: „*Pokiaľ sa týka politickej a štátoobčianskej spoľahlivosti, Suško je veľký rusofil, čo dáva verejne na javo i pre toto sa exponuje... Vzhľadom na osobu arizátora možno očakávať, že eventuelné povolené splátky likvidačnej lehoty (žandári mali, samozrejme, na mysli likvidačnú hodnotu – pozn. J. H.), prebraného židovského podniku, behom 5 ročnej lehoty splní.*“¹⁶¹

Žandárska stanica Medzilaborce sa podrobne venovala aj majetkovým pomerom Mojzesa Schönfelda, o arizáciu obchodu ktorého išlo, keď uviedla: „*Podľa prihlášky podľa súpisu židovského majetku na notárskom úrade v Medzilaborciach, Schönfeldov majetok obahuje 395.123 Ks. Tento majetok sa skladá z bytu, obchodu, skladíšť, obchodného zariadenia a tovaru v obchode. Hospodársky majetok nemá. Živnostenský list vydaný okresným úradom Medzilaborce, pod čís. j. 2591/34 zo dňa 5. 5. 1934, tento živnostenský list bol vydaný na základe Priemyselného oprávnenia, vydaného slúžnovským úradom v Medzilaborciach, pod čís. jedn. 3713/1920 zo dňa 22. 7. 1920.*“¹⁶²

Približne v rovnakom čase, ako bolo podané hlásenie Žandárskej stanice v Medzilaborciach, dostal Andrej Suško odporúčanie

160 Tamže.

161 Tamže.

162 Tamže.

Obvodného sekretariátu HSES, v ktorom bolo uvedené: „*Horemenovaný, ktorý sa uchádza o arizovanie žid. podniku Mozeš Schönfeld, veľkoobchod miešaným tovarom v Medzilaborciach, je politicky spoľahlivý, navrhujem, aby jeho žiadosti bolo priaznive vyhoveno.*“¹⁶³

Župný úrad Šariško-zemplínskej župy postúpil celú dokumentáciu zhromaždenú k A. Suškovi Ústrednému hospodárskemu úradu 11. novembra 1940 s tým, že navrhol zamietnutie Suškovej žiadosti. ÚHÚ vo veci nekonal niekoľko mesiacov. Keďže to, čo sa nezдалo na uchádzačovi o arizáciu jednej z najväčších firiem v okrese Medzilaborce župným úradníkom, nevadilo ani najmenej úradníkom okresným, bol Andrej Suško 8. februára 1941 menovaný okresným náčelníkom Petrom Starinským do obchodu s miešaným tovarom Mojzesa Schönfelda v Medzilaborciach za dočasného správcu. Pripomeniem, že funkcia dočasného správcu bola zavedená ako odpoveď na nedostatok kvalifikovaných síl medzi „kresťanskými uchádzačmi“ (ako znela definícia adepta na arizáciu) v čase, keď sa pripravovala prvá etapa arizácie a ľudácky režim chcel zabezpečiť, aby arizácia prebehla bez rizika, že arizátori a s nimi aj prevzaté podniky skrachujú.

Dočasní správcovia boli v tomto zmysle potvrdení nariadením č. 314/1940 Sl. z. a naďalej oprávnení na náklady majiteľa podniku podnik viesť a zastupovať, za čo im prináležala príslušná, a treba povedať, že nemalá finančná odmena.

Andrej Suško sa ujal funkcie dočasného správcu až tak urputne, že to v krátkom čase viedlo k škandálu. Po nástupe do podniku, dva dni po doručení dekrétu, teda 19. februára 1940, zobral Suško všetky obchodné knihy v obchode a okamžite uskutočnil inventúru. O tom, čo sa v obchode dialo ďalej, najlepšie vypovedá Správa revízorov ÚHÚ, ktorí konanie dočasného správcu Sušku popísali nasledovne: „... žid. majiteľov úplne vyradil z obchodu. Mohli len predávať a on večer odobral peniaze z pokladni. Jeho činnosť zo začiatku bola dosť sľubná. Za mesiac žid. majiteľ poťažne jeho syn Ondrej Schönfeld došiel na nejaké nespravnosti

163 Pod odporúčaním je podpísaný J. Kováč, obvodný tajomník HSES v Humennom. SNA, f. PPO-VII, šk. č. 80, VII-1057/1-1945.

v obchodných knihách ktoré predtým nemal možnosť kontrolovať, nakoľko dočasný správca Suško nedovolil do nich nahliadnuť a pri jednej príležitosti ich na pisacom stole zabudol. Keď spozorovali nesprávne vedenie obchodných kníh nechali dočasne ho manipulovať neverne. Keď ale obchod potreboval peniaze, žiadali dočasného správcu aby zaplatil nejaký tovar, on prehlásil že on žiadne nemá a že už vlastne vložil v obnose Ks 7 000.- a už on viac nemá a nedá. Vtedy ho ešte upozornili, že musí mať väčší obnos u seba lebo podľa ich tajných zápisov musí ten obnos mať. Na základe tohto učinili oznámenie. Št. zastupiteľstvo v Michalovciach nariadilo revíziu v obchode žandárstvu za súčinnosti miestneho notára okresného veliteľa HG a vlád. komisára obce. Keď táto smiešaná komisia zistila horeuvedené neprístojnosti prednosta okr. súdu nariadil podmienené zatknutie doč. správcu Ondreja Sušku a po složení kaucie 10 000,- vedie sa proti menovanému šetrenie na slobode.“¹⁶⁴

Revízorov ÚHÚ poslal sám predseda Augustín Morávek, keď ho okresný náčelník Kornel Reinhardt urgoval svojou žiadosťou o revíziu po druhýkrát 16. apríla 1941 na základe podania Okresného veliteľstva Hlinkovej gardy, na ktoré sa Mojzes Schönfeld sťažoval ako na prvú inštanciu. Na liste OÚ v Medzilaborciach je rukou Augustína Morávka napísané: „*M. súrne I. referovať. Kanc! Odstúpiť Dr. Kubasákovi, podať zprávu okr. úradu a referovať. M.*“¹⁶⁵

Tým sa skončili ašpirácie Andreja Sušku na arizáciu obchodu s miešaným tovarom Mojzesa Schönfelda. Neskončila sa však arizácia tohto dôležitého obchodu ako taká. Tá sa len dostala do záverečnej etapy.

Dočasným správcom bol namiesto Andreja Sušku menovaný jeden z popredných úradníkov na Okresnom úrade v Medzilaborciach, Adam Slimák, ktorý pôsobil vo funkcii komisára verejnej správy vnútornej. Slimák bral svoju funkciu, zrejme aj pod dojmom toho, čo sa stalo s jeho predchodcom, veľmi vážne a zodpovedne.

164 Tamže.

165 Tamže.

Prehlásil, že nemá záujem obchod arizovať a bude čakať na ustanovenie iného človeka do funkcie arizátora.¹⁶⁶

Práve v tomto momente sa začala vyťahovať rusínska národnostná otázka. O arizáciu obchodu sa usilovali traja uchádzači. Dvaja z nich, Marta Lehoczská, manželka riaditeľa Roľníckej vzájomnej pokladnice v Medzilaborciach, a Ján Kucej, roľník z Humenného, nemali v podstate žiadne šance. Nedisponovali totiž tým, čím disponovala tretia uchádzačka o arizáciu, Katarina Mlinaričová, manželka učiteľa a rusínskeho aktivistu Gabriela Mlinariča, a to politickým kapitálom.

Mlinaričovci patrili začiatkom roku 1941 medzi politickú elitu okresu Medzilaborce. Gabriel Mlinarič sa na jeseň roku 1940 chopil spolu s niekoľkými aktívnymi Rusínmi príležitosti a pokúsil sa zaplniť priestor, ktorý sa na slovenskej politickej scéne ukázal potom, ako na východnom Slovensku začali – za výdatnej pomoci niektorých predstaviteľov nemeckého konzulátu v Prešove – aktívne pôsobiť ukrajínofilskí politici. Ich heslom bolo, že rusínske obyvateľstvo severovýchodného Slovenska je len kultúrnou odnožou ukrajinského národa.¹⁶⁷

Aktivitami v špičkách HSLS a neskôr, priamo u ministra vnútra a hlavného veliteľa HG Alexandra Macha, ktorý bol po salzburských rokovaníach na vzostupe, ako aj po spojení s rusínskym poslancom Snemu Slovenskej republiky Michalom Boňkom z Vyšného Svidníka, sa učiteľ Gabriel Mlinarič úspešne etabloval na východnom Slovensku ako popredná osobnosť anti-ukrajinského smeru a v ideovej zhode s duchom radikálneho Tukovho prúdu sa ujal vydávania politicko-kultúrneho týždenníka pre Rusínov pod

166 Tamže.

167 Na východnom Slovensku aktívne pôsobila pro-ukrajinsky orientovaná inteligencia, ktorej predstavitelia prehlasovali, že rusínske obyvateľstvo východného Slovenska je len odnožou jednotného ukrajinského národa. Azda najaktívnejším z týchto agitátorov bol Ing. Vojtech Geletka, ktorý na prelome rokov 1940 a 1941 cestoval po východnom Slovensku ako predstaviteľ „Ukrajincov“ a tvrdil, že koná z poverenia predsedu vlády Vojtecha Tuku vo veci organizácie „ukrajinskej národnej skupiny“. Pozri: ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 640.

názvom „Novoje Vremja“ („Nová doba“) v Medzilaborciach, ktorého prvé číslo vyšlo 14. decembra 1940.¹⁶⁸

V čase, keď sa na Slovensku rozdeľovali najväčšie „sústa“ zo židovského majetku a v istých kruhoch, no najmä medzi arizátormi, panoval pocit blahobytu, aj Gabriel Mlinarič vyhodnotil situáciu a rozhodol sa so svojou manželkou arizovať obchod s miešaným tovarom Mojzesa Schönfelda.

Po výmene dočasného správcu Suška trvalo niekoľko mesiacov, kým ÚHÚ spustil ďalšiu etapu arizačného procesu v podniku Mojzesa Schönfelda. Keď sa tak v októbri 1941 stalo, podala si Katarína Mlinaričová, manželka Gabriela Mlinariča, svoju arizačnú žiadosť. V dotazníku, ktorý vyplňal každý uchádzač o arizáciu, uviedla, že síce pôsobí ako „domáca“ a nemá žiadne živnosti, no v rubrike o spôsobilosti uchádzača napísala: „*vypomáha manželovi, družstevníckemu pracovníkovi v Hospod.-obchodnom družstve v Medzilaborciach*“. V rubrike o ukončenom vzdelaní je uvedené, že popri ľudovej a meštianskej škole ukončila Katarína Mlinaričová jednoročný učebný kurz.¹⁶⁹

Čo sa týka kapitálu, uchádzačka o arizáciu mala disponovať 70 000,- Ks hotovosti a 150 000,- Ks úverového rámca. Do rubriky, v ktorej bolo potrebné uviesť sumu, ktorú ponúkala ako hodnotu predmetného podniku (židovskej účasti), uviedla Katarína Mlinaričová sumu 150 000,- Ks.

Z hľadiska konečného výsledku azda najpodstatnejšiu časť dotazníka tvorila deklarácia: „*O podnik sa uchádzam preto, lebo mám prax vo vedení účtovníctva, ktorý som nadobudla vypomáhaním svojmu manželovi, vedúcemu už viac rokov družstvo v Medzilaborciach, majúce ročný obrát okolo 1 mil. korún. Tiež z dôvodov národnostných (zvýraznil J. H.) chcem, aby aj naša rusínska národnostná skupina bola pri preberaní žid. podnikov zastúpená ako to aj páni poslanci M. Huťka a A. Germuška zdôraznili.*“¹⁷⁰

168 PEKÁR, Martin: Východné Slovensko 1939–1945. Prešov 2006, s. 84–85.

169 SNA, f. PPO-VII, šk. č. 80, VII-1057/1-1945.

170 Tamže.

Táto žiadosť o arizáciu obchodu s miešaným tovarom Mojzesa Schönfelda, ktorú si podala Katarina Mlinaričová, počítala, podobne ako tomu bolo v prípade arizácie Klausnerovho veľkoskladu, s ponechaním účasti židovského „spoločníka“ vo výške 24 %. Je zaujímavé, ako žiadateľka vysvetlila hospodársky význam arizáciou vytvorenej spoločnosti: „*Zachovanie veľkoobchodu, ktorý po prevzatí Rusínom získa dôveru celej rus[ínskej] pospolitosti v okrese, zabezpečí zásobovanie obyvateľstva a bude zachovaný aj dôležitý daňový subjekt. Iný uchádzač rus. národnosti by nebol, lebo rusínska pospolitosť ešte sa díva na obchodné podnikanie s nedôverou.*“¹⁷¹

Katarina Mlinaričová dostala ako uchádzačka o arizáciu aj odporúčanie Miestnej organizácie HSES v Medzilaborciach, v ktorom sa uvádza: „*Miestna organizácia HSES v Medzilaborciach týmto potvrdzuje, že pán odbor. učiteľ Gabriel Mlinarič, redaktor časopisu „Novoje Vremja“, bytom v Medzilaborciach, ročné príspevky má riadne zaplatené a ako člen výboru miestnej organizácie HSES v Medzilaborciach a vynikajúci pracovník rusínskej národnej skupiny si zaslúži aby bol podporovaný i jeho manželka Katarína Mlinaričová, rod. Šestáková, ktorá sa uchádza o arizáciu židovského podniku M. Schönfelda, obchod miešaným tovarom v Medzilaborciach. Záujem strany i miestne pomery si vyžadujú, aby tejto žiadosti bolo prajne vyhovené, to odporúčame.*“¹⁷²

S odporúčaním sa pripojila aj Okresná organizácia HSES v Medzilaborciach, ktorá 18. októbra 1941 Generálnemu sekretariátu HSES v Bratislave, neskrývajúc ani najmenej, čo je tou skutočnou kvalifikáciou Kataríny Mlinaričovej, či vlastne jej manžela, napísala: „*Menovaný sa činne zapojil do spolupráce slovensko-rusínskej, čoho dôkazom je aj tá okolnosť, že bolo povolené pod jeho redakciou vydávať časopis pre rusínsku národnostnú skupinu. Pod jeho redakciou vydávaný časopis plní svoje poslanie a dnes sa môže tvrdiť, že vďaka tomuto časopisu pomery medzi rusínskou národnostnou skupinou sú úplne skonsolidované. Menovaný zaslúži aby bol zo strany HSES podporovaný a tiež jeho manželka Katarina Mlinari-*

171 Tamže.

172 V pôvodnom znení. Tamže.

*čová, rod. Šestáková, ktorá sa uchádza o arizáciu židovského podniku Mózeša Schönfelda už aj preto, že menovaný má 5 členovú rodinu a spolu s manželkou pochádzajú z chudobných rodín.*¹⁷³

Všetko nasvedčuje tomu, že vyššie uvedené fakty stačili Ústrednému hospodárskemu úradu, aby 24. októbra 1941 prikázal ďalším zo svojich opatrení Mojzesovi Schönfeldovi uzatvoriť s Katarínou Mlinaričovou zmluvu o založení verejnej obchodnej spoločnosti, v ktorej mu zostane podiel 24 %, a prenajal arizátorke aj príslušné nehnuteľnosti potrebné na prevádzku obchodu.

Už 7. novembra 1941 podpísali Mojzes Schönfeld a Katarína Mlinaričová zmluvu o založení verejnej obchodnej spoločnosti pod názvom „Katarína Mlinaričová a spol., obchod s miešaným tovarom vo veľkom i malom, verejná obchodná spoločnosť“¹⁷⁴ a presne podľa príkazu ÚHÚ určili v zmluve podiel na majetku spoločnosti v pomere 76 % k 24 % v prospech „prejímateľky“ Mlinaričovej. Právo zastupovať spoločnosť získala Katarína Mlinaričová a prokúru udelili aj jej manželovi Gabrielovi Mlinaričovi. Spoločnosť vznikla 12. novembra 1941. Po niekoľkých mesiacoch, presne 31. marca 1942, dala Katarína Mlinaričová v zmysle už uvedenej vyhlášky ÚHÚ č. 130/1942 Úr. nov. M. Schönfeldovi výpoveď z podniku a od 1. apríla sa stala jeho 100% vlastníčkou.

S určením obecnej hodnoty podniku, teda hodnoty, ktorú mala prejímateľka za prevádzaný obchod zaplatiť, to bolo obdobne ako v predtým popísanom prípade veľkoskladu Meilicha Klausnera, keďže určenie hodnoty bolo ponechané na rozhodnutí Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti (SRDS) a trvalo niekoľko rokov, kým k nemu došlo. Revízor SRDS Ján Schwarz a revízny elév Rudolf Longauer vykonávali v obchode s miešaným tovarom M. Schönfelda revíziu, ktorej cieľom bolo vyjadriť sa k obecnej hodnote podniku k 12. novembru 1941 (deň vzniku spoločnosti – pozn. J. H.) a k 1. aprílu 1942 (deň, kedy zanikol akýkoľvek podiel pôvodného vlastníka na majetku spoločnosti – pozn. J. H.) až v dňoch

173 Tamže.

174 Tamže.

22. a 23. októbra 1943 a správu o svojej revízii vypracovali až 17. apríla 1944.¹⁷⁵

Revízie SRDS sa prejímateľka Katarína Mlinaričová nezúčastnila, ale bol prítomný jej manžel Gabriel Mlinarič, ktorého revízori volajú v správe „prejímateľ“. Revízori konštatovali, že pri subjektívne určenej obecnej hodnote podniku k 12. novembru 1941, ktorú K. Mlinaričová nahlásila ÚHÚ, nevedeli určiť opodstatnenie, lebo v podniku sa nevedli žiadne obchodné knihy, podľa ktorých by sa dala porovnať podniková súvaha so subjektívnym odhadom K. Mlinaričovej a podľa vyjadrenia SRDS „*ani sám prejímateľ* (Gabriel Mlinarič – pozn. J. H.) *nevedel dať žiadne vysvetlenie*“.¹⁷⁶ Revízori SRDS stanovili obecnú hodnotu podniku k 1. aprílu 1942 na 31 151,- Ks a keďže sa K. Mlinaričová stala 100% majiteľkou obchodu, z obecnej hodnoty bola vytvorená likvidačná hodnota v rovnakej výške. Až do vykonania revízie mala Katarína Mlinaričová z likvidačnej hodnoty uhradiť 10 000,- Ks na štátom viazaný účet M. Schönfelda vedený v Roľníckej vzájomnej pokladnici v Medzilaborciach.¹⁷⁷

Veľmi dôležitým momentom celej revíznej správy SRDS je časť, z ktorej sa dozvedáme o zamestnancoch v obchode. Je z nej zrejmé, že Katarína Mlinaričová zamestnala v obchode celkovo šesť osôb, z toho tri osoby židovského pôvodu, a to pôvodného majiteľa Mojzesa Schönfelda vo funkcii poradcu, jeho syna Ondreja Schönfelda ako účtovníka a Alexandra Neugröschla ako pomocníka. Kým Mojzes Schönfeld mal mesačný plat 600,- Ks, jeho syn Ondrej a Alexander Neugröschl mali po 500,- Ks. Výšku platu Židov, ktorí boli „ponechaní v hospodárstve“, a teda neboli deportovaní zo Slovenska, určoval Ústredný hospodársky úrad. Revízori si všimli, že výšku platu M. Schönfelda určil Ústredný hospodársky úrad „*v peniazoch a naturáliách*“ na hodnotu 9 600,- Ks ročne v čistom vyjadrení, čo by bolo 800,- Ks mesačne, no od majiteľky obchodu dostával len 600,- Ks. V revíznej správe preto konštatovali: „*Prečo*

175 Tamže.

176 Tamže.

177 Tamže.

*sa Mojžišovi Schönfeldovi nevypláca celá výška jemu určených mesačných pôžitkov, prejímateľ (G. Mlinarič – pozn. J. H.) udal, že ako on vie, bolo prevoditeľovi (M. Schönfeldovi – pozn. J. H.) určené 600,- Ks.*¹⁷⁸

Povojnové rozuzlenie celej arizačnej kauzy obchodu M. Schönfelda bolo typické. Poverenictvo priemyslu a obchodu žiadalo od arizátorky Mlinaričovej úhradu trov revízie SRDS, no tá v roku 1945 vo svojej odpovedi uviedla: „nedoplatok trov pokračovania... zaplatiť nemôžem, nakoľko následkom vojnových udalostí z obchodu mi nič nezostalo, lebo bol v septembri, resp. októbri 1944 rozbombardovaný, kde boly zničené aj všetky zásoby tovaru. Navrhujem, aby žiadaný nedoplatok v sume K 3.800,- bol uhradený z vojrovej škody, ktorú som prihlásila u MNV v Medzilaborciach.“¹⁷⁹

Z obchodu, ktorý bol nepochybne jednou z najvýznamnejších firiem v meste Medzilaborce, nič nezostalo ani jeho pôvodnému majiteľovi Mojzesovi Schönfeldovi. Po druhej svetovej vojne sa vrátil so svojou rodinou a dom i obchod znovu postavil. V roku 1948 sa ale rozhodol vystahovať do Izraela a opustil Československo.¹⁸⁰

3. 3. 3. Arizácia veľkoobchodu Barucha Grünfelda

„Rusínskou otázkou“ sa argumentovalo aj v prípade arizácie druhého veľkoobchodu s miešaným tovarom v Medzilaborciach, ktorého majiteľom bol Baruch Grünfeld.

Aj v prípade veľkoobchodu Barucha Grünfelda sa kolesá arizačného vlaku rozkrúcali pomaly, napokon však dosiahli obrátky absurdných rozmerov.

Baruch Grünfeld bol, rovnako ako jeho kolegovia a súverci, ktorých som tu uviedol, dlhoročným obchodníkom. Jeho obchod s miešaným tovarom v Medzilaborciach bol založený ešte v roku 1898. Je možné predpokladať, že svojím významom prevyšoval

178 Tamže.

179 Tamže.

180 Výpoveď Cvi Elimelech Neugröschla, 19.11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora.

veľkoobchod M. Schönfelda, keďže bol hlásený Okresným úradom v Medzilaborciach veliteľstvu 2. divíznej oblasti v Prešove ako obchod dôležitý pre obranu štátu.¹⁸¹

Aj v prípade Grünfeldovho obchodu sa proces arizácie začal menovaním dočasného správcu a aj tu došlo k zmene na tomto poste. Za prvého dočasného správcu veľkoobchodu bol menovaný Jozef Ivančo, úradník Roľníckeho skladištného družstva v Medzilaborciach, ktorý sa však dostal so sporu s okresným náčelníkom Reinhardtom, a tak bol z tejto funkcie v septembri 1941 odvolaný.¹⁸² Reinhardt menoval do funkcie dočasného správcu úradníka Okresného úradu v Medzilaborciach Pavla Pavlíka s poznámkou, že je „*schopný túto funkciu zastávať do času, kým sa neprihlási patričný arizátor*“.¹⁸³

O arizáciu veľkoobchodu s rozličným tovarom sa hlásili viacerí. Medzi prvými sa prihlásil Michal Krutila, obchodník z neďalekej obce Volica a vládny komisár tejto obce, ktorý musel byť dlhé roky odberateľom Barucha Grünfelda. Krutila si, tak ako v tej dobe arizátori robili, zháňal odporúčania. Opieral sa o Generálny sekretariát HSLS v Bratislave, kde bol aj osobne. Keď bol ubezpečený, že obchod Barucha Grünfelda prevedú na neho, podal si v auguste 1941 arizačnú žiadosť.

Dr. Mikula z Generálneho sekretariátu HSLS však mal svoju predstavu o tom, kto by mal dostať výnosný obchod Barucha Grünfelda v Medzilaborciach. Prejavila sa nielen nelogickosť argumentov, na ktorých bol prevod podnikového majetku Židov oficiálne postavený, ale aj plná váha pomerov, aké sa pri prevode židovského majetku uplatňovali, keď Ústredný hospodársky úrad „*priklepol*“ na Mikulovu intervenciu Grünfeldov obchod s rozličným tovarom 21-ročnej (sic !) Veronike Kucejovej z Humenného.

181 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 294.

182 Okresný náčelník Kornel Reinhardt sa na J. Ivanča sťažoval, že si neplnil riadne svoje povinnosti, nepodával včas predpísané hlásenia, a preto ho policajný trestný súd na podnet okresného náčelníka potrestal peňažnou pokutou 200,- Ks. Ivančo sa mal brániť tým, že mu pracovné povinnosti nedovoľujú venovať sa funkcii dočasného správcu. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 255.

183 Tamže.

Rozhodnutie šokovalo viacerých. Najhlasnejšie sa v Krutilov prospech ozval okresný náčelník Kornel Reinhardt, ktorý vo svojom liste Ústrednému hospodárskemu úradu z 11. októbra 1941 uviedol: „Rozhodnutím ÚHÚ zo dňa 6. X. 1941 bol židovský podnik Barucha Grünfelda, obchod miešaným tovarom v Medzilaborciach prevedený na Veroniku Kucejovú, ml. obyvateľku v Humennom. O tento obchod žiadosťou zo dňa 2. VIII. 1941 sa uchádzal Michal Krutila z Volice, ktorý prevádza obchod miešaným tovarom od r. 1929. Podľa jeho sdelenia bolo mu sľúbené na Generálnom sekretariáte HSLS, že tento obchod behom 8 dni dostane, keďže sa jedná o obchodníka, človeka tunajšieho kraja, člena HSLS, vládneho komisára obce Volica, uvedomelého Rusína, ktorý nielen vo svojej dedine, ale aj na širokom okolí úspešne pracuje za konsolidovanie pomerov, za zblíženie Slovákov a Rusínov v tomto kraji. Napriek tomuto faktu dostáva **jedinečný** (zvýraznil J. H.) obchod Barucha Grünfelda osoba mladistvá, ktorá len dňa 4. X. 1941... bola prehlásená okresným súdom v Humennom za zletilú a ktorej ÚHÚ dáva súčasne dišpenz z pod preukazu spôsobilosti obchodu miešaným tovarom. Ba ktorej žiadosť musela byť hodne pozdejšie podaná ako žiadosť Michala Krutilu. Tento fakt dnes rozvíril ináč ťažko vyrovnanú politickú hladinu medzi Rusínmi a Slovákami a ja stojím v očakávaní, že nastanú v tomto kraji značné politické nepokoje, keďže Rusíni v týchto veciach nie sú tak rešpektovaní ako ich záujem hospodársko-politický káže.“¹⁸⁴ Po týchto riadkoch ešte Reinhardt uviedol: „Poznamenávam, že ÚHÚ výnosom zo dňa 26. VIII. 1941, čís. 4014/41 prez. mi prisľúbil, že pri likvidácii podnikov bude brať osobitný zreteľ tiež na miestnu potrebu, rešp. na zásobovacie potreby, ja musím konštatovať, že sa tak nestalo; od tých čias ani v jednom prípade. Zdôrazňujem, že som za 100% zlikvidovanie židovských podnikov, avšak chcem, aby som súčasne zapojil miestnych Rusínov a len keď nemám iného uchádzača, nečiním námietok proti uchádzačovi cudzieho kraja. Stal sa mi aj taký prípad, že podnik židovský bol zlikvidovaný, prišli remeselníci z cudzieho kraja a odišli bez toho, že by reflektovali na zlikvidovaný

184 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 255.

podnik a dnes podnik musí byť prevádzaný, lebo nemám primeranú náhradu. Za takéhoto stavu nemôžem brať zodpovednosť za eventuálne poruchy, vyplývajúce z tohto postupu. Prosím pána predsedu (rozumej predsedu ÚHÚ Augustína Morávka – pozn. J. H.), aby svoje rozhodnutie láskave preskúmal a sdelil mi, či trvá na svojom rozhodnutí zo dňa 6. X. 1941.“¹⁸⁵

Augustín Morávek po prečítaní Reinhardtovho listu poznamenal na jeho čistopis svoje rozhodnutie: „*Prideliť spis pred. Drozdovi na priame vybavenie.“¹⁸⁶*

Ústredný hospodársky úrad sa pokúsil o zmenu rozhodnutia. Došlo aj k rokovaniam s Generálnym sekretariátom HSLS, ale boli to zrejme právne komplikácie, ktoré primali Dr. Mikulu k tomu, aby arizátorke Kucejovej adresoval „dôverný“ list tohto znenia: „*Svojho času sme Vás odporúčali ako arizátorku na obchod miešaným tovarom Grünfeld Baruch, obchod miešaným tovarom v Medzilaborciach. Arizačným pokračovaním obchod ste aj obdržali, ale tunajší sekretariát má na tom eminentný záujem, aby ste sa tohto obchodu vzdali a to za tých okolností, že obdržíte lepšie prosperujúci obchod textilným tovarom Viliama Kleina v Humennom. Z toho dôvodu ráčte nám obratom odoslať list, v ktorom sa tohto obchodu vzdávate, pod tou podmienkou, že Ústredný hospodársky úrad Vám prideli v predošlom odstavci uvedený obchod v Humennom. Vzdanie sa adresujte Ústrednému hospodárskemu úradu, ale pošlite ho na našu adresu. Tak podobne pripojte súčasne novú žiadosť na obchod Viliama Kleina, textil v Humennom. Všetko ostatné zariadime my a Vy môžete behom niekoľko dní očakávať nový arizačný výmer, na základe ktorého môžete iba veľmi získať, pretože citovaný obchod je o mnoho lepší ako obchod ktorý ste arizovali. Predkladáme, že náš návrh bezpodmienene prijmete a vec nebudete preťahovať, lebo v opačnom prípade zariadime všetko bez Vás.“¹⁸⁷*

Jednoducho povedané, Dr. Mikula sa pokúsil presvedčiť Kucejovú, aby sama odstúpila od arizácie Grünfeldovho obchodu a otvorene

185 Tamže.

186 Tamže.

187 Tamže.

jej akosi „protihodnotou“ ponúkol arizovanie obchodu iného židovského vlastníka v celkom inom odbore i meste.

Veronika Kucejová sa ale ukázala ako komplikovanejšia osobnosť. Obratom zaslala Generálnemu sekretariátu HSLS list, v ktorom uviedla: „*Obchodu f. Baruch Grünfeld s miešaným tovarom sa vzdám pod tou podmienkou, že mi bude pridelený hneď obchod Viliama Kleina, obchod s textilným tovarom, jako ste mi vo vašom dopise zdelil a tiež, že mi nový prejímateľ Krutila hradí trovy, ktoré som mala od tej doby čo podnik prevádzam a ktoré som mala kvôli povzneseniu podniku. On ale pred pánom tajomníkom HSLS Stolarikom povedal, že len vtedy podnik preberie, keď mu ho ÚHÚ pridelí bez toho, žeby mi musel čo hradíť. Vraj on je s tým spokojný, že ten podnik ÚHÚ pridelil mne, ale keď by ho mne zobrali v tom páde by si robil na ten podnik nárok on. Pán taj. HSLS S. Stolarík bol za nášho vyjednávania prítomný tiež a keďže on zapríčinil všetko nedorozumenie tým, že mi slúbil odporúčanie, snažil sa mi pomôcť, ale už nevie jak. Preto mi hovoril, abych napísala o všetkom Vám a jak Vy spravíte, tak bude.*“¹⁸⁸

Dňa 18. februára 1942 predložil okresný náčelník K. Reinhardt ÚHÚ správu Žandárskej stanice v Medzilaborciach, v ktorej sa uvádza: „*Veronika Kucejová obchodníčka rozličným tovarom z Medzilaboriec zamestnáva vo svojom obchode ako bolo šetrením zistené tri mužské pracovné sily a to ako obchodvedúceho Jána Gojdiča, ako obchodného pomocníka Andreja Misníka a ako učňa Andreja Sušku... že Kucejová svoj arizovaný obchod čiastočne zanedbáva a tomuto sa v takej miere nevenuje, ako by to vyžadoval jej a verejný záujem... Ako sa vyjadrili niektorí obchodníci z Medzilaboriec, vedie v skutočnosti obchod Kucejovej obchodvedúci Ján Gojdič a Kucejová vraj robí len figuru, ako majiteľka obchodu. Ako bolo ďalším šetrením zistené, obchod Kucejovej ani nemôže dobre prosperovať, nakoľko táto sa o obchod veľmi málo stará a obchodvedúci Gojdič vraj len čaká, kedy obchod úplne upadne, aby si tento potom mohol sám prevziať.*“¹⁸⁹

188 Tamže.

189 Tamže.

Z poznámok na originálnom dokumente viem, že Hlásenie Žandárskej stanice v Medzilaborciach prišlo na ÚHÚ, na ktorom stále panovali chaotické pomery, takpovediac „post festum“. Úradníci na dokument dopísali, že podnik bol odňatý Kucejovej a prevedený na Michala Krutilu. K zrušeniu prevodu na Kucejovú malo dôjsť 4. februára 1942. Augustín Morávek si nechal o prípade znovu referovať 17. marca 1942 a úradníci ÚHÚ znovu urobili poznámku: „*Pán predseda vzal na vedomie...*“¹⁹⁰

Keď ÚHÚ odňal Veronike Kucejovej obchod Barucha Grünfelda, mladá arizátorka očakávala patričnú náhradu – obchod s obuvou Viliama Kleina z Humenného, ktorý jej sľúbil Dr. Mikula z Generálneho sekretariátu HSLŠ. Charakteristicky pre arizačný proces vyznieva v tejto súvislosti rukou písaná poznámka úradníka ÚHÚ na jednom z dokumentov v arizačnom spise: „*Podnik Viliam Klein, obchod s obuvou a módnym tov. v Humennom prevedený rozhodnutím zo dňa 8. I. 1942 č. 10052/III-4/ prevedený na Margitu Radovitzovú v Humennom (Rozhod. expedované 26. I. 1942). Prejednané v komisii ešte dňa 19. XII. 1941¹⁹¹ a komisia sa uzniesla, aby podnik dostala Margita Radovitzová, nár. nemeckej (pozri poznámka Dr. Hammera dnu v obale) Žiadosť Ver. Kucejovej, keďže podnik bol pridelený Radovitzovej – pretavená bola do podniku Ignác Srulovič obchod so striž. a krátkym tovarom v Medzilaborciach.“¹⁹²*

Veronika Kucejová dostala od ÚHÚ iný obchod židovského majiteľa, nie však obchod Viliama Kleina z Humenného, ktorý Morávek previedol na arizátorku nemeckej národnosti, ale obchod Ignáca Sruloviča z Medzilaboriec. Viac o tom, ako sa Srulovičov obchod v Medzilaborciach „pretavil“ do majetku Kucejovej, ale najmä o tom, ako sa kšeftovalo s podnikovým majetkom Židov, na ktorých

190 Tamže.

191 Podčiarknuté v pôvodnom dokumente. Ide o zmiešanú komisiu zástupcov Deutsche Partei, Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a ÚHÚ, v ktorej boli prejednávané prípady, pri ktorých o ten-ktorý „židovský podnik“ prejavili záujem na Slovensku žijúci Nemci, či, ako sa v tej dobe hovorilo, členovia „Nemeckej národnej skupiny“ a záujem kolidoval so záujmom Slovákov. Bližšie pozri: KAMENEC, Ivan: C. d., s. 110.

192 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 255.

nikto nebral ohľad, a aké praktiky uplatňovali pri arizácii nielen na ÚHÚ, ale aj v HSLS, vypovedá list Kucejovej. V nádeji, že ešte získa iný obchod patriaci Židom, ho napísala Morávkovmu nástupcovi vo funkcii predsedu ÚHÚ V. Paškovičovi 1. decembra 1942.¹⁹³ *„Osemnásteho februára som dostala výmer z ÚHÚ, kde mi obchod odňali. Vraj na základe vlastného vzdania, čo je veľký švindľ, lebo ja som sa doposiaľ obchodu Barucha Grünfelda nevzdala. Hneď v ten deň prišli Židia s Rusinom do obchodu a keď som sa nechcela dať zakriť, obchod som zatvorila a išla na ÚHÚ, že čo je to. Tam ma hneď odkázali na p. predsedu Morávka. Lebo v tej veci nik nevedel nič, len pán predseda a p. taj. Mikula. Ten bol práve chorý a zastupoval ho p. taj. Doršič. A ten s p. predsedom (rozumej A. Morávkom – pozn. J. H.) mi toho toľko nasľubovali, že len polovicu keby splnili, bola bych spokojná. Držali ma tam dva týždne vraj to na farchu obchodu. Vraj mi dajú podnik taký na ktorom len vyzískam a tie peniaze čo som dala do obchodu (rozumej obchod Barucha Grünfelda – pozn. J. H.) v krátkej dobe po odovzdaní obchodu mi budú prinavrátené. To boly len sľuby a žiadne skutky. Keď to nemalo konca kraja, išla som k p. prezidentovi dr. Tisovi. Ten mi prisľúbil že vo veci sám zakročí, ale nakoľko išlo o veľmi vlivných pánov, nedalo sa nič robiť asi.¹⁹⁴ Pán predseda potom niekam odišiel a jako náhradu mi dali obchod, kde bolo na 9 000 Ks tovaru. Hneď som im povedala, že podnik nemôžem prebrať, lebo ja už nemám peniaze. Dohliadnem tam iba do doby, kým ho dajú inému. Chodila som i nakupovať, lebo Srulovič nemal cestovné povolenie. Keď som bola posledné nakupovať, Žida odtransportovali. Kľúč od obchodu dal p. notar kominárovi, ktorý kúpil nábytok po Židovi. O dva dni som sa vrátila, p. notár ani nevedel, kde je kľúč. Zámočník mi obchod otvoril, ktorý bol skoro prázdny až na bezcenné zbytky. Ten p. notár, ktorý má za ženu Židovku sa postaral o to, aby mi bol prvý obchod odňatý... Môj otec v Amerike veľmi ťažko pracoval*

193 Augustín Morávek bol z funkcie predsedu ÚHÚ odvolaný v lete 1942, po tlaku zo strany HSLS a potom, ako vypovedal pred zvláštnou Komisiou pre prešetrenie pomerov na ÚHÚ, ktorá mu mimo iného vyčítala fakt, že jeho rodina arizovala v desiatkach prípadov.

194 Prezident Tiso vo veci V. Kucejovej písomne intervenoval na ÚHÚ. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 255.

*na peniaze, lebo pred dvadsiatimi rokmi neboli arizacie, kde sa dá i ľahko zbohatnúť. A o ten ťažko, ale čestne zarobený peniaz nás doniesli Slováci. Aj keď sme boli starý autonomisti. Keď by bol mal svedomie p. pred. Morávek, nebol by odišiel z ÚHÚ prv než by urovnal túto záležitosť. Veď je to do neba volajúce... Pán predseda, v Humennom je pár podnikov, kde by vyžili i dve rodiny. Tí arizátori nič nerobia, len väčšinou sú po kúpeloch a v Tatrách sú. Nebude to žiadnemu na ujmu, keď bych v jednom z tých podnikov dostala tiež nejaký podiel. Takto bych bola aspoň odškodnená. Pracovala bych a snažila sa nahradiť ten dlh čo máme po prvej arizácii. Jestli máte len trocha možnosť, ráčte mi pomôcť, pán predseda, lebo také polozenie v jakom sa ja nachádzam je k zúfaniu. Moja prosba je veľmi prostá, než by mohla byť splnená ale tým úpenlivejšia. Lebo ja nemám peniaze ani na to najnutnejšie, nie abych mohla požiadať niekoho o intervenciu...*¹⁹⁵

Obchod Barucha Grünfelda previedol Ústredný hospodársky úrad novým arizačným rozhodnutím od 27. februára 1942 na Michala Krutilu. Okresný náčelník Kornel Reinhardt tento krok ÚHÚ vo svojom pravidelnom situačnom hlásení na ÚŠB z konca februára 1942 ohodnotil ako krok ďalekosiahleho významu, ktorý má „dobrý ohlas medzi Rusínmi, ktorí vidia, že sa Rusínom praje a podporujú sa hospodársky“.¹⁹⁶

Michal Krutila obchod prevzal s nemalými problémami. Až do novembra 1943 nebolo vlastne zrejmé, aká je likvidačná hodnota podniku. Opäť to bola Slovenská revízna a dôvernícka spoločnosť, ktorá určovala výšku likvidačnej hodnoty, a to ako pre obdobie, kedy bola arizátorkou V. Kucejová, tak pre neskoršie obdobie. Keďže Michal Krutila preberal aj nehnuteľnosť, v ktorej sa obchod nachádzal, SRDS určila, že likvidačná hodnota podniku bola 232 865,- Ks. Michal Krutila mal ku dňu revízie zložiť splátku na likvidačnú hodnotu 8 000,- Ks.

V podniku zamestnal ako pôvodného majiteľa Barucha Grünfelda, tak jeho syna Michala Grünfelda, ktorí obchod viedli.

195 List Veroniky Kucejovej je obzvlášť zaujímavou sondou do arizačného procesu. Tamže.

196 ŠA PO, f. ŠZŽ-oddelenie 1940–1944, inv. j. 842.

Pracovné povolenie, ktoré na základe svojho zamestnania získali, chránilo nielen ich, ale aj ich rodiny pred deportáciou, ktorá začala už v marci 1942, čo, samozrejme, Michal Krutila nemohol pôvodne vedieť.

3. 3. 4. Arizácia drevárskej firmy bratov Mendlovičovcov nemeckým kapitálom

Drevársky priemysel bol pred druhou svetovou vojnou kľúčovým a zrejme aj jediným priemyselným odvetvím v hospodárstve okresu Medzilaborce.

Firmy obchodujúce s drevom a produkujúce drevárske výrobky boli jedným z najdôležitejších zamestnávateľov v meste Medzilaborce i na okolí. Ich obchodným tovarom boli okrem reziva aj železničné podvaly a najdôležitejší exportný tovar – drevené uhlie. Je potrebné povedať, že drevené uhlie bolo jednou z tých surovín, na výrobe ktorej sa podieľali predovšetkým obyvatelia obcí v okolí Medzilaboriec.

Drevospracujúce firmy v okrese Medzilaborce boli v čase vzniku Slovenského štátu na 100 % v rukách židovských majiteľov. Majiteľmi jedinej parnej píly v okrese i širšom okolí boli Jozef (Joše) a Abrahám (Avrum) Mendlovičovci, ktorí sa, podobne ako iní tu uvedení podnikatelia, vypracovávali niekoľko desaťročí. V roku 1921 založil Jozef Mendlovič svoj obchod s drevom a keď v roku 1936 predávala česká banka parnú pílu, budovu strojárne a parovňu, predbehol Jozefa Mendloviča v kúpe nemecký podnikateľ Weigl. Ten napokon predal v roku 1938 Jozefovi Mendlovičovi celé zariadenie a Mendlovič v tom istom roku nakúpil aj ďalšie drevoobrábacie stroje z Udavského, Sačurova i Maďarska. Pílu a obchod vlastnil Jozef Mendlovič spolu s bratom Abrahámom (Avrumom), ktorý bol jeho tichým spoločníkom. Len v prípade Jozefa Mendloviča bola píla a obchod zdrojom obživy 9-člennej rodiny.¹⁹⁷

O arizáciu tejto firmy, ako jedinej píly v okrese s veľkými výmarami lesných plôch, prejavovalo záujem viacero podnikavcov.

197 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 1225.

Arizácia sa v tomto prípade začala už v roku 1940. Najvytrvalejším záujemcom o arizáciu píly Jozefa Mendloviča bol Remigius Vojtech Hronský z obce Gňazdy v okrese Stará Lubovňa. V októbri 1940 si podal žiadosť o arizovanie celej podstaty Mendlovičovej píly na župnom úrade v Prešove. Nebola to jediná píla, o ktorú si požiadal. Už v júli 1940 žiadal o pílu Jakuba Engela v Nedeci, no keď sa dozvedel, že píla bola pôvodným majiteľom rozpredaná konkurencii, požiadal o pílu J. Mendloviča vo vzdialených Medzilaborciach.¹⁹⁸ Župný úrad sa žiadosťou Remigia V. Hronského zaoberal a zbieral informácie ako o predmetnom podniku, tak o žiadateľovi. Z hlásenia Žandárskeho veliteľstva v Medzilaborciach vyplýva, že Jozef Mendlovič musel župnému úradu poskytnúť odhad hodnoty píly aj uskladneného dreva, ktorý sa rovnal 500 000,- Ks.

V novembri 1940 prešli materiály týkajúce sa píly na Ústredný hospodársky úrad, ktorý v arizácii, samozrejme, pokračoval. Hronský dostal v decembri 1940 odporúčanie Generálneho sekretariátu HSLS¹⁹⁹ a sám sa obrátil na Ústredný hospodársky úrad s obsiahlym listom, v ktorom uviedol: *„Úctive opakujem svoju ústne prednesenú žiadosť ohľadne urýchlené menovanie mňa dočasným správcom na židovskú pílu Jozefa Mendloviča v Medzilaborciach, ktorú pílu mienim odkúpiť arizačnou cestou... Pred niekoľkými dňami bol som v Medzilaborciach a zistil som, že žid začína predávať zásoby vo veľkom a je obava, že zničí zariadenie a smluvy, povymýšľa že je dlžen slovákom, atď., lebo žiaľ Bohu, nájdú sa takí ľudia, ktorí radi dosvedčia, že žid je im dlžen a to žid preto robí, aby sa zvýšila ona čiastka, ktoru musí arizátor pri prevzatíu židovského podniku vyplatiť, keďže slovákom musí sa vyplatiť celá ich pohľadávka, židom však len asi 10 %, čiže keď podnik stojí Ks 100.000 a slováci by mali pohľadávku 100.000, vtedy samozrejme pri prevzatíu podniku musel by arizátor vyplatiť Ks 100.000,- čiže celú pohľadávku slovákom a mnohí takúto sumu nebudú mať a je to práve, čím židia počítajú, keď by ale žid nebol nikomu dlžen s kupnej ceny ks 100.000 židovy pri prevzatíu zaplatí sa len asi 10 %, čiže asi Ks 10.000 a s tým je práve*

198 Tamže.

199 Tamže.

umožnená arizácia, lebo pri platení vyšších obnosov by ani nebolo možno ju previesť. Môže sa namietat že sú a chystajú sa zákony, ktoré zabránia židom filge robiť, je však naivné oddávať sa takejto ilúzii, lebo od stvorenie sveta nebolo takého zákona, ktorý by židia neboli obišli. Jediný spôsob je židovy sedet na krku a nedovoliť mu nič nič takého previesť... Na posurení menovania mňa dočasným správcom ešte aj iná okolnosť ma núti... Teraz ide hlavne o to, že ako som aj v arizačnej žiadosti uviedol, má moja manželka v banke uložená Ks 8000,- a ako v predošlom odstavci uznámujem ostal som bez príjmu, mesačne v terajšej drahoste s rodinou spotrebujem Ks 800,-, to znamená, že keď treba 1 rok čakať na arizáciu, vtedy behom roku všetké moje peniaze spotrebujem a potom nielenže nebudem mať čím zaplatiť kúpnu cenu židovského podniku, ale ani za popríkladné úradné trovy nebudem mať odkiaľ zaplatiť. Ba aj v najpriaznivejšom prípade, keď by bol som menovaný dočasným správcom behom 3 mesiacov, aj za tie 3 mesiace strovim aj s rodinou Ks 2000,- a keď mi budú chybeť, kto mi ich dá? Veď židia práve na to špekulujú, že „goji“ nebudú mať peniaze, inak by ani nerobili prekážky... Súčasne keď podal som žiadosť na odkúpenie pily od Mendloviča, vtedy podal som žiadosť aj o odkúpenie pily Jakuba Bodnera v Osikove, byt Hertník, okres Bardejov. Skrz odkúpenie Bodnerovej pily len preto podal som žiadosť, že keď by Mendlovič niečo vyviedol, aby mohol som Bodnerovu pilu odkúpiť a aj preto, že Bodnerova pila je menšia ako Mendloviča.“²⁰⁰

Tento list predznamenal, čo sa malo v prípade arizácie jedinej pily v okrese zamestnávajúcej 50 robotníkov diať dlhé mesiace.

O tom, že Remigius V. Hronský vyvolával ako uchádzač o arizáciu pochybnosti, svedčí aj list Okresného veliteľstva HG v Medzilaborciach Ústrednému hospodárskemu úradu, v ktorom sa uvádza: „... miestne veliteľstvo HG v Gňazdách sdelilo sem, že v predmete menovaný chce arizovať v Medzilaborciach parnú pilu Jozefa Mendloviča a že k arizácii má v hotovosti 8000 Ks a nehnuteľnosť 10000 Ks. Dovoľujem si upozorniť tamojší úrad, aby vec si dal riadne vyšetriť, keďže podnik Jozefa Mendloviča je miliónový, aby spomí-

200 V pôvodnom znení. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 1225.

*naný arizátor neprišiel na vnivoč. Taktiež mám obavu, či sa v danom prípade nejedná o arizáciu na oko, aby žid mohol ďalej šafáriť.*²⁰¹

Remigius V. Hronský bol menovaný dočasným správcom pily Jozefa Mendloviča 7. júna 1941 a funkcie sa ujal 26. júna 1941. Už krátko po nástupe do firmy si dal, ako nový dočasný správca, záležať na uplatnení svojej moci. Keď Jozef Mendlovič, tak ako bolo zrejme zaužívaným obchodným postupom, kúpil spolu s iným drevárskym podnikateľom židovského pôvodu z neďalekej Vydrane (obec, ktorá dnes tvorí súčasť Medzilaboriec) Emilom Davidovičom niekoľko vagónov dreva, ktoré priviezli vo vagónoch do Medzilaboriec, Hronský zakázal Emilovi Davidovičovi vziať si svoj podiel dreva a začal bombardovať ÚHÚ i Okresný úrad listami, v ktorých sa pýtal na legálnosť svojho postupu. Keď si Davidovič svoj podiel dreva po vyzvaní o vydanie odviezol aj bez Hronského súhlasu, Hronský to okamžite zahlásil ÚHÚ.²⁰²

Hronský hlásil ÚHÚ i to, že keď Jozef Mendlovič prišiel žiadať peniaze na živobytie svojej rodiny, odmietol mu dať čokoľvek a povedal mu, že peniaze zo zisku mu môže len uložiť na štátom viazaný účet.

Remigius V. Hronský bol za dočasného správcu ustanovený v domnení, že bude Mendlovičovu pílu, ako sa u dočasného správcu predpokladalo, arizovať on. Ale keď v júli 1941 podával ako dočasný správca Povinné hlásenie o stave podniku, uviedol: „*Piliarsky podnik pracuje veľmi obmedzene, lebo majiteľ najväčších okolitých lesov, firma Vereinigte Holzindustrie (nemecký názov Spojenej drevárskej a priemyselnej účastinnej spoločnosti, aj keď celý názov v nemčine znel Vereinigte Holz-und-industrie A. G. – pozn. J. H.) nechce predať žiadnu guľatinu... Horemenovaná firma aj preto nechce predať žiadnu guľatinu, lebo ona sama chce arizovať predmetnú pílu. Keďže sa vec takto má, dohodol som sa s menovanou firmou, aby oni arizovali pílu a ja zas zarizujem drevoobchod o čom so Vám osobitne písal, lebo pre pílu nemal by som dostatok guľatiny.*“²⁰³

201 Tamže.

202 Tamže.

203 Tamže.

Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť bola najvýznamnejšou spoločnosťou ovládanou nemeckým kapitálom v slovenskom drevárstve. Po odkúpení jej akcií nemeckým koncernom Süd-Ost-Holz Berlín začala Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť v roku 1940 so skupovaním lesných pozemkov na Slovensku.²⁰⁴ Jej cieľom bolo vybudovanie drevospracujúcich podnikov na strednom i východnom Slovensku.²⁰⁵ Na arizovanie pily Jozefa a Abraháma Mendlovičových sa pripravovala dlho. Už v októbri 1940 totiž kúpila od Živnostenskej banky, sídliacej v Protektoráte Čechy a Morava, pozemok, na ktorom stáli všetky nehnuteľnosti a stroje pily a ktorý bratia Mendlovičovci od Živnostenskej banky v minulosti iba prenajali.

Krátko potom, ako sa Hronský stal dočasným správcom v pile Jozefa Mendloviča, poslala mu Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť list, v ktorom ho upozornila, že sa tiež uchádza o arizáciu pily Jozefa Mendloviča a že je majiteľkou pozemkov, na ktorých sa píla a jej hospodárske príslušenstvo nachádzajú.

Úplnou mikrokresbou antisemitizmu dočasného správcu Remigia V. Hronského a zároveň dokladom toho, ako veril svojej úlohe dočasného správcu, i dokladom ukazujúcim na pomery, v akých sa ocitli Jozef Mendlovič a Abrahám Mendlovič so svojimi rodinami, je Hronského list Ústrednému hospodárskemu úradu zo septembra 1941: „*V svojej žiadosti zo dňa 10. VIII. 1941 ohľadom pozmenenia mojej finančnej žiadosti zo dňa 10. X. 1940, dla ktorej chcel som arizovať pilu a drevoobchod Jozefa Mendloviča v Medzila-*

204 MIČKO, Peter: Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945. Banská Bystrica 2006, s. 39–41.

205 Zámery Spojenej drevárskej a účastinnej spoločnosti na strednom Slovensku sa realizovali prevzatím drevárskeho závodu v Turanoch. Peter Mičko, ktorý spracoval pôsobenie Spojenej drevárskej a priemyselnej účastinnej spoločnosti na strednom Slovensku, vyslovuje názor, že spoločnosť plánovala postaviť ďalší závod na východe republiky. Dovolím si tvrdiť, že z dokumentov viazucich sa k arizácii pily Jozefa a Abraháma Mendlovičových v Medzilaborciach je zrejmé, že to mohli byť Medzilaborce, kde spoločnosť uvažovala o rozšírení výroby, keďže píla bola najlepšie vybavenou pilou na východnom Slovensku. Pozri: MIČKO, Peter: Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945. Banská Bystrica 2006, s. 41.

borciach úctive Vám sdeľujem, že dohodol som sa s firmou Vereinigte Holzindustrie A.G. Bratislava, že menovaná firma odkúpi jedine budovu a stroje píly od firmy Mendlovič a že ostatok zarizujem ja, ako preberiem rezivo, drevo, pohľadávky a dlhy židove. Keď nariadíte, zarizujem aj pílu, lebo dohodu zrobil som len kvôli nemcom. Firma Vereinigte Holzindustrie nepotrebuje s ich hľadiska malé množstvo zbytkov reziva a dreva, čo má ešte Mendlovič a ani nechcú sa zo židom trápiť, im sa jedná oto, že oni majú vo vlastníctve veľké okoité lesy, aby mali pílu, kde by to spracovali... Mimo toho arizáciu aj preto súrim, lebo tu v Medzilaborciach, v samom východnom konci štátu tak vyzerá, ako keby sme boli v malej Palestíne, alebo v Haliči. Je tu veľké množstvo židov, ale ešte väčšie množstvo bielych židov... Dňa 2. septembra 1941 pýtal sa mňa veliteľ tunajšej žandárskej stanice, že pán okresný náčelník (okr. náčelnikom bol Kornel Reinhardt – pozn. J. H.) chce vedieť, k čomu sa má držať a preto že by som mu povedal kto odkúpi arizačnou cestou pílu a kto ostatné veci Jozefa Mendloviča. Ja som mu na to odpovedal, že v tej veci nie ja rozhodujem ale ÚHÚ a že žiadosť o arizáciu podal som aj ja aj nemecká firma mi písala, že podala si tiež žiadosť na arizovanie a preto myslím, že veľká nemecká firma iste bude mať prednosť predom mnou... na to sa ale vrchný žandár ďalej pýtal, že počul, že ja dohodol som sa s nemeckou firmou, že nemci prevezmú firmu a ja ostatné tovary, čo je aj pravda a o tom Vám aj píšem na začiatku toho dopisa. VELL-TELOVI ŽANDARSKEJ STANICE SOM TO ZAPREL- NEPOVEDAL SOM, ČO VÁM TÝMTO HLÁSIM, A SICE PRETO NEPOVEDAL SOM, LEBO BÁL SOM SA, ABY SA ŽID O TOM NEDOZVEDEL SA²⁰⁶ keď by som ja komukoľvek povedal moju dohodu, lebo keď žid zostane v mienke, že všetko čo je jeho zarizujú mu Nemci, vtedy žid nebude proti mne ako proti dočasnému správcovi podnikateľ, lebo žid aj povedal: ,proti nemcom nič nesmožem pomochnuť a nebude podplácať nikoho proti mne žid, lebo takto keď aj nič počul žid nie je istý a nepomyslí si žeby ja mohol som sa s nemcami podeliť... Keď ale toto všetko vezmeme do povahy, dospejeme k názoru, že tieto veci len tak prestanú z prevažnej čiastke, keď zarizujem židovský podnik

206 Napísané kapitálkami a podčiarknuté v pôvodnom dokumente.

lebo vtedy už nik nebude mať do mňa už všeliaké práva a žid nebude mať dôvod prečo bielych židov podplácať. Celkom toto prestane len vtedy, keď prekliatých židov dáte bez výnimky do pracovných táborov, alebo keď sa vysťahujú. No však vy ako odborný úrad to viete.“²⁰⁷

O prevode píly Jozefa Mendloviča na nemeckú spoločnosť Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť bolo zo strany ÚHÚ definitívne rozhodnuté 21. septembra 1941. Ako teda vyzerala arizácia výnosnej píly silnou nemeckou spoločnosťou? V zásade možno konštatovať, že ani v prípade, keď arizovala kapitálovo silná spoločnosť, ÚHÚ pod Morávkovým vedením nezabezpečil to, aby boli zaplatené aspoň hodnoty deklarované predpismi, keď už o osud pôvodných majiteľov, ktorí hodnoty vytvorili, nikto z predstaviteľov režimu nedbal. Likvidačná hodnota píly bola arizujúcou nemeckou spoločnosťou subjektívne stanovená (ÚHÚ ani v tomto prípade nezabezpečil stanovenie likvidačnej hodnoty vlastnými prostriedkami – pozn J. H.) na podhodnotenú sumu 139 761,30,- Ks, čo bola len hodnota strojov a zariadení odhadnutá Remigiom V. Hronským v Povinnom hlásení, ktoré ako dočasný správca podal. Pritom Hronský ako dočasný správca v jedinom podrobnom a spomenutom Povinnom hlásení z júla 1941 uviedol, že likvidačná hodnota píly a obchodu Jozefa Mendloviča, ktorej ročné obraty v roku 1938 a 1940 boli za hranicou 500 000,- Ks, podľa Hronského boli Jozefom Mendlovičom podhodnotené, mala výšku 409 852,- Ks (Jozef Mendlovič a Abrahám Mendlovič sa mali na nej podieľať rovnakým podielom 204 926,- Ks).²⁰⁸

Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť by zaiste nemala problém zaplatiť celú sumu podhodnotenej likvidačnej hodnoty Mendlovičovej píly naraz, ale jej predstavitelia sa rozhodli, že pílu budú splácať v ročných splátkach vo výške 30 000,- Ks po dobu piatich rokov, a svoje rozhodnutie s oneskorením niekoľkých mesiacov oznámili ÚHÚ, ktorý voči rozhodnutiu nemeckej firmy nenamietal. Splácanie likvidačnej hodnoty píly sa tak malo skončiť

207 V pôvodnom znení. Tamže.

208 Tamže.

v roku 1946.²⁰⁹ Vo februári 1942 zaplatila Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť prvú splátku 30 000,- Ks za pílu Jozefa a Abraháma Mendlovičových do súdneho depozitu Okresného súdu v Medzilaborciach.²¹⁰

Ústredný hospodársky úrad sa na jeseň 1941 pokúšal odstrániť Remigia V. Hronského z funkcie dočasného správcu Mendlovičovej píly, keďže firmu už aj fakticky 27. októbra 1941 prevzala nemecká spoločnosť. Okresný súd v Medzilaborciach návrhom ÚHÚ na zrušenie dočasnej správy nevyhovел, lebo ÚHÚ nedoložil všetky doklady. A tak bola píla arizovaná nemeckou firmou a zároveň „dočasne spravovaná“ Remigiom V. Hronským.

Dňa 19. novembra 1941 napísal Remigius V. Hronský list Slovenskému autoklubu v Bratislave, v ktorom sa uvádza: „*Prosím o láskavé prevedenie toho, aby som dostal mesačne 5–15 litrov benzínu pre môj motocykel... Som dočasným správcom pre drevoobchod a len k manipulácii dreva do Olšinkova je 25 km, na iné miesto výroby do Paloty, Výravy atď. je 10–18 km, vlak tam neide a musím tam často cestovať... Mimo toho dopyčul som sa, že žid, ktorého podniku som dočasným správcom ma sám na niektorých miestach a inde zas kryjú ho bieli židia a majú drevo židovo a to väčšinou v susednom stropkovskom okrese (kde vôbec vlak nejde) a to asi vo 20 obciach a toto mal by som ísť vyšetriť a dokázať ale potreboval by som najmenej 20 dní cestovať povozmi, čo by stálo najmenej Ks 3000,- Na povozoch túto vec vybaviť nemôžem ísť lebo tieto trovy nemôžem robiť, lebo ak by som nič nedokázal, nik by mi neveril v akej veci som chodil. Na motocyklu by to bola celkom iná vec, lebo spálil by som benzín za Ks 200,-, ktorý obnos mohol by som zaplatiť aj zo svojej kapsi, keď by som nič nedokázal. Ba čo viac, na povozoch pomaly cestovať vôbec nemám času, lebo sám viem väčší podnik. Keď by som ponachádzal židove ‚tajné‘ drevo, vtedy už bolo by celkom vylúčené, aby som postačil povozom chodiť. Aj v lete mal som tisíc dôvodov, aby som dostal benzín, predsa od juna až do septembra musel som konať kým dostal som povolenku na jazdu, ačkoľvek*

209 Tamže.

210 Tamže.

*povedal som, že musím všade židov kontrolovať a teraz tiež ako budem za nima chodiť a kým vy túto vec vybavíte, iste bude sneh nuž bude cieľ dosiahnutý a to aj vtedy, keď skoro vybavíte... Ja neviem či sa mýlim, či nie, ale nemôžem zistiť čím sa napomáha arizácia a čím sa zabraňuje židom robiť huncútstva. Prosím o nutné vybavenie mojej žiadosti. S dôverou očakávam Váš zákrok a keď vy zistíte, že nemôžem dostať benzín, vtedy budem istý že aj nieto benzínu, lebo ja len s toho žiadam, ktorý zostáva pre nás pre civilne osoby, lebo s toho benzínu, ktorý potrebuje vojsko, aj vtedy nevzal by som, keď by ste mi vy dávali. Môj dopis neráňte nikde postupovať, ale miesto toho ráňte vyšetriť suché faktá.*²¹¹

Prečo Remigiovi V. Hronskému tak záležalo na tom, aby Slovenský autoklub nikam nepostúpil jeho list?²¹² Totižto v čase, keď sa Hronský stále deklaroval ako dočasný správca, bolo už v prípade arizácie píly Jozefa Mendloviča dokonané a Hronský dobre vedel, že by nemal nič „dočasne spravovať“.

S Remigiom V. Hronským sa Ústredný hospodársky úrad zahral ako so šachovou figúrkou, keď ho ako na všetko ochotného dočasného správcu použil od júna do októbra 1941, teda v tých mesiacoch, keď Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť ešte zrejme nebola schopná alebo ochotná organizačne prevziať pílu Jozefa Mendloviča, pod ktorou si už ale kúpila pozemok. S Hronským sa však zrejme nikdy nepočítalo ako s arizátorom píly.

Celá váha reality musela na Hronského doľahnúť vo chvíli, keď zistil, že Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť prevzala naozaj len pílu Jozefa Mendloviča a že ÚHÚ od nej oddelil druhú časť podniku, obchod s drevom, a ten previedol do vlastníctva doposiaľ nezainteresovanej osobe – príbuznej okresného tajomníka Hlinkovej slovenskej ľudovej strany Š. Stolárika – Márii Stolárikovej.

Mária Stoláriková získala Mendlovičov obchod s drevom rozhodnutím ÚHÚ, na základe ktorého bol obchod pretvorený na

211 Ponechané v pôvodnom znení. SNA, f. PPO-VII, inv. j. 1225.

212 Poznemenávam, že list bol postúpený Ústrednému hospodárskemu úradu a bol pripojený k arizačnému spisu.

verejnú obchodnú spoločnosť. Jej majetkové podiely boli rozdelené v „osvedčenom“ pomere 76 % Mária Stoláriková a 24 % Jozef Mendlovič.²¹³ Od 1. apríla 1942 bol Jozef Mendlovič navyše aj z tejto 24% účasti vypovedaný na základe už viackrát spomenutej vyhlášky ÚHÚ č. 130/1942 Sl. z., podľa ktorej Židia stratili akýkoľvek podiel na podnikovom majetku na Slovensku.

Len to, že Mária Stoláriková zamestnala Jozef Mendloviča ako svojho zamestnanca aj po 1. apríli 1942, zachránilo život jemu, i celej jeho rodine, lebo v tom čase už prebiehali deportácie medzi-laborských Židov aj ich súvercov z celého Slovenska.

Brat Jozefa Mendloviča a jeho bývalý tichý spoločník, Abrahám Mendlovič, bol zamestnaný vo firme „Ing. Bylinský“, drevoobchod Humenné, pričom aj Jozef, aj Abrahám museli robiť pre obe spoločnosti, aby boli ako „hospodársky dôležití“ ponechaní na Slovensku.²¹⁴

Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť, ktorá zastupovala rišsko-nemecké záujmy v drevárskom priemysle na Slovensku, pohltila Mendlovičovu pílu veľmi rýchlo a ľahko. Svedčí o tom fakt, že keď 11. augusta 1942 Okresný súd v Medzilaborciach, prizvaný Ústredným hospodárskym úradom do ocenenia píly,²¹⁵ svojím uznesením zasiahol a dodatočne určil, že likvidačná hodnota píly je 153 117,- Ks, zaplatila Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť zvyšok likvidačnej hodnoty podniku vo výške 123 117,- Ks (30 000,- Ks zložila ako splátku vo februári roku 1942–pozn. J. H.) naraz vo februári 1943.²¹⁶

O tom, že to bola Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť, kto bol pánom situácie, svedčí aj list spoločnosti z marca 1944, z ktorého sa dozvedám aj o postavení píly v hospodárstve spoločnosti a v ktorom sa uvádza: „1. *Titulom zisku v r. 1943 neboly*

213 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 473.

214 SNA, f. MV, šk. č. 569. Sign. 1000.

215 Podľa §17 nariadenia č. 303/1940 Sl. z. mohol ÚHÚ požiadať súd o odhad hodnoty. Pozri: napr. HAMMER, Oskar – HARMAN, Viktor – ZIMAN, Ladislav: Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. Bratislava 1941, s. 44.

216 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 1225.

*vybrané obnosy pre vlastnú potrebu, lebo pila, ktorú sme prevzali od žida Jozefa Mendloviča v Medzilaborciach, v obchodnom roku 1940 nemala zisk, ale stratu vo výške 265. 611.- 2. Hrubý obrat za tovar činil v našom obchodnom roku 1943 Ks 2. 274. 598. 50. Hodnota zásoby dreva ku koncu obchodného roku 1943, t. j. k 31. aug. 1943, činil Ks 1.002. 719. 95. Drevo, ktoré bolo spracované na pile, pochádza z našich vlastných lesov. 3. Výšku zaplatenej dane zárobkovej a dôchodkovej za obchodný rok 1942 nemôžeme Vám sdeliť pre pilu zvlášť, vzhľadom na to, že táto pila tvorí len nepatrnú časť nášeho celého podniku a daň zárobková pre celý podnik ešte nám nebola predpísaná. 4. Daňové nedoplatky nemáme, podotýkame však – ako sme už pod bodom 3. uviedli – že daň zárobková nám nebola predpísaná. 5. Dĺžoby žida sme neprevzali a platili sme len Vašemu úradu Ks 153. 117. 30. za prevzatie pily. Náš obchodný rok končí 31. 8. 1943 a predložíme Vám v prílohe odpis bilancie a odpis účtu straty a zisku k tomuže dňu pre celý podnik, lebo ako sme už uviedli – zvláštnu uzavierku pre pilu sme nerobili vzhľadom na jej nepatrnosť. V páde, že by Vám naše hlásenie nebolo dostatočné, sme vždy ochotní Vám dodať bližšie a podrobnejšie dáta...*²¹⁷

A tak je možné tvrdiť, že pila Jozefa Mendloviča bola až do roku 1944 aktívne využívaná nemeckým drevárskym priemyslom ťažiacim slovenské, a v užšom zmysle aj medzilaborské, lesy. Na jeseň 1944, počas bojov o Medzilaborce, bola pila značne poškodená, a tak si Spojená drevárska a priemyselná spoločnosť A. G. u slovenského ministerstva financií prihlásila v januári 1945 vojnovú škodu viac ako 240 000,- Ks.²¹⁸

Skutočne poškodený však boli Jozef Mendlovič a jeho spoločník Abrahám Mendlovič. Jozef Mendlovič, ktorý sa dožil konca vojny, sa po roku 1945 domáhal vrátenia svojho majetku, no ani zo strany československých úradov sa nedočkal spravodlivosti.

217 SNA, f.PPO-VII, inv. j. 1225.

218 Tamže.

3. 3. 5. Arizácia drevárskej firmy bratov Dillerovcov

Ako už bolo spomenuté, druhým najvýznamnejším drevospracujúcim podnikom v Medzilaborciach (hoci trochu inej povahy, lebo išlo výhradne o obchod s drevom – pozn. J. H.) bola rodinná firma bratov Dillerovcov vedená na meno Pavla Dillera.

Zo zachovanej dokumentácie je zrejmé, že firma bol založená v roku 1922. Svoju činnosť vykonávala na základe Priemyselného listu č. 11242/1921, vydaného Slúžnovským úradom v Medzilaborciach 17. decembra 1921.²¹⁹

Rodinný podnik Dillerovcov bol rozdelený medzi troch bratov: Pavla Dillera, ktorý vlastnil 35 % a zároveň vystupoval ako konateľ firmy, Markusa Dillera, ktorého podiel bol tiež 35 %, a Hermana Dillera s podielom 30 %. Markus a Herman Dillerovci boli tichými spoločníkmi a rovnako ako Pavol Diller žili v Medzilaborciach. Kancelária firmy bola v dome Markusa Dillera na Hlavnej ulici č. 81 v Medzilaborciach (v čase Slovenskej republiky 1939–1945 niesla meno Hlinkova ulica).²²⁰

Obchod Dillerovcov bol o niečo menší ako firma Jozefa Mendloviča. Celkový obrat firmy v roku 1938 bol 182 000,- Ks a zisk podniku bol 42 000,- Ks. Firma zamestnávala približne 20 lesných robotníkov, ktorých hrubý mesačný plat v roku 1941 tvoril asi 25 000,- korún.²²¹

O arizáciu drevoobchodu Dillerovcov sa tiež uchádzali dvaja záujemcovia. Ako prvý prejavil záujem o prevzatie drevoobchodu Dillerovcov vo februári 1941 Ing. Michal Bylinský, žijúci v Medzilaborciach, ktorý disponoval pomerne slušným kapitálom stopäťdesiatisíc korún.

Zájmy Ing. Bylinského sa však skrížili so záujmami okresného veliteľa Hlinkovej gardy v Medzilaborciach Pavla Zvolenského. Pavol Zvolenský bol učiteľom a riaditeľom štátnej meštianskej školy v Medzilaborciach a členom HŠĽS i Hlinkovej gardy v tomto meste. Keď v marci 1941 odišiel z Medzilaboriec do Bratislavy okresný

219 Podčiaknuté v origináli. SNA, f. PPO – VII, inv. j. 473.

220 Tamže.

221 Tamže.

náčelník P. Starinský, bol to práve Zvolenský, koho hlavný veliteľ Hlinkovej gardy A. Mach menoval do funkcie okresného veliteľa HG v Medzilaborciach.

Paradoxne už koncom marca 1941 podával Pavol Zvolenský hlásenie ohľadom „*vyšetrovania spoľahlivosti*“ uchádzača o arizáciu Dillerovho obchodu Ing. Bylinského. V Zvolenského hlásení sa uvádza: „*Ustanovenie v predmete menovaného (rozumej do pozície arizátora – pozn. J. H.) sa nenavrhuje: 1. Nemá štátne občianstvo slovenského štátu. 2. Do 6. okt. 1938 bol predsedom „Sokola“ v Medzilaborciach. 3. Je ruským emigrantom, manželku ma Češku. 4. Politická spoľahlivosť voči Slovenskému štátu je pochybná. 5. Záhadným spôsobom má udelenú koncesiu. 6. Proti mravnej zachovalosti nebolo nič závadného zistené.*“²²² Tým bol Ing. Bylinský prakticky vyradený.

V apríli 1941 podal Pavol Diller Ústrednému hospodárskemu úradu Povinné hlásenie. Podľa neho bola hodnota podnikového majetku, na vlastníctve ktorého sa podieľal, 400 000,- Ks, z čoho, v zmysle jeho 35% podielu, pripadala na neho suma stoštyridsaťtisíc korún.

Už 17. mája 1941 bola rozhodnutím Ústredného hospodárskeho úradu č. 26.832/III-2/1941 zavedená do obchodu s drevom a uhlím Pavla Dillera dočasná správa a za dočasného správcu nebol menovaný nikto iný ako P. Zvolenský. Zvolenský sa funkcie dočasného správcu vo firme bratov Dillerovcov ujal 1. júna a jeho mesačná odmena za vykonávanie funkcie bola 3 800,- Ks.

V tom čase bola už na Ústrednom hospodárskom úrade podaná žiadosť manželky okresného veliteľa HG P. Zvolenského, Margity Zvolenskej, o prevod toho istého podniku.

Tak ako v prípadoch iných arizátorov, aj v prípade Margity Zvolenskej sa Ústredný hospodársky úrad zaujímal o to, či potenciálna arizátorka má patričné odporúčania politických orgánov – Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Hlinkovej gardy. V septembri 1941 teda požiadal ÚHÚ Generálny sekretariát HSĽS v Bratislave o vyjadrenie k arizačnej žiadosti Margity Zvolenskej, na čo dostal odpoveď, že „*proti priaznivému vybaveniu žiadosti Margity Zvolen-*

222 Podčiaknuté v origináli. SNA, f. PPO – VII, inv. j. 473.

skej, domácej z Medzilaboriec“ Generálny sekretariát HSLS „ *nemá námietok*“.²²³

O niečo zaujímavejšia, aj keď už dopredu jasná, situácia bola v prípade žiadosti smerovanej na Hlinkovu gardu. Dňa 8. októbra 1941 Miestne veliteľstvo HG v Medzilaborciach oznamuje Ústrednému hospodárskemu úradu, že jeho dožiadanie bolo postúpené z Okresného veliteľstva HG v Medzilaborciach, „ *nakoľko menovaná je manželkou okresného veliteľa*“.²²⁴ Miestne veliteľstvo HG, samozrejme, Margitu Zvolenskú odporúčalo.

Po zhromaždení všetkých dokumentov rozhodol Ústredný hospodársky úrad 28. októbra 1941 o prevode „ *židovského podniku Pavol Diller, obchod s drevom a uhlím*“ na „ *nežidovské združenie Margita Zvolenská a spol.*“, opäť raz s rozdelením účasti na majetku a zisku podniku v pomere 76 % pre Margitu Zvolenskú a 24 % pre Pavla Dillera.²²⁵

Margita Zvolenská a Pavol Diller následne v zmysle rozhodnutia ÚHÚ podpísali spoločenskú zmluvu, podľa ktorej dňom 24. novembra 1941 založili verejnú obchodnú spoločnosť „ *Margita Zvolenská a spol.*“ so sídlom v Medzilaborciach. Firmu, ktorej predmetom podnikania zostal obchod s drevom a uhlím, zapísal Krajský súd v Michalovciach do obchodného registra.

Ani v tomto prípade ÚHÚ neurčil obecnú hodnotu podniku. Margita Zvolenská a Pavol Diller ju určili subjektívne na 295 000,- Ks. Keďže išlo o arizáciu formou založenia verejnej obchodnej spoločnosti, arizátorka mala zaplatiť tzv. obecnú hodnotu podniku, ktorá vznikala po odpočítaní pohľadávok veriteľov od likvidačnej hodnoty.

Ešte v júni 1942 nebolo z obecnej hodnoty podniku nič zaplatené. Ústredný hospodársky úrad vyzval Margitu Zvolenskú k zaplateniu, na čo odpovedala nasledovne: „ *Hlásim, že podľa smluvy likvidačná hodnota podniku činí Ks. 295, 600,- z ktorej po srážení dlžob v obnose Ks. 159, 600,- zbytok likvidačnej hodnoty v obnose Ks 136.000 – je splatný podľa polročných splátkach t. j. po*

223 Tamže.

224 Tamže.

225 Tamže.

Ks. 13, 600 počínajúc dňom 30. júna 1942. Tento obnos t. j. prvú splátku v obnose Ks. 13. 600,- na hore uvedený termín zaplatím.²²⁶

V júni 1942 už Pavol Diller nebol spoločníkom Margity Zvolenskej. Tá dala 30. 3. 1942 Pavlovi Dillerovi na vedomie, že v zmysle vyhlášky predsedu ÚHÚ zanikol k 1. 4. 1942 jeho podiel na spoločnosti. O deň na to, 31. 3. 1942, požiadala Margita Zvolenská ÚHÚ o povolenie zamestnávať „p. Pavla Dillera, obyvateľa v Medzilaborciach, bývalého spoločníka svojej firmy ako dočasného zamestnanca“. Žiadosť odôvodnila tým, že za spoločného vedenia podniku od 29. 11. 1941 si nemohla osvojiť všetky obchodné znalosti v takej miere, aby ho mohla úplne samostatne viesť. Podľa Zvolenskej bol Pavol Diller pre jej obchod „nepostrádateľný“, lebo „v odvetví drevárskom a výroby a predaj dreveného uhlia, ktoré odvetvie vyžaduje dlhšiu prax a oboznámenie sa s rozličnými odbornými zvyklosťami ako aj zahraničným odberateľským kruhom“.²²⁷

Margita Zvolenská tak zachránila Pavla Dillera a jeho rodinu pred deportáciou zo Slovenska. Rovnakým spôsobom bol zachránený Pavlov brat, Markus Diller, pričom obaja bratia zostali zamestnancami firmy.²²⁸

Trvalo dlhé dva roky, kým sa stala obecná hodnota a likvidačná hodnota (od 1. 4. 1942) podniku predmetom revízie Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti. SRDS zvýšila likvidačnú hodnotu spoločnosti na 311 000,- Ks a konštatovala, že nie je schopná určiť obecnú hodnotu, lebo niet hodnoverných dokladov. Revízori Schwarz a Longauer zároveň konštatovali, že do marca 1944 uhradila Margita Zvolenská 91 000,- Ks, a to vo forme platieb za daňové nedoplatky firmy z minulosti. O tom, či Margita Zvolenská zaplatila aj ďalšie splátky likvidačnej hodnoty, nie sú v spise ďalšie informácie.

Z revíznej správy je zrejmé, že firma mala v danej dobe 28 zamestnancov a v rokoch 1940, 1941 a 1942 vykázala v porovnaní s minulosťou rekordne vysoké obraty vo výške 1 300 000,- Ks, 1 100 000,- Ks a dokonca 1 800 000,- Ks. Ako Pavol, tak aj Markus

226 Tamže.

227 Tamže.

228 Tamže.

Dillerovci boli pritom stále zamestnancami firmy. Hermana Dillera Margita Zvolenská nezamestnala. Jeho záchrana pred deportáciou bola zaiste veľmi dramatická, nakoľko v zozname osôb, ktoré neboli deportované zo Slovenska v roku 1942 a na jar 1943 pracovali v Medzilaborciach ako „ponechaní v hospodárstve Slovenskej republiky“, sa pri jeho mene uvádza: „Bol na príkaz (telefonický) min. vnútra odd 14. i s celou rodinou ponechaný ako jediný klampiar-pokryvač v okrese Medzilaborce (Fonogram z 15. 8. 1942).“²²⁹

Informácie z revíznej správy sú posledným dokladom o Pavlovi Dillerovi a jeho bratovi Markusovi. Na jar 1944 museli všetci Židia, žijúci na území okresu Medzilaborce a ďalších okresov Šarišsko-zemplínskej župy, z rozhodnutia vedúcich župných predstaviteľov opustiť župné územie.

Po potlačení Slovenského národného povstania sa Pavol Diller a Markus Diller utiahli do úkrytu v lese pri gemerskej obci Dolná Lehota. O ich ďalšom osude hovorí jedna z nasledujúcich kapitol.

3. 3. 6. Záverečné poznámky k arizácii podnikov v okrese Medzilaborce

Arizácia podnikov v okrese Medzilaborce bola, ako to vyplýva aj z predchádzajúcich príkladov, uskutočňovaná presne v rovnakom duchu ako všade inde na Slovensku. Židovskí podnikatelia, postavení tvorcami právnych noriem a ich vykonávateľmi do pozície bezmocných štatistov, boli v priebehu roku 1941 zbavení majetkových práv na zdroj svojho živobytia.

Celkovo bolo v okrese Medzilaborce arizovaných 16 židovských podnikov. Tento údaj vyplýva zo zachovanej štatistiky Ústredného hospodárskeho úradu k 1. januáru 1942.²³⁰ Ústredný hospodársky úrad pritom v okrese Medzilaborce podľa národností evidoval 15 arizátorov Slovákov a 1 arizátora nemeckej národnosti.²³¹

229 SNA, f. MV, šk. č. 569, sign. 1 000.

230 SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 694, bez čísla.

231 Tamže.

Štatistiky ÚHÚ poskytujú aj informácie o rozdelení arizovaných podnikov v okrese Medzilaborce podľa jednotlivých hospodárskych odborov, vrátane obratu týchto podnikov.

Zo štatistiky vyplýva, že celkový ročný obrat arizovaných židovských podnikov v okrese Medzilaborce podľa údajov, ktorými disponoval Ústredný hospodársky úrad, mal byť 6 709 000,- Ks.²³²

V priebehu výskumu sa mi podarilo zdokumentovať 15 arizačných prípadov zo 16 vykazovaných ÚHÚ.

V uvedených 15 prípadoch sa nachádza jeden prípad, kedy bol podnik prevedený na arizátora nemeckej národnosti ako jednotlivca, a síce drevoobchod Leopolda Rittera vo Vyšnej Radvani s obratom 400 000,- Ks. Je preto otázne, ako bola na ÚHÚ evidovaná arizácia pily Jozefa Mendloviča, ktorý prevzala nemeckým kapitálom ovládaná Spojená drevárska a priemyselná účastinná spoločnosť.

Rovnako nie je jasné, ako bol zo strany ÚHÚ právne vysporiadaný prenájom, či arizácia, hotela Slovan v Medzilaborciach, v ktorom ako „hostinský“ vystupoval Vincent Tyrala.

Nedostatočne zodpovedanou zostáva tiež otázka možných tajných dohôd medzi pôvodnými majiteľmi a arizátormi o formálnom pôsobení arizátorov, ktorí mohli ponechať pôvodných židovských majiteľov v podnikoch ako svojich zamestnancov dokonca aj z nezištných dôvodov. Zachované dokumenty neopravňujú hovoriť jednoznačne v prospech eventuality tajnej dohody medzi pôvodným majiteľom podniku a arizátorom a na druhej strane nemožno tieto tajné dohody v niektorých prípadoch vylúčiť.

3. 4. Likvidácia podnikov vo vlastníctve Židov

Proces vyradovania Židov z hospodárskeho a sociálneho života sa v oblasti podnikového majetku realizoval dvoma hlavnými spôsobmi: prevodom, teda arizáciou podnikov, a likvidáciou týchto podnikov.

Arizáciu, ako aj likvidáciu podnikov považovali hlavní vykonávatelia celého procesu, radikáli i umiernení, za kľúčový krok

232 Tamže.

obmedzovania „hospodársky nezdravého vplyvu“ Židov. Z pohľadu dôsledkov mali spoločný znak – tvrdý sociálny dopad na tých, ktorí boli nimi postihnutí, teda židovských občanov, ktorí tak prichádzali o svoje živobytie.

Pritom aj myšlienka a proces likvidácií podnikov vo vlastníctve Židov prešli určitým vývojom. Pripomeniem, že celý proces obmedzovania Židov v podnikaní sa začal zásahmi do živnostenských oprávnení, teda odoberaním živností židovským krčmárom a neskôr ďalším podnikateľom v lete 1939, a z hľadiska dôsledkov už tieto rušenia živnostenských oprávnení boli prvými likvidáciami podnikov.

Už rozoberaný „prvý arizačný“ alebo „židovský“ zákon č. 113/1940 Sl. z. z apríla 1940 zakotvil, že každý židovský podnik je možné arizovať alebo likvidovať. V čase prijatia tohto zákona zaznelo od Augustína Morávka aj nasledovné konštatovanie: *„Židovský zákon by nemohol splniť svoju úlohu vtedy, keby každý židovský podnik musel byť arizovaný. Živnostníctvo a obchodníctvo právom očakáva, že pri vykonávaní židovského zákona využije sa jedinečná príležitosť aj na správne regulovanie počtu podnikov v jednotlivých odboroch podnikania... Odborne uskutočnená likvidácia židovských podnikov vyhlásených za nadpočetných a za takých, ktoré majú hospodársky nezdravý vplyv, je záujmom verejným.“*²³³

Koncom novembra 1940 sa začalo realizovať už spomínané a radikálnejšie formulované vládne nariadenie č. 303/1940 Sl. z., ktoré prenieslo právomoc rozhodnúť o likvidácii židovských podnikov na Ústredný hospodársky úrad riadený A. Morávkom.

Ústredný hospodársky úrad mohol uskutočniť likvidáciu podnikov spôsobom, ktorý mohol byť iný, ako určovali dovtedajšie predpisy, a v zmysle nariadenia sa oproti zákonu č. 113/1940 Sl. z. skrátila likvidačná lehota z troch mesiacov na 15 dní.

Podľa nariadenia č. 303/1940 Sl. z. mala byť likvidácia židovského podniku vyhlásená vyhláškou predsedu Ústredného hospodárskeho úradu v Úradných novinách, oficiálnom tlačovom orgáne Predsed-

233 MORÁVEK, Augustín: Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov. Bratislava 1940, s. 36–39.

níctva vlády, pričom dňom uverejnenia vyhlášky mala začať plynúť už spomenutá likvidačná lehota, počas ktorej mala prebehnúť celá likvidácia podniku. Uverejnenie každého rozhodnutia o likvidácii v Úradných novinách sa malo urobiť na útraty majiteľa podniku.

Oficiálnym zdôvodnením likvidácie židovských podnikov, ktorá de facto znamenala fyzické zrušenie podnikov, speňaženie ich hnutelného majetku a následne zánik živnostenského oprávnenia majiteľov týchto podnikov, teda ich vylúčenie z hospodárskeho života, bolo tvrdenie, že židovských podnikov je priveľa a mnohé sú nadbytočné.

Výkon ustanovení nariadenia č. 303/1940 Sl. z. o likvidácii židovských podnikov začal na prelome rokov 1940 a 1941. Likvidácie židovských podnikov boli vykonávané od januára 1941 po desiatkach a stovkách týždenne a tvorili jednu z hlavných náplní Ústredného hospodárskeho úradu po celý rok 1941.

Niekedy boli k likvidácii konkrétnych podnikov pridelení likvidátori, teda osoby, ktoré po zložení predpísaného sľubu mali na likvidáciu toho-ktorého podniku dohliadať a priamo ju uskutočniť, začo im prislúchala odmena vo výške 20 % z finančnej sumy, ktorá bola získaná speňažením hnutelností firmy, najviac však 5 000,- Ks.

Len za prvé tri mesiace roku 1941 zlikvidoval ÚHÚ viac ako 2 300 židovských podnikov v rôznych odboroch podnikania na celom Slovensku a v nastúpenom trende pokračoval. Počas roka 1941 bolo z celkového počtu 12 300 „židovských podnikov“ Ústredným hospodárskym úradom zlikvidovaných 10 000 židovských podnikov a ostatné boli arizované.²³⁴

V okrese Medzilaborce začala likvidácia židovských podnikov podľa tzv. „druhého arizačného zákona“, čiže nariadenia č. 303/1940 Sl. z., v rovnakých intenciách ako všade inde na Slovensku. V niektorých prípadoch išlo o likvidáciu niekoľkých desiatok živnostníkov, vyhlásenú v jednom čísle Úradných novín, ktorá mala prebehnúť do 15 dní od vyhlásenia.

Tak tomu bolo napríklad 15. februára 1941, kedy bolo v Úradných novinách č. 8 uverejnené rozhodnutie o likvidácii 46 živnosten-

234 ŠA BA, f. Ludový súd, LS 4/48, Augustín Morávek.

ských oprávnení židovských podnikateľov z mesta Medzilaborce i niekoľkých obcí medzilaborského okresu, pričom varieta zrušených živností zahŕňala obchod s miešaným tovarom, potravinársky obchod, kramárstvo, ako aj predaj liehovín v uzavretých fľašiach, v jednom prípade obchod s vajcami (Františka Jozefoviča), ale aj stavebné podnikateľstvo.

V prípade niektorých likvidácií židovských podnikov boli aj v Medzilaborciach a jednotlivých obciach medzilaborského okresu určení likvidátori. Niektorí likvidátori pritom pred nariadením likvidácie podniku pôsobili v jednotlivých podnikoch ako dočasní správcovia. Tak tomu bolo napríklad v prípade Alexeja Sikorského, ktorý bol ešte v lete 1940 dočasným správcom obchodu s drevom Emila Davidoviča z Vydrane (spomínaného na stránkach tejto práce v súvislosti s činnosťou iného dočasného správcu V. R. Hronského na pile Jozefa Mendloviča) a 30. augusta 1941 sa stal jeho likvidátorom.

Iba v troch prípadoch sa likvidácia dotkla živnostenského oprávnenia podnikateľov, ktorí podnikali vo viacerých odboroch a likvidovanú živnosť zrejme ani nevykonávali, a to v prípade už spomínaných bratov Pavla Dillera a Markusa Dillera, ktorým ÚHÚ práve 15. februára 1941 zlikvidoval stavebné podnikateľstvo, obchod so železom a obchod s miešaným tovarom, no hlavný zdroj ich príjmu – obchod s drevom a výrobu dreveného uhlia – ponechal, aby, ako tu už bolo rozoberané, ju neskôr arizovala manželka okresného veliteľa HG Margita Zvolenská.

V absolútnej väčšine prípadov sa likvidácia židovských podnikov v okrese Medzilaborce dotkla podnikateľov, ktorí vlastnili len jedno živnostenské oprávnenie, od vykonávania ktorého závisela obživa ich rodín.

Celkovo bola v Úradných novinách v roku 1941 vyhlásená likvidácia 149 židovských podnikov v okrese Medzilaborce, pričom posledná likvidácia bola v Úradných novinách vyhlásená 30. októbra 1941.

Zachované štatistiky vypovedajú, že k 18. septembru 1940 evidoval ÚHÚ v okrese Medzilaborce celkovo 192 živnostenských

oprávnení, ktoré boli v zmysle vtedy platných predpisov považované za židovské podniky.²³⁵

Zhodne s už citovanými materiálmi z decembra 1941 sa v štatistike konštatuje, že 16 živností bolo k 1. 2. 1942 arizovaných a 146 živností bolo likvidovaných. Zo 192 živností v okrese Medzilaborce bolo v rukách Židov k 1. februáru 1942 ešte 30 živností, pričom všetky tieto živnosti boli určené na likvidácia.

Koncom januára 1942 pritom okresný náčelník Kornel Reinhardt hlásil Ústrední štátnej bezpečnosti: „V tomto okrese zlikvidovanie živností poťažne vyradenie z hospodárskeho života Židov takmer na 98 % je skončené, ešte sem-tam sa objavujú nejaké živnosti, avšak aj tieto som navrhol ÚHÚ zlikvidovať, ostatné priebehom času budú zlikvidované a tak likvidáciou židovských živností bude onedlho 100%-ná.“²³⁶

Tu je potrebné pripomenúť, že na prahu jari 1942 už natoľko nerozhodovalo, koľko židovských podnikov ešte v hospodárstve Slovenska, i okresu Medzilaborce, zostalo potom, ako bolo 98 % z nich zlikvidovaných, prípadne arizovaných. Prebiehalo už totiž posledné dejstvo príprav deportácií Židov zo Slovenska.

V čase, keď zo Slovenska odchádzali prvé transporty mladých Židov, uzavrel Augustína Morávek vyhláškou predsedu Ústredného hospodárskeho úradu, č. 130/1942 Úr. nov., svoje „revolučné“ pôsobenie na poste zaručujúcom rozhodujúce slovo v procese arizácií a likvidácií židovských podnikov. V zmysle tejto vyhlášky zanikol od 1. 4. 1942 akýkoľvek podiel Židov na podnikovom majetku na Slovensku.

3. 5. Domový a bytový majetok Židov

Popri podnikoch boli veľmi lákavým objektom úvah o arizácii aj nehnuteľnosti vo vlastníctve Židov, pričom zvláštnu pozíciu mal domový majetok Židov.

235 SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 694, bez čísla.

236 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 839.

Proces arizácie domov vo vlastníctve Židov začal v októbri 1940, teda po prijatí zmocňovacieho ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z., vydaním nariadenia č. 257/1940 Sl. z. o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom.

V zmysle spomenutého nariadenia bola kompetencia uvaliť dočasnú správu na domový majetok Židov a menovať dočasných správcov do domov zverená Ústrednému hospodárskemu úradu, pričom ÚHÚ mohol na domový majetok Židov uvaliť dočasnú správu „z *vážnych hospodárskych alebo sociálnych dôvodov*“.²³⁷

Vo výklade nariadenia bolo pritom uvedené, že dočasnú správu bolo možné uvaliť na akýkoľvek domový majetok Židov, teda nielen na obytné domy, a to bez ohľadu na to, či vlastníkom domového majetku je Žid alebo židovské združenie.²³⁸

Za dočasného správcu do domu Žida mohol byť menovaný „*mravne zachovalý štátny občan*“, ktorý mal najmenej 24 rokov a „*potrebné znalosti a skúsenosti*“.²³⁹

Na dočasných správcov prechádzali všetky práva a povinnosti vlastníkov domov, ktoré mali dočasní správcovia vykonávať na účet vlastníkov.

Dočasní správcovia mali, samozrejme, zodpovednosť pred Ústredným hospodárskym úradom, no právo požadovať od dočasného správcu ročné vyúčtovanie mal aj vlastník domu, vlastníkom splnomocnená osoba či veritelia. Kým Ústredný hospodársky úrad mohol dočasného správcu žiadať o vyúčtovanie kedykoľvek, vlastník domu mohol uplatniť svoje právo kontroly len raz v roku, do konca januára.

Akékoľvek námietky vlastníka či iných záujemcov voči dočasnej správe domu mali byť podané Ústrednému hospodárskemu úradu do 15 dní od podania vyúčtovania, pričom vlastníci znášali všetky trovy spojené s preskúmaním ich podania. Ústredný hospodársky úrad sa proti námietkam vlastníkov „poistil“ tým, že výšku útrat

237 Nariadenie č. 257/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 44, s. 33.

238 HAMMER, Oskar – HARMAN, Viktor – ZIMAN, Ladislav (zost.): Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku, Bratislava 1941, s. 84.

239 Nariadenie č. 257/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, roč. 1940, čiastka 44, s. 33.

mohol stanoviť samostatne a proti jeho rozhodnutiu nebolo opravného prostriedku.^{240.}

Za dočasnú správu patrila dočasnému správcovi odmena za prácu, uhradenie jeho výdavkov, pričom nariadenie samostatne upravilo aj to, že s povolením ÚHÚ mohli dočasní správcovia domov užívať v týchto domoch niektoré miestnosti (byt).

Ako konštatuje Ivan Kamenec, aj dočasná správa židovských domov bola predmetom boja „s nevyhnutným sprievodom úplatkov, protekcie, udaní, anonymných listov atď.“²⁴¹

HSES, Hlinkova garda, no i Deutsche Partei si pritom aj z procesu menovania dočasných správcov do židovských domov urobili arénu, v ktorej sa stretávali ich protežanti. V prezidiálnych spisoch ÚHÚ sú desiatky listov s protestmi a odporúčaniami pre jednotlivých uchádzačov o dočasnú správu.

Menovanie dočasných správcov sa nevyhlo ani okresu Medzilaborce. Aj tu boli do domov Židov menovaní dočasní správcovia, čo ilustruje aj prípad dočasného správcu domu a tajomníka živnostenského spoločenstva Alexeja Sikorského.

Ústredný hospodársky úrad menoval Alexeja Sikorského do funkcie dočasného správcu domu právnik Dr. Maxa Hollóša v Medzilaborciach 13. januára 1941. Stalo sa tak počas pôsobenia Sikorského na Ústrednom hospodárskom úrade, kde najmä v prvom období po vzniku ÚHÚ boli na výpomoc povolávané administratívne sily z celého Slovenska.

Dr. Hollóš podal proti spôsobu, akým Alexej Sikorský vykonával dočasnú správu jeho domu s nájomníkmi, sťažnosť na ÚHÚ. Na základe jej preskúmania nariadil ÚHÚ Okresnému úradu v Medzilaborciach odvolanie Alexeja Sikorského. Okresný úrad 11. septembra 1941 Alexeja Sikorského z funkcie dočasného správcu domu Dr. Hollóša naozaj odvolal, pričom do domu menoval nového dočasného správcu Pavla Pavlíka, úradníka Okresného úradu v Medzilaborciach.

240 HAMMER, Oskar –HARMAN, Viktor – ZIMAN, Ladislav (zost.): C. d., s. 84.

241 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 117.

Už 13. septembra 1941 sa Alexej Sikorský obrátil listom na Augustína Morávka ako predsedu ÚHÚ, v ktorom uviedol: „*Ústredný hospodársky úrad v Bratislave, počas môjho pôsobenia na ÚHÚ, menoval ma dočasným správcom domového majetku Dr. Maxa Hollóša z Medzilaboriec. Svoju funkciu som zastával dľa svojej najlepšej vedomosti a s poctivosťou presne podľa pokynov, za čo sa mi dostalo tohto uznania, že som bol dľa priloženého rozhodnutia pozbavený funkcie, z neznámych príčin, čo ma strašne hryzie. Som si vedomý len toho, že majiteľ domu podal na mňa sťažnosť, ktorej niektoré údaje boli pravdivé, jako že mu nedávam vyúčtovanie, že s peniazmi zaobchádzam dľa svojej ľubovôli a že židovským osobám dávam z domu výpoveď. V žiadosti sú uvedené aj špinavé veci, ktoré sa nezakladajú na pravde, čo neviem, či nie je príčinou pozbavenia funkcie. Keďže týmto rozhodnutím som bol ohromený a neviem príčiny pozbavenia funkcie, prosím p. predsedu, aby v tejto veci ráčil zakročiť, začo už vopred pekne ďakujem. Lehota dôsledku Okresný úrad bola daná 15 dňová. V dôsledku toho prosím o informáciu, či mám odovzdať dočasné správcovstvo, alebo si ho mám ponechať naďalej.*“²⁴²

Ďalším príkladom toho, ako sa uplatňovali v Medzilaborciach ustanovenia nariadenia č. 257/1940 Sl. z. o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom, je prípad Adama Slimáka, úradníka Okresného úradu v Medzilaborciach.

Andrej Dudáš, župan Šarišsko-zemplínskej župy, ktorý sa stal povestným svojím radikálnym postupom voči Židom, vydal 28. septembra 1940 nariadenie obsahujúce zákaz štátnym zamestnancom bývať v dome Žida.

Komisár verejnej správy vnútornej Adam Slimák, ktorý bol po okresnom náčelníkovi Kornelovi Reinhardtovi služobne najvyššie postaveným úradníkom Okresného úradu v Medzilaborciach, býval v Medzilaborciach v dome, ktorého majiteľmi boli Židia. Preto okresný náčelník Reinhardt upozornil 6. marca 1941 Adama Slimáka nasledovne: „*Nariadeniu prezídia župného úradu šarišsko-zemplínskej župy v Prešove zo dňa 28. IX. 1940, čís. 3293/40 prez.*

²⁴² SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 36, Prez. 4422/41.

*o zákaze bývať štátnemu zamestnancovi u žida z Vašej strany doteraz nebolo vyhovené. Žiadam, aby sa tak stalo s najväčším urýchlením, menovite je treba bezpodmienečne sa postarať o to, aby ste sa odsťahovali do bytu arijského.*²⁴³ Lehota na vybavenie bola Reinhardtom stanovená na jeden týždeň.

Adam Slimák upozornenie prevzal osobne, čo potvrdil svojim podpisom. Zrejme si na podmienky svojho bývania potrpel, keďže v termíne do 15. marca 1941 nič nenašiel. Až 4. apríla 1941 napísal okresný náčelník Reinhardt na upozornenie vlastnou rukou: „*Bezpredmetné, lebo menovaný sa presťahoval, resp. sa presťahuje do iného židovského domu, kde žid sa vystahuje, lebo menovaný je tam menovaný dočasným správcom židovského domu.*“²⁴⁴

V inom prípade vyriešil okresný náčelník Kornel Reinhardt „dočasnou správou“ bytovú otázku medzilaborského veterinárneho lekára tak, že ho menoval dočasným správcom v dome bývalého predsedu Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce, staviteľa Lazara Mendlovíča, ktorý sa so svojou rodinou musel utiahnuť do garáže postavenej pri dome.²⁴⁵

Presný údaj o počte dočasných správ uvalených na domy Židov v meste ani v okrese Medzilaborce nie je k dispozícii. Len na základe nepriamych indícií z dokumentov Ústredného hospodárskeho úradu si dovoľím vysloviť tvrdenie, že v roku 1942 bolo v okrese Medzilaborce okolo 40 dočasných správ a v roku 1943 tento počet zrejme klesol.²⁴⁶

Istým vysvetlením môže byť fakt, že v procese prevodu domového majetku Židov došlo na jeseň 1941 k závažným zmenám. Dočasná správa domov vo vlastníctve Židov a proces menovania dočasných správ týchto domov totiž z celoslovenského hľadiska dosiahli bod, keď sa situácia začala obracať proti záujmom režimu. Dočasní správcovia židovského domového majetku si totiž len zriedka plnili

243 ŠA PO – pobočka Humenné, f. Okresný úrad Medzilaborce 1936–1944, šk. č. 2, 1391/40 prez.

244 Tamže.

245 Výpoveď Pinchasa Mendlovica, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora.

246 SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 473, III/B-43944.

svoje skutočné povinnosti a dočasná správa domov im slúžila ako vedľajší zdroj príjmu, a tak domy židovských vlastníkov chátrali.

Pod ťarchou kritiky sa Ústredný hospodársky úrad začal postupne zbavovať zodpovednosti za vývoj v oblasti domového majetku a celý proces napokon vyústil do prijatia vládneho nariadenia, podľa ktorého sa domový majetok Židov stal od 1. novembra 1941 vlastníctvom štátu.

V Medzilaborciach svoju úlohu zohrávala aj celková hodnota domového majetku a kvalita niektorých domov, ktorá iste nemohla byť porovnávaná s hodnotou domov v Prešove či v Bratislave. Keď koncom januára 1942 nariadil ÚHÚ dočasným správcom odvádzanie 20 % zo svojich odmien na výdavky spojené s dočasnou správou, mnohí strácali o dočasnú správu domov záujem. Koncom apríla 1942 napísal medzilaborský okresný náčelník Ústrednému hospodárskemu úradu: *„Keďže v tunajšom okrese sú chatrné a sotva obývatelné domy prosím, aby pre môj okres bolo výnimočne povolené vyberať od každého domu po 10% mesačne z nájomného pre výdavky spojené s dočasnou správou, lebo dočasní správcovia majú tak malé odmeny, že odopierajú tieto sumy so svojej odmeny poukázať a z týchto správ sa vzdávajú.“*²⁴⁷

Proces arizácie domového majetku Židov teda neskončil prevodom domov do rúk „kresťanov“, ale prevodom domového majetku do rúk štátu. Zo zachovaných dokumentov vyplýva, že štát v meste Medzilaborce evidoval 105 nehnuteľností – domov, ktorých pôvodnými majiteľmi boli Židia, z toho 101 nehnuteľností tvorili domy a budovy vo vlastníctve jednotlivcov a rodín, 3 nehnuteľnosti vlastnila Autonómna ortodoxná židovská náboženská obec v Medzilaborciach a 1 nehnuteľnosť vlastnil spolok „Chevra Kadiša“. Celková hodnota nehnuteľností vo vlastníctve Židov v meste Medzilaborce bola podľa štátom vykonaného odhadu 10 571 638 korún. Pre správne pochopenie týchto čísel je potrebné poznamenať, že v Medzilaborciach bolo v roku 1940 evidovaných celkovo 389 domov.²⁴⁸

247 Tamže.

248 Lexikón obcí Slovenskej republiky. Štátny štatistický úrad. Bratislava 1942.

3. 6. Poľnohospodársky majetok Židov

Proces arizácie poľnohospodárskeho majetku stojí na úplnom začiatku celého procesu prevodov jednotlivých druhov židovského majetku. Nakoľko je však svojimi charakteristikami odlišný od prevodov iných druhov majetku, ktoré organizoval a z väčšej časti aj uskutočnil viackrát spomenutý Ústredný hospodársky úrad, uvádzam ho na záver časti venovanej perzekúciám v majetkovej oblasti.

Prevodom poľnohospodárskej pôdy sa režim začal zaoberať už v júni 1939, keď nariadil Súpis poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve Židov. Podľa Súpisu prihlásilo 4 693 židovských vlastníkov 101 423 ha pôdy, z toho poľnohospodárska pôda tvorila 44 372 hektárov. Táto pôda nepatrila len osobám, ktoré sa poľnohospodárstvom živili, ale bola aj súčasťou majetku obchodníkov, továrnikov a pod.²⁴⁹

Vláda ešte v roku 1939 nariadila, aby sa zo spísanej pôdy vyberal poplatok 10 % a ten bol odvedený v prospech fondu na úpravu pozemkovej držby.²⁵⁰

Vo februári 1940 bol prijatý zákon č. 46/1940 Sl. z. o slovenskej pozemkovej reforme. Zákon zakázal Židom nadobúdať vecné práva na poľnohospodárske nehnuteľnosti, pôdu kupovať, darovať alebo brať do árendy. O vyvlastnení židovskej pôdy bez náhrady sa nehovorilo, každý židovský poľnohospodársky majetok bol vykúpený Štátnym pozemkovým úradom (ŠPÚ) na ciele pozemkovej reformy. Vykúpená pôda bola rozdelená za finančnú úhradu jednotlivým uchádzačom. Záujemca o arizáciu poľnohospodárskej pôdy musel skôr, ako mu ŠPÚ pridelil pôdu, zložiť 50 % prídelovej ceny na účet Fondu pre pozemkovú reformu, zvyšok ceny mal zaplatiť po prídele.²⁵¹

Židovským vlastníkom bolo umožnené, aby svoje poľnohospodárske nehnuteľnosti odpredávali so súhlasom Štátneho pozemko-

249 CAMBEL, Samuel: Slovenská dedina 1938–1944. Bratislava 1996, s. 47.

250 Tamže.

251 Tamže, s. 48.

vého úradu a, ako konštatuje historik Samuel Cambel, do 31. mája 1941 schválil ŠPÚ všetky žiadosti o súhlas na predaj židovských majetkov.²⁵²

Arizácia poľnohospodárstva postupovala pomaly. Opäť sa aj tu ozývali hlasy radikálov, ktorí žiadali zmeny. Aj tu sa tieto zmeny dostavili po slovensko-nemeckých rokovaniach v Salzburgu.

V máji 1941 prijala vláda vládne nariadenie č. 93/1941 Sl. z., ktorým zmenila celý proces arizácie poľnohospodárskych nehnuteľností. Do Štátneho pozemkového úradu bol menovaný nový riaditeľ K. Klinovský, ktorý videl hlavnú úlohu v zrýchlení celého procesu.

Podľa vládneho nariadenia č. 93/1941 Sl. z. a následných smerníc vlády z júla 1941 mohla byť pôda Židov buď pridelovaná, predávaná kúpno-predajnými zmluvami, alebo dávaná do arendy.²⁵³

Po prijatí nariadenia č. 198/1941 Sl. z., teda tzv. židovského kódexu, sa pomalý proces arizácie poľnohospodárskej pôdy zrýchlil a zmenilo sa aj fungovanie Štátneho pozemkového úradu, ktorý prešiel úplnou reorganizáciou. Klinovský vytvoril pracovné skupiny, ktoré priamo na mieste rozhodovali o preberaní a pridelovaní poľnohospodárskej pôdy. Do júna 1941 bolo zriadených 9 pracovných skupín, neskôr ich počet stúpol na 13. Pracovné skupiny podliehali priamo predsedovi Štátneho pozemkového úradu. Najprv urobili súpis židovskej poľnohospodárskej pôdy, určili jej bonitu, vypracovali parceláciu a následne uverejňovali zoznam parciel v každej obci, kde sa mala pozemková reforma uskutočniť. Jednotliví uchádzači o pridel museli zaplatiť 50 % ceny pôdy a zaviazat sa, že zvyšok zaplatia do 40 rokov, čím sa výrazne zvýšil počet tých, ktorí si na pôdu Židov mohli robiť ašpirácie.²⁵⁴

Aj napriek tomu sa v procese arizácie pôdy presadzovali úradníkmi ŠPÚ preferované hospodárske záujmy. Podľa zákona č. 108/1942 Sl. z. o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach Židov prechádzala židovská pôda do správy osobitného úradu – Fondu pre správu poľnohospodárskych

252 Tamže, s. 49.

253 Tamže, s. 50.

254 Tamže, s. 51–52.

majetkov (FSPM) pri Štátnom pozemkovom úrade. Po deportáciách Židov zo Slovenska sa preto ŠPÚ sústreďoval len na poštátnenie židovskej pôdy.

Do správy štátom zriadeného a kontrolovaného FSPM pritom prešlo 27 096 ha pôdy spolu s budovami, živým i mŕtvym inventárom či priemyselnými podnikmi.

FSPM bol organizačne rozdelený na 82 miestnych správ a tie ďalej na 253 dvorov (hospodárstiev). Ďalej FSPM obhospodaroval i menšie majetky, a to tzv. „dočasným dozorom“, a asi 8 136 ha dal do árendy roľníkom.²⁵⁵

Menšie hospodárstva s malými výmerami odpredával FSPM v záujme uspokojenia záujemcov z radov maloroľníkov formou dražby.

Okres Medzilaborce spadal do kompetencie Pracovnej skupiny „M“ Štátneho pozemkového úradu, ktorá pozostávala z celkovo šiestich Miestnych správ označených „M1“ až „M6“. Územie okresu Medzilaborce bolo organizačne podriadené Miestnej správe „M1“, ktorá sídlila na hospodárskom dvore vo Vyšnej Oľke a ktorej správcom bol Miloš Skoupil.²⁵⁶

FSPM aj v okrese Medzilaborce uplatnil všetky formy nakladania s poľnohospodárskym majetkom Židov. Vo vlastnej réžii fond spravoval 1 329 ha pôdy, ktorá patrila 20 židovským vlastníkom. Všetka pôda pritom ležala v katastroch obcí okresu Medzilaborce vo Vyšnej Radvani, Nižnej Oľke, Makovciach a ďalších obciach, pričom tri domy a ďalšie budovy patriace k spravovaným majetkom dal FSPM do árendy. Z uvedených 1 329 ha pôdy bolo 690 ha lesnej pôdy a zvyšok tvorila orná pôda a pasienky.

Ďalších 309 ha pôdy, ktoré pôvodne patrili 19 židovským majiteľom z obcí okresu Medzilaborce, dal FSPM do árendy.

Nad poľnohospodárskym majetkom Židov žijúcich v meste Medzilaborce prevzal FSPM dozor 1. augusta 1942.²⁵⁷ Išlo o pôdu a k nej prináležiaci majetok 4 vlastníkov – Abraháma Mendloviča,

255 Tamže, s. 55.

256 SNA, f. Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov (FSPM), šk. č. 8, bez čísla.

257 SNA, f. FSPM, šk. č. 47, II. odd. 1, 524/42.

Jozefa Mendloviča, ktorí vlastnili aj parnú pílu (pozri kapitolu venovanú arizácii píly – pozn. J. H.), Ignáca Mendloviča a Mózesu Rudera. Celková výmera poľnohospodárskej pôdy vo vlastníctve týchto štyroch židovských vlastníkov v meste Medzilaborce bola 73 868 ha.²⁵⁸

FSPM dal tieto pozemky pod dozor vládneho komisára mesta Medzilaborce Eliáša Prokipčaka, a to zrejme preto, že Miestna správa v Nižnej Oľke bola vzdialená. Vládny komisár Prokipčak si ale so správou majetku bez potrebných prostriedkov nevedel rady. Svedčí o tom aj jeho list ŠPÚ z 20. 8. 1942, v ktorom si žiadal inštrukcie, keďže nemá prostriedky na jesennú sejbu. FSPM oznámil Prokipčakovi, že hospodárstva bývalých židovských majiteľov dá do árendy. Tak sa aj stalo a všetky hospodárstva bez výnimky dal FSPM do árendy.

K nehnuteľnostiam Abraháma Mendloviča, ktoré prevzal FSPM, patril aj dom na Štefánikovej ulici 285, ktorý od 1. mája 1943 dostala do prenájmu Uršula Saloňová. Saloňová sa obrátila listom na ŠPÚ, v ktorom ho žiadala o vypovedanie árendálnej zmluvy, ktorú FSPM uzavrel ohľadom pozemku pri dome s úradníkom Okresného súdu v Medzilaborciach Františkom Polákom. Uviedla, že ako vdova a matka 8 detí, z ktorých najstarší syn Ján sa zúčastnil v roku 1941 útoku na Sovietsky zväz, si nárokuje na pozemok patriaci k domu a rada by ho vydražila.²⁵⁹

Ústredný riaditeľ FSPM Uršuli Saloňovej odpovedal, že F. Polákovi dal výpoveď a pozemok bude koncom roka vydražený. Odpodručal U. Saloňovej, aby sa dražby zúčastnila s tým, že ako matka frontového vojaka bude mať zľavu.²⁶⁰

Nie je zrejmé, ako bolo naložené s pozemkami v správe FSPM v meste Medzilaborce po druhej svetovej vojne. V dokumentoch FSPM sa nenachádza žiadna zmienka o tom, že by boli nehnuteľnosti Židov v správe FSPM v meste Medzilaborce po r. 1945 vrátené.

258 Tamže.

259 SNA, f. FSPM, šk. č. 51, 6681/43 prez.

260 Tamže.

3. 7. Dôsledky arizácií a likvidácií v okrese Medzilaborce

Ako vyplýva z doterajšieho výskumu, z celkového počtu 192 židovských podnikov bolo v rámci procesu „vyradenia Židov z hospodárskeho a sociálneho života na Slovensku“ v okrese Medzilaborce arizovaných 16 podnikov.

Z analyzovaných prípadov arizácie pritom vyplýva, že aj v odľahlom medzilaborskom okrese sa pod vplyvom rôznych korupčných tlakov, osobných väzieb a politických záujmov členov HSĽS, HG i Nemcov arizačný proces v ničom nelíšil od pomerov, ktoré panovali inde na Slovensku. Jediným výnimočným prvkom bola argumentácia „rusínskou“ národnostnou otázkou v prospech niektorých arizátorov.

Likvidácie podnikov viedli len v roku 1941 k zániku ďalších 146 živností v okrese Medzilaborce. Aj v tomto okrese bol sociálny dopad na jednotlivé židovské rodiny drvivší ako v prípade arizácií, kde väčšina arizátorov zamestnala pôvodných majiteľov a ich rodinných príslušníkov.

Likvidácia a arizácia podnikov, vykonávaná Ústredným hospodárskym úradom a ďalšími zložkami režimu za aktívneho „prispenia“ Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy, ale aj Deutsche Partei a ďalších organizácií, znamenala z celoslovenského pohľadu ožobráčenie židovskej komunity, keďže de facto oberala jej hospodársky aktívnych členov o možnosť užiť svoje rodiny.

Uživenie absolútnej väčšiny Židov žijúcich na Slovensku bolo na sklonku roku 1941 závislé od podpory jedinej povolenej a štátom zriadenej židovskej organizácie – Ústredne Židov, ktorá bola súčasťou Ústredného hospodárskeho úradu.

Opatrenia v oblasti domového a bytového majetku Židov, ktoré prebiehali súčasne s arizáciou a likvidáciou židovských podnikov, a z toho vyplývajúce obmedzenie schopnosti užiť rodinu, viedli k ešte väčšiemu vyostreniu situácie a zhoršeniu životných podmienok už aj tak zbedačených ľudí. Situáciu stupňovali radikalizmom presiaknutí úradníci na centrálnej i miestnej úrovni.

To, čo platilo v Bratislave, Banskej Bystrici či Michalovciach, platilo aj v Medzilaborciach. Koncom januára 1942 medzilaborský okresný náčelník Kornel Reinhardt zhrnul situáciu židovskej komu-

nity v okrese nasledovne: „Medzi tunajšími Židmi počína sa javiť bieda, nedostatok, keďže ich bolo mnoho takých, ktorí žili zo dňa na deň zo svojho obchodu. Budú starosti teraz po tej stránke, čo robíť s tými Židmi, ktorí dňom 1. XI. 1941 stratili hoci len malé domky, a nemajú teraz nijakých príjmov. Podľa predpisu mali by byť deložovaní z bytu, ak neplatia nájomné, no obce nemajú skladišťa na nábytok a preto budem sa snažiť pokiaľ je možné umiestniť ich u židovských rodín. Nie je vhodné preto umiestňovať sem ďalších Židov zo západu, lebo o lepšie byty sa zaujímajú štátni úradníci, ktorí bývajú často v bytoch, v ktorých sú ohrozovaní oni aj ich celá rodina na zdraví a tedy z dobrých bytov budú vypovedaní Židia, aby ich obsadili ariji a zostanú len byty nezdravé, v ktorých budú deložovaní, správne vypovedaní Židia z bytov. Je možné, že následkom toho opatrenia môže medzi Židmi pre biedu a nečistotu židovskú vypuknúť aj epidemická nemoc a preto urobil som opatrenie, aby aj žandári sa presvedčovali v akom stave po zdravotnej stránke bývajú Židia, najmä, či nezatajújú nejaké epidemické nemoce.“²⁶¹

Neboli to však len Židia, kto utrpel arizáciu a likvidáciou podnikov. Veľkú ranu zasadili ľudáci predovšetkým slovenskému hospodárstvu. Spôsob, akým začali prebiehať, najmä po septembri 1940, arizácie a likvidácie podnikov, sa odzrkadlil predovšetkým v deštrukcii podnikateľského prostredia a z toho vyplývajúcich problémoch.

V Medzilaborciach napríklad arizácie a likvidácie židovských podnikov, vykonávané ako ÚHÚ, tak okresným úradom už v auguste 1941, priniesli so sebou nedostatok najzákladnejšej potravy – chleba.

Okresný náčelník Kornel Reinhardt vo svojom liste 13. augusta 1941 Augustínovi Morávkovi napísal: „Rozhodnutím tamojšieho úradu čís. 45.308/III-3c-1941 bola odňatá živnosť Wolfovi Hermanovi, pekárovi z Medzilaboriec, taktiež pod čís. 45. 290/III-3c-1941 Emanu- elovi Wrublovi, pekárovi z Medzilaboriec. Z podnetu tunajšieho úradu bol vedľajší podnik Izraelovi Lanerovi z Medzilaboriec odňatý a v tomto pekárstve zahájil činnosť J. Bejda, ktorý je narukovaný

261 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátbezpečnostné oddelenie 1940–1944., inv. j. 839.

a činnosť sa nevykonáva. Tamojším opatrením sa stalo, že celý okres ostal bez pekára, ba voj.(jenskú) dodávky, ktoré mal Emanuel Wrubel nebudú môcť byť uskutočnené. Stojím pred otázkou veľmi vážnou a podľa môjho názoru bolo by treba nariadenú likvidáciu suspendovať a ponechať obidva podniky kým sa nenájde vhodná osoba – arizátor, poťažne kým sa nenájde nejaký uchádzač o jeden z týchto podnikov. Nakoľko v poslednom čase sa predpokladá, že budú zo strany tamojšieho úradu (rozumej ÚHÚ – pozn. J. H.) aj iné podniky likvidované, navrhujem, aby pred odňatím živnosti bola akceptovaná aj mienka tunajšieho úradu, ktorú podám v dohode s HSLS a HG, lebo zdôrazňujem, že do tohto kraja nemôžem dostať riadnych živnostníkov niektorých odboroch a tak celý kraj trpí, čo prináša vážne poruchy či v zásobovaní alebo v iných odboroch.“²⁶²

Morávek si list prečítal 26. augusta 1941 a napísal naň: „Dr. Kubasák urobiť opatrenie!“ Vzápätí medzilaborskému okresnému náčelníkovi Reinhardtovi osobne odpísal nasledovne: „V predmetnej veci Vám odporúčam, aby ste sa obrátili na príslušné živnostenské spoločenstvá, ktoré Vám iste poskytnú adresy takých osôb, ktoré budú ochotné ohlásiť vo Vašom obvode pekársku živnosť, čím bude o miestnu potrebu po tejto stránke postarané. Konečne nebude od veci, keď sa obrátite aj na obchodné komory, aby poučily v tomto smere záujemcov svojho obvodu. Ináč pri likvidácii podnikov beriem a budem brať osobitný zreteľ tiež na miestnu potrebu, resp. na zásobovacie pomery.“²⁶³

V zásade je možné povedať, že dôsledky celého procesu si začali hlavní predstavitelia režimu i jednotliví vykonávatelia od centrálnej po miestnu úroveň uvedomovať akosi „post festum“, na sklonku roku 1941.

Východiskom zo sociálnych problémov, ktoré spôsobili samotní ľudácki predstavitelia svojím vyostreným antisemitským postupom proti Židom, sa mali stať deportácie Židov zo Slovenska.

262 SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 36, 4015 prez.

263 Tamže.

4. Vyradenie z verejného života

4. 1. Ústredňa Židov a Odbočka Ústredne Židov v Medzilaborciach

Cieľom opatrení režimu namierených proti židovskej komunite na Slovensku bolo aj vyradenie jej príslušníkov z verejného a sociálneho života.

Jedným z prvých prejavov zostrenia protižidovskej politiky v septembri 1940 bolo zriadenie Ústredne Židov (ÚŽ) ako jedinej povolenej organizácie slovenských Židov.

Príznačné pre režim a nový posalzburský kurz v riešení židovskej otázky bolo organizačné podriadenie Ústredne Židov Ústrednému hospodárskemu úradu, v danej dobe čo sa právomocí týka najmocnejšiemu úradu v židovskej otázke. Podriadenie v praxi znamenalo, že ÚŽ nemohla samostatne konať a všetky rozhodnutia a kroky pracovníkov ÚŽ podliehali súhlasu Morávkovho ÚHÚ.

Prvý starosta Ústredne Židov Henrich Schwartz bol moderný ortodoxný Žid a dlhoročný činiteľ židovského verejného života s kontaktmi na vysokých úradníkov ľudáckeho režimu. Predsavzal si pomôcť súvercom v zhoršujúcej sa situácii a brzdil rôzne kroky ÚHÚ, najmä pri vypracovávaní štatistických údajov o bytových pomeroch Židov na Slovensku.²⁶⁴ V apríli 1941 ho preto odstránili z funkcie a nahradili slabým a ustráchaným Arpádom Sebestynom.

Ústredňa Židov síce oficiálne zastupovala Židov na Slovensku, no pre ľudácky režim mala plniť úlohu poslušného vykonávateľa protižidovských opatrení a pomocnej ruky pri ich realizácii.

Okrem centrály ÚŽ bolo zriadených 58 okresných odbočiek Ústredne Židov. Aj v okrese Medzilaborce bola zriadená Okresná

264 FATRANOVÁ, Gila: Boj Židov o prežitie v dobe Holocaustu. In: TÓTH, Dezider a kol.: Tragédia slovenských Židov. Banská Bystrica 1992, s. 104. Porovnaj: HRADSKÁ, Katarína (ed.): Ústredňa Židov. Holokaust na Slovensku 8. V tlači.

odbočka ÚŽ. Do jej vedenia bol menovaný medzilaborský lekár MUDr. Ludovít Gottlieb.²⁶⁵

Pri okresných odbočkách existovali predstavenstvá. Členmi predstavenstva ÚŽ v Medzilaborciach boli Móric Schönfeld, Lazar Mendlovič, Chaim Freier, Herman Halpert, Alexander Neugröschl a Ladislav Laufer.²⁶⁶

O činnosti Okresnej odbočky ÚŽ v Medzilaborciach niet informácií, ale je pravdepodobné, že spočívala len v poskytovaní informácií ÚŽ v Bratislave, vykonávaní administratívnych úkonov ÚŽ, ako bolo poskytovanie štatistických dát Bratislave na okresnej úrovni a zabezpečení kontaktu a informácií o pripravovaných protižidovských opatreniach.

Jednou z činností Ústredne Židov bolo aj zabezpečovanie preškoľovania Židov, ktorí arizáciou a likvidáciou podnikov stratili živobytie. V Medzilaborciach bol touto činnosťou za ÚŽ poverený kamenár Mercel.²⁶⁷ O konkrétnych možnostiach a výsledkoch preškoľovania, však aj s ohľadom na správy Okresného úradu v Medzilaborciach o tom, že sa medzi Židmi „počína javiť bieda“, možno len ťažko hovoriť.

4. 2. Domové prehliadky v židovských domácnostiach

Protižidovské opatrenia Okresného úradu v Medzilaborciach a jemu podriadeného úradníctva a žandárstva už na jeseň roku 1940 zahŕňali aj domové prehliadky židovských domácností. Bol to ďalší z prejavov protižidovských opatrení s výrazne politickým podtextom, ale pod vplyvom radikalizácie oficiálnej politiky postupne nadobudol aj „ekonomický“ rozmer, keď sa režim sústredil na zhromažďovanie potravín a cenností.

Právomoc vykonávať „občasné“ domové prehliadky udelila okresným úradom na Slovensku, a teda aj v Medzilaborciach, Ústredňa štátnej bezpečnosti, tajná polícia ľudáckeho režimu,

265 SNA, f. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB), 209-864-8, 3097/41-prez.

266 Tamže.

267 Tamže.

svojím prísne dôverným nariadením zo 14. septembra 1940. Domové prehliadky mali byť vykonávané podľa trestného poriadku u osôb, ktoré „sú známe svojim česko-slovenským smýšľaním, ďalej u osôb, ktoré svojou činnosťou sú odôvodnene podozrivé, že sa zaoberajú protištátnou činnosťou“.²⁶⁸ Okrem toho, že mal byť hľadaný „závadný materiál po stránke politickej“, veľkú pozornosť mali vykonávatelia domových prehliadok venovať zhromažďovaniu potravín. Osobu, v domácnosti ktorej by boli nájdené potraviny vo väčšom množstve, mali okresné úrady a žandárstvo zatknúť, vypočuť a verejne zosmiešniť. K tomu mali slúžiť dopredu privolané skupiny členov HG v počte 10–20 osôb, „použití ako verejnosť vo vhodný čas, keď takéhoto škodcu národa a vlasti budú odvádzať z bytu“. V nariadení ÚŠB sa uvádza, že „ako verejnosť“ mohli použiť aj Hlinkovu mládež v občianskom obleku.²⁶⁹

S domovými prehliadkami nariadenými ÚŠB sa začalo v Medzilaborciach a okolí už o niekoľko dní po vydaní nariadenia, v septembri 1940. Domové prehliadky sa dotkli predovšetkým Židov a hoci nemožno povedať, že by boli jedinými postihnutými, lebo v niekoľkých prípadoch žandári a HG prehľadávali aj domy Nežidov, židovské domácnosti tvorili absolútnu väčšinu prehľadávaných. V dňoch 17. a 18. septembra 1940 prehľadali žandári zo Žandárskej stanice vo Vyšnej Radvani, pátrajúci „po väčšom množstve shromaždených potravných článkov“, domácnosti Jakuba Rittera, Markusa Kavera, Hermana Weismana vo Vyšnej Radvani, dom Móra Rotha v Nižných Čabinách a Eugena Voglera vo Vyšných Čabinách so záverom, že „u žiadneho z menovaných neboli nájdené žiadne väčšie zásoby dôležitých potravných článkov“.²⁷⁰

Žandárska stanica v Nižnej Oľke hlásila, že 17. septembra 1940 našli žandári, patriaci do jej osadenstva, v domácnosti Jonáša Weissa v Ruskej Kajni 10 kg schichtového mydla, ktoré mu zhabali,

268 ŠA PO – pobočka Humenné, f. Okresný úrad Medzilaborce 1936–1944, šk. č. 2, 1000 prez /1940.

269 Tamže.

270 Tamže. Čís. jedn. 297 dôv./40. Jakub Ritter z Vyš. Radvane a spol., prevedenie domovej prehliadky.

a preto na Weissa podali trestné oznámenie príslušnému súdu.²⁷¹ Popri uvedených Židoch boli na priamy príkaz Okresného úradu v Medzilaborciach prehľadávané aj domácnosti osôb podozrivých z protištátnej komunistickej a ďalšej „protištátnej“ činnosti. Žandári z Vyšnej Radvane prehľadali dokonca aj gréckokatolíckeho duchovného Petra Bunganiča zo Zbudskej Belej.²⁷²

V novembri 1940 už neboli žiadne domové prehliadky u Nežidov. Ako vyplýva z hlásenia okresného náčelníka P. Starinského, počas jednej z domových prehliadok z 2. na 3. novembra, cieľom žandárov a „finančných orgánov“ bolo už „len“ hľadanie valút, zlata a „cenných predmetov“ v židovských domácnostiach. Medzi prehľadávanými bola domácnosť Lazara Mendloviča, Arpáda Schönfelda a ďalších nemenovaných medzilaborských Židov. Tých Židov, u ktorých našli valuty a „cenné predmety“, odviedli žandári do väzenia v Michalovciach a Prešove.²⁷³

Na jar 1941 boli domové prehliadky u Židov v Medzilaborciach a na okolí pre Okresný úrad v Medzilaborciach, žandárov i Hlinkovu gardu prakticky rutinnou záležitosťou. Tak napríklad 26. mája 1941 hlásil okresný náčelník Reinhardt, že „*pri domových prehliadkach u Židov, ktorým bola nariadená likvidácia podnikov*“, boli nájdené väčšie zásoby tovaru, ktoré mali Židia uložené vo vedľajších miestnostiach svojich domov. Žandári všetok tovar nájdený v židovských domácnostiach zaistili, aj keď Reinhardt otvorene priznal, že neexistovala žiadna úprava, ktorá by určovala, čo majú Židia urobiť s tovarom, ktorý v likvidačnej lehote nestihli alebo nedokázali predať. Okresný náčelník žiadal župný úrad o informáciu, ako má vo veci konať (hoci už vlastne konal) a či môže Židov potrestať a tovar zabaviť.²⁷⁴

Pri domových prehliadkach dochádzalo aj k otvorenému fyzickému násiliu. Zvlášť členovia Hlinkovej gardy sa správali násilnicky

271 Tamže. Čis. jedn. 250 dôv/40. Osoby nespoľahlivé a štátu nebezpečné – prevádzanie domových prehliadok.

272 Tamže. Čis. jen. 308 dôv/40. Bunganič Peter a spol. zo Zb. Belej, prevedenie domovej prehliadky.

273 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 363.

274 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 666.

a neostýchali sa zbiť počas domovej prehliadky aj mladé dievča, akým bola Mirjam Rubinová, dcéra Žigmunda Rubina, obchodníka s textilom. Gardisti ju zbili počas domovej prehliadky v dome jej rodičov za to, že im dala najavo svoj odpor a hnev.²⁷⁵

4. 3. Žandárstvo a otvorené násilie

Na začiatku roku 1941 sa členovia židovskej komunity v Medzilaborciach a okolí stretli s otvoreným fyzickým násilím nielen pri domových prehliadkach, ale aj na ulici. Násilie a strach sa stávali súčasťou ich každodenného života. Zmena bola zjavná a veľmi citelná, keď už aj žandári začali útočiť na uliciach.

Marta Patakiová, dcéra lekárniky Herškoviča z Medzilaboriec, vo svojom svedectve uviedla: „V našom meste nebolo Nemcov, ale boli žandári... To boli žandári... A neskôr boli naozaj strašní. Oni... ak vás stretli na ulici a niekoho nemali radi, nechali tú osobu pocítiť, že oni sú pri moci a on je Žid... A keď sme šli po ulici, oni poznali nás a my sme poznali ich a chovali sa slušne, kým neprišli tie časy, ale potom si robili svoju prácu veľmi horlivo a veľmi dobre. Jeden (rozumej žandár - pozn. J. H.) mal psa a kedykoľvek povedal ‚Žid!‘, pes sa rozbehol a skočil. Takže sme sa ho veľmi báli.“²⁷⁶

Herman (Hanandel) Mendlovič zažil týranie žandárov na vlastnej koži. Ako uviedol, jedného zo žandárov pre jeho krutosť, s akou sa vyžíval v týraní Židov, volali medzilaborskí Židia „Čierny žandár“. Herman Mendlovič bol jedným z tých medzilaborských židovských chlapcov, ktorých „Čierny žandár“ posielal napríklad naberať vedrá vody a vynášať ich hore schodmi na druhé, najvyššie poschodie budovy v centre mestečka. Stála na križovatke Hlinkovej a Duchnovičovej ulice, sídlil v nej obvodný notársky úrad a volali

275 Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, video, archív autora.

276 Výpoveď M. Patakiovej, USC Shoa Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California, Los Angeles, USA, interview code: 28333, interviewer: Ron Blivas.

ju „Spolka“. Keď chlapci vodu vyniesli, „Čierny žandár“ ju vylial z okna a poslal vysilených chlapcov po ďalšiu.²⁷⁷

Podobne antisemitsky sa medzilaborskí žandári prejavovali pri výkone svojho povolania. Príznačný je v tomto ohľade prípad, ktorý sa odohral 3. marca 1941.

Všetko začalo vtedy, keď Ján Slivka fyzicky napadol spolumajiteľa píly Abraháma Mendloviča pred jeho domom. Len čo mu Mendlovič stihol odpovedať na otázku, ako sa volá, začal ho Slivka biť rukami a bičom. Na krik starca sa zbehli viacerí medzilaborskí Židia i Abrahámovi synovia Majer Wolf, Herman a Jakub a začali ho brániť. Pri obrane Abraháma Mendloviča, ktorý už krvácal, niekoľkokrát Slivku udreli. Ten sa napokon zľakol a utiekol na okresné žandárske veliteľstvo, kde podal na Abraháma Mendloviča a všetkých zúčastnených trestné oznámenie. Žandárom tvrdil, že ho Mendlovič najprv slovne napadol a potom udrel pästou do tváre kvôli sporu o kúpu lesa v Čabalovciach.

Medzilaborskí žandári ešte v ten istý deň predviedli všetkých Židov na veliteľstvo a tam ich vypočúvali a bili. Do správy o zatknutí napísali: „*Medzilaborskí židia násilím... telesne ztýrali a kameňmi na živote ohrožovali drevoobchodníka Jána Slivku, preto, že ako Slovák preberá ich obchod s drevom.*“²⁷⁸

Žandári vykreslili celý incident tak, ako to vyhovovalo Slivkovi. Mendlovič ho mal najprv slovne a potom po hádke o odpredaji lesov v Čabalovciach aj fyzicky napadnúť. Motívom Mendlovičovho konania mala byť podľa žandárov pomsta za to, že Slivka je úspešnejší v podnikaní. Žandári vzali všetkých predvedených Židov do väzby a v správe ako dôvod uviedli, že tak urobili na základe „*veľkého pobúrenia árijského obyvateľstva*“ a v obave „*že popudzovanie voči árijcom k násilnostiam by mohlo pokračovať*“.²⁷⁹

Zatknutí zhodne uviedli, že obeťou fyzického útoku bol Abrahám Mendlovič a jeho synovia ho len bránili.

277 Výpoveď Hanandela Mendlowitza, 26. 6. 2004, New York, USA, audio, archív autora.

278 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944. inv. j. 1118

279 Tamže.

Okresný náčelník Reinhardt oznámil celú záležitosť Ústredni štátnej bezpečnosti a trvalo niekoľko mesiacov, kým sa vec dostala pred súd. Až v septembri 1941 Krajský súd v Michalovciach v rozsudku skonštatoval: „Dňa 3. marca 1941 v Medzilaborciach na ulici obžalovaný Ján Slivka napadol Abraháma Mendloviča, bil ho rukami po hlave a iných častiach tela a keď to videl obž. Moric Rosenbaum pristúpil k Jánovi Slivkovi a so slovami, že prečo bije staršieho človeka... uderil Jána Slivku... na volanie o pomoc Abraháma Mendloviča pribehli obž. Jakub Mendlovič, Majer Wolf Mendlovič, Herman Mendlovič, Juda Moškovič, Izrael Davidovič a ešte aj iní nezistení Židia v počte asi 20 a keď Ján Slivka videl prevahu dal sa na útek.“²⁸⁰

O tom, aké bolo právne postavenie Židov v roku 1941, svedčí fakt, že Krajský súd odsúdil Mendlovičovcov na 6 mesiacov žalára a Slivku na 3 týždne žalára a pokutu 200,- Ks.

Abrahám Mendlovič a jeho synovia sa proti rozsudku odvolali a odvolal sa aj Slivka. Hlavný súd v Prešove uznal, že útočníkom bol Ján Slivka, a na rozdiel od Krajského súdu vyslovil záver, že jeho útok bol „bezdôvodný“, neboli pri ňom žiadne poľahčujúce okolnosti a odohral sa teda celkom inak, ako vypovedal Slivka a ako vec dokumentovali medzilaborskí žandári. Trest obžalovaných Židov odvolací súd len zmiernil na podmienený. Slivka sa, pravda, väzneniu nevyhol.²⁸¹

4. 4. Zavedenie povinného označovania Židov v Šariško-zemplínskej župe

V januári 1941 sa na župnom úrade v Prešove zišli funkcionári Šariško-zemplínskej župy, HSLS a Hlinkovej gardy, aby prerokovali ďalšie kroky v riešení židovskej otázky na východe republiky. V Prešove vychádzajúci denník Slovenská sloboda predložil verej-

280 Tamže.

281 Tamže.

nosti informáciu o rokovaní v článku pod názvom *Päťou do židovských práv v Prešove*.²⁸²

Krátko po januárovej schôdzi sa práve Šariško-zemplínska župa, na území ktorej žilo najviac Židov na Slovensku, stala celoslovenským unikátom v radikálnosti protizidovských opatrení. Už 31. marca 1941 vyšla totiž z rozhodnutia župana Šariško-zemplínskej župy Andreja Dudáša vyhláška župného úradu č. 144/1941, ktorou sa všetkým Židom bez výnimky nariaďovalo nosiť „*na ľavom ramene nad laktom na vrchnom obleku dookola prišitú pásku žltej (citrónovej) farby v šírke 3 cm*“.²⁸³ Povinnosť nosiť označenie sa ukladala všetkým Židom bez výnimky, teda aj deťom.

Župan Dudáš svojou vyhláškou predstihol o niekoľko mesiacov vládu Slovenskej republiky, ktorá Židom starším ako 6 rokov uložila povinnosť nosiť označenie v septembri 1941.

Historik Ivan Kamenec zdokumentoval, že Dudášovo nariadenie vo viacerých prípadoch prinieslo so sebou prejavy otvoreného fyzického násilia voči Židom, ktorých bolo jednoduché identifikovať pre ich označenie.²⁸⁴

Nariadenie nosiť žltú pásku na ramene sa, samozrejme, týkalo aj Židov žijúcich v okrese Medzilaborce. Aj tu sa na jar 1941 prejavili viacerí spoluobčania otvoreným násilím a napádaním, dokonca aj detí. Mirjam Rubinová, dcéra Žigmunda Rubina, obchodníka s textilom, si na žlté pásky a s nimi spojené príkoria zo strany majoritného obyvateľstva spomína nasledovne: „*Na uliciach nás zastavovali deti. Perom, alebo ceruzou skúšali, či sú naše pásky prišité dostatočne. Keď zistili, že niektoré pásky sú len prevlečené, veľmi nás bili.*“²⁸⁵

Nie všetci obyvatelia župy prijali s pochopením županovo nariadenie o povinnosti nosiť žlté pásky pre Židov. Niektorí svoj nesúhlas s hanebným nariadením dali otvorene najavo. Župan Dudáš ich hlasy vo svojom liste adresovanom Predsedníctvu vlády označil za „*pseudohumanizmus*“.²⁸⁶

282 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 121.

283 Úradné noviny, Roč. 1941, č. 17, s. 606.

284 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 121.

285 Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Yehud, Izrael, video, archív autora.

286 Tamže.

4. 5. Vystupňovanie protižidovských opatrení v júni a júli 1941

V máji a júni 1941 sa na východnom Slovensku opäť objavili nemecké vojenské jednotky. Oficiálne sa zdôvodnil presun a pobyt Nemcov na území Šarišsko-zemplínskej župy ukončením ich vojenských akcií na Balkáne. Skutočným dôvodom bolo vrcholenie príprav Nemecka a jeho spojencov, medzi ktorých patrilo aj Slovensko, na útok na Sovietsky zväz.²⁸⁷

V tom istom čase sa zintenzívnili aj vojensko-technické prípravy na útok, napríklad výstavba telegrafných a telefónnych spojení.²⁸⁸

Keď 22. júna 1941 zaútočili vojenské sily Nemecka a jeho spojencov na Sovietsky zväz, potvrdilo sa, že Slovensko, a v rámci neho na poprednom mieste územie Šarišsko-zemplínskej župy, bolo dôležitým nástupným priestorom nemeckej a od 24. júna 1942 aj slovenskej armády.

Medzilaborský okres mal v tejto súvislosti veľký význam ako tranzitný priestor pre cestné i železničné dopravné prostriedky nemeckých a slovenských vojsk, smerujúcich na poľské a odtiaľ ďalej na sovietske územie. Medzilaborcami prechádzali ako nemecké vojenské transporty, tak jednotky slovenské. Do 9. júla 1941 prešli mestom vojenské transporty divízneho veliteľstva „Martin“ – 2. oblastnej divízie Prešov – ako aj útočná vozba z Turčianskeho Svätého Martina. Autokolóny smerovali cez Medzilaborce – Čertížné – Czeremchu a Sanok, pechota a vlaky sa presúvali smerom na Palotu a cez železničný tunel vedúci cez Lupkovský priesmyk pokračovali na poľskej strane v smere na Radoszyce a Lisko.²⁸⁹

Bol to opäť, paradoxne, prechod slovenského vojska, ktorý priniesol obyvateľom mesta Medzilaborce a celého okresu celý rad problémov a príkorí. Okresný náčelník Kornel Reinhardt v hlásení o prechode slovenského vojska cez Medzilaborce zhodnotil tento prechod nasledovne: „*Vystupovanie niektorých príslušníkov armády*

287 PEKÁR, Martin: Východné Slovensko 1939–1945. Prešov 2007, s. 92–93.

288 Tamže, s. 92.

289 Vojenský historický archív Trnava (VHA), fond „53“, šk. č. 95, Situačná správa OV HG Medzilaborce 2/941 Dôv. sit.

*bolo veľmi trápne a vystupovali voči civilnému obyvateľstvu miestami tak, ako vojsko na dobytom území.*²⁹⁰ Vojaci napríklad prišli do obchodu mäsiara Paričiho a žiadali ho o výdaj mäsa, ktoré už bolo rezervované inou jednotkou. Keď Pariči odmietol mäso vydať, vytiahol na neho neznámy čatník slovenskej armády revolver a vyhrážal sa mu.²⁹¹ V inom prípade zasa požadoval istý poručík vydanie pneumatiky od okresného lekára Dr. Pedana. Keď mu tak Dr. Pedan, ako aj okresný náčelník Reinhardt odmietli pneumatiku bez poukazu veliteľstva vydať, rozbil v noci jeden z vojakov Dr. Pedanovi tri okná.

Na niektorých miestach, ako napríklad v obci Výrava, zničili slovenskí vojaci a ich kone záhradu a sad, inde príslušníci slovenskej armády kradli prasce a predovšetkým „rekvírovali“.²⁹²

To však nebolo nič v porovnaní s problémami medzilaborských Židov, ktoré sa začali už v deň vstupu Slovenska do vojny. Okresný náčelník Reinhardt 23. júna zakázal Židom v okrese Medzilaborce vychádzať na ulicu po 20. hodine večer.²⁹³

Na druhý deň, 24. júna, v liste adresovanom Župnému úradu Šariško-zemplínskej župy v Prešove Reinhardt napísal: *„Nastupovanie do výnimočnej činnnej služby v tomto okrese deje sa disciplinovane, avšak veľmi páľčivou otázkou sa stáva ten fakt, že Židia zostávajú doma bez práce, prípadne konajú len tie práce, ktoré sú potrebné pre ich domácnosť a nie je vylúčené, že sa budú zaoberať tajne obchodovaním, alebo aj budú robiť náladu štátu nepriaznivú medzi obyvateľstvom. Prosím preto, aby bolo urobené opatrenie v tom smere, žeby židia boli povinní vykonávať rôzne práce najmä roľnícke, keďže mnoho roľníkov nastupuje (rozumej do armády – pozn. J. H.) a pracovná náhrada niet... Bolo by snáď vhodné dať právomoc okresným náčelníkom, aby títo za spolupráce bezpečnostných orgánov, HSLS, HG, tieto práce mohli organizovať podľa miestnych pomerov...*

290 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátbezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 469.

291 Tamže.

292 Tamže.

293 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátbezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 467.

*obecenstvo bude vidieť, že židia musia robiť aspoň keď už nerukujú...*²⁹⁴

V ten istý deň podal po svojej línii obširne hlásenie o viacerých otázkach aj zástupca okresného veliteľa HG a spravodajský referent OV HG v Medzilaborciach, notár Andrej Zábredský. Židovskej otázke sa venoval ako prvej a Hlavnému veliteľstvu HG v Bratislave napísal: „*Rolníci, robotníci, učitelia, Rusíni, Slováci súc vyprevádzaní rodinou, plačom, idú do vojenskej služby. Na uliciach stoja chufy židov, dobre oblečených, vyživených, zdravých a mladých s vysmechom na tvrách. Toto veľmi bolestne pôsobí na odchádzajúcich ľudí, ktorí zanechávajú rodiny, majetky a idú do čestného boja. Ja a každý iný činiteľ dožadovali sme sa, aby títo židia boli zaradení do pracovného tábora. Máme nezbudovanú cestu Vyšnia Radvaň /-/ Olka, lebo Krásny Brod – Výrava... na tieto cesty je treba riadne organizovať z tunajších židov a to okamžite pracovný tábor.* (podčiarknuté v origináli – pozn. J. H.). *Župa nemá peniaze, obce sú chudobné, väčšina chlapov ide do voj. služby, len židia ostávajú. Nech je daná právomoc okr. náčelníkom, aby v každom okrese, ale ihneď u nás* (podčiarknuté v origináli – pozn. J. H.) – organizovali takto pracovný tábor.“²⁹⁵

Obe hlásenia z Medzilaboriec, Reinhardtovo i Zábredského, sa stretli s patričnou odozvou u nadriadených. Župan A. Dudáš reagoval na žiadosť medzilaborského okresného náčelníka už 27. júna 1941 vydaním zvláštného dôverného nariadenia pre všetkých ostatných okresných náčelníkov v Šarišsko-zemplínskej župe, v ktorom nariadil, „*kým nedôjde od príslušných centrálnych úradov iný rozkaz*“, aby každý okresný náčelník „*vo svojom obvode, podľa miestnych potrieb a iniciatívne po prípadnom dohovore s miestnymi činiteľmi HSLS, HG, DP a FS využili možnosť... k využitiu nepracujúcich síl (Židov a cigánov)*“. Župan Dudáš v zdôvodnení nariadenia uviedol, že „*mimoriadne dôležitá doba spojená so stavom brannej pohotovosti štátu vyžaduje zvýšenú pracovnú povinnosť všetkých občanov*“ a taktiež sa oprel o tvrdenie, že medzi „*árijským obyva-*

294 ŠA PO, f. ŠZZ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 668.

295 ŠA PO, f. ŠZZ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 467.

telstvom skutočnosť že Židia zostávajú doma a väčšina z nich žije i naďalej pohodlným životom vyvoláva oprávnené rozhorčenie“.²⁹⁶

Okresní náčelníci mali o svojich krokoch pri zapájajú Židov a Rómov do prác podať správu župnému úradu do 20. júla 1941.

Prvým okresným náčelníkom, ktorý tak urobil, nebol nikto iný ako K. Reinhardt z Medzilaboriec, ktorý už 3. júla oznámil, že od 27. júna zaviedol „*všeobecnú pracovnú povinnosť pre tých Židov, ktorí následkom rôznych zákonných opatrení boli vyradení z hospodárskeho života Slovenského štátu, ako aj pre všetky židovské osoby, ktoré nemajú riadneho trvalého zamestnania*“.²⁹⁷

Židia žijúci v okrese Medzilaborce mali podľa hlásenia medzilaborského okresného náčelníka od 27. júla vykonávať všetky verejné práce, úpravy obecných ciest, ohradenie cintorínov, reguláciu potokov, ako aj práce u súkromných osôb v roľníctve.²⁹⁸ Sám Reinhardt županovi Dudášovi pre doplnenie oznámil: „*Odmenu som ustálil len pre ten prípad, že by žid nemal z čoho žiť v takej miere, aby stačila na pokrm*“.²⁹⁹

Obdobne ako K. Reinhardt v Medzilaborciach postupovali aj okresní náčelníci v Bardejove, Michalovciach, Sabinove, Stropkove a Trebišove, ktorí oznámili župe svoje opatrenia v hláseniach od 9. do 19. júla 1941.³⁰⁰

Zábredského hlásenie na Hlavné veliteľstvo HG predložil župný inšpektor HG Anton Sabol-Palko 26. júna 1941 obrannému dôstojníkovi 2. divíznej oblasti v Prešove s poznámkou, že židovská otázka tvorí jednu z najdôležitejších častí hlásenia. Od obranného dôstojníka sa hlásenie dostalo k županovi Dudášovi.³⁰¹

Dňa 9. júla 1941 podal Andrej Zábredský hlásenie Hlavnému veliteľstvu HG, v ktorom uviedol: „... *väčšina Židov z Medzilaboriec po predbežnom dohodnutí sa s p. náčelníkom a po jeho vydaní naria-*

296 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 668.

297 Tamže. Hlásenie OÚ v Medzilaborciach zo dňa 3. 7. 1941. 799/1941 prez.

298 Tamže.

299 Tamže.

300 Tamže.

301 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 467.

*denia som odkomandoval do pracovného tábora v Nižnej Olke na vicinálnu cestu, kde pracujú dodnes... A to sa páči obyvateľstvu.*³⁰²

Pre upresnenie je potrebné povedať, že v Nižnej Olke nebol vybudovaný žiadny pracovný tábor pre Židov tak, ako by snáď z bežného chápania významu slova „pracovný tábor“ vyplývalo. Židovskí chlapci a muži z Medzilaboriec tu pracovali na budovaní cesty pod policajným dozorom. Ich činnosť sledovali žandári poverení Okresným úradom v Medzilaborciach.

Za zvlášť ťažkých podmienok museli medzilaborskí Židia už predtým, v máji 1941, pracovať aj v Krásnom Brode pri pokládke telegrafných stĺpov.³⁰³

Vystupňovanie protižidovských opatrení koncom júna 1941 v Medzilaborciach dokladuje fakt, že tí Židia, ktorí neboli Reinhardtom a Zábredským „odkomandovaní“ do Nižnej Olky, mali Reinhardtovým nariadením zakázané piecť „barchesy“, čo ťažko hodnotiť inak ako prejav šikanovania.³⁰⁴

Reinhardt sa však nezastavil a 9. júla 1941 napísal Ústrední štátnej bezpečnosti, že dal uzavrieť tri z celkovo piatich modlitební v Medzilaborciach, ktoré Židovská náboženská obec používala, a ponechal v používaní náboženskej obce len dve modlitebne nachádzajúce sa vo dvore školy („stará“ a „nová“ synagóga), lebo Židia sa podľa jeho slov „vymykali kontrole“ a nebolo isté, „či skutočne vybudujú svoje náboženské úkony v týchto modlitebniach“ a „či nepoužívajú modlitebne ako hniezda pre rôzne šepkané propagandy a rôzne nedovolené schôdzky“.³⁰⁵

Úloha iniciátora protižidovských opatrení v župe sa Reinhardtovi zjavne zapáčila a zrejme v nej videl aj šancu na ďalší kariérový postup. Hlásenie o uzatvorení troch židovských modlitební v Medzilaborciach poslal Prezídium župného úradu v Prešove „na

302 VHA, f. „53“, šk. č. 95, Situačná správa OV HG Medzilaborce 2/941 Dôv. sit.

303 ŠA BB, f. Okresný ľudový súd Rimavská Sobota, Tnľud 58/47, Kornel Riava.

304 VHA, f. „53“, šk. č. 95, Situačná správa OV HG Medzilaborce 2/941 Dôv. sit.

305 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 669.

vedomie s návrhom nech župný úrad v záujme jednotnosti v obvode župy šarišsko-zemplínskej nariadi kontrolu všetkých modlitební obdobným spôsobom“.³⁰⁶

Niekoľko Židov bolo z rozhodnutia okresného náčelníka Reinhardta počas protizidovských akcií OÚ v Medzilaborciach na prelome júna a júla 1941 zatknutých a odoslaných do Ilavy. Ako „komunistov“ zavreli napríklad právnikov Dr. Hollóša a Dr. Andreja Ungara i drogéristu Kleina. Notár a spravodajský referent HG Zábredský pritom vo svojom hlásení odporúčal, ktorí zo zatknutých a uväznených Židov mali či nemali byť z Ilavy prepustení.³⁰⁷

Počas júla 1941 cez Medzilaborce prúdili ďalšie vojenské transporty a jednotky. V meste pôsobila Policajná skupina, ktorá monitorovala prechod vojska cez územie tohto okresu, ale aj ďalších častí Zemplína, vystupovanie vojakov v civilnom prostredí, ako aj nálady obyvateľstva na území, ktorým armáda prechádzala.

V nedeľu 20. júla 1941 prechádzali cez Medzilaborce slovenskí vojaci vracajúci sa z frontu. Prinášali informácie o situácii na bojisku i v bezprostrednom tyle. Podľa hlásenia Policajnej skupiny Medzilaborce mali títo vojaci, okrem iného, rozširovať informácie o tom, že na ich kolónu, ktorá prechádzala zázemím, strieľali z automatických zbraní. Obviňovali z toho, zrejme pod dojmom antisemitskej propagandy, ktorá sprevádzala postup slovenskej armády sovietskym územím, ukrajinských Židov. Policajná skupina konštatovala, že medzi vojakmi bolo badať „*krajne protizidovskú náladu*“ a bolo „*často počuť reči, že by sa malo vojsko pomstiť na židoch za barbarské počínanie a jednanie židov v Rusku*“.³⁰⁸

V pondelok 21. júla 1941 sa mal konať ďalší odvod Židov z Medzilaboriec do pracovných táborov, čoho mali byť svedkami uvedení slovenskí vojaci. O tom, ako na vojsko pôsobili pomery na fronte a v akom nebezpečenstve sa v danej chvíli ocitli medzilaborskí Židia, svedčí konštatovanie v hlásení Policajnej skupiny: „... *počínanie úradov vojaci a árijské obyvateľstvo veľmi schvalovalo. Vojaci*

306 Tamže.

307 Tamže.

308 VHA, f. „53“, č. šk. 95, č. j. 8/41.

*však ani toto opatrenie proti židom nepovažovali za dosť prísne a rozprávali, že so židmi sa u nás musí ráznejšie jednať, lebo židia sa vraj našim vojakom idúcim na front vysmievali. Takmer všetci vojaci vracajúci sa z frontu rozprávajú o prípade, ako bol jeden čatár našej armády odsúdený poľným súdom na 18 mesiacov za zastrelenie žida. Vojaci tento trest považujú za veľmi krutý a zaujímajú stanovisko, že onen čatár nemal byť vôbec potrestaný.*³⁰⁹

V ten istý deň, 21. júla 1941, hlásil okresný náčelník Reinhardt do Prešova, že v noci, medzi 0:30 a 1:00 hodinou. Neznámy páchatel' porozbýjal niekoľko okien na viacerých domoch Židov v Medzilaborciach.³¹⁰

4. 6. Prijatie tzv. židovského kódexu a ďalšie opatrenia proti Židom

Na začiatku septembra 1941 vrcholili na Slovensku aktivity slovenskej vlády v realizácii protižidovských opatrení. Pripomením, že v zmysle „zmocňovacieho“ ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. sa malo v septembri 1941 skončiť ročné obdobie, počas ktorého mala vláda Slovenským snemom udelenú plnú moc, aby „robila všetky opatrenia, ktoré sú potrebné, aby sa vylúčili Židia zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov“.³¹¹

V prvých septembrových dňoch slovenská vláda finišovala s pripomienkovaním najdôležitejšej protižidovskej právnej normy, aká dovtedy uzrela svetlo sveta – nariadenia o právnom postavení Židov.³¹²

309 Tamže.

310 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 671.

311 Ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., Slovenský zákonník, 1940, čiastka 44, s. 343

312 Legislatívny sbor Predsedníctva vlády sa s prísne dôvernou osnovou nariadenia mal zoznámiť 1. 9. 1941. Pozri: KAMENEC, Ivan: C. d., s. 125.

Toto nariadenie prijala vláda na svojom zasadnutí 9. 9. 1941 a do Slovenského zákonníka sa dostalo pod číslom 198/1941 Sl. z. Známejším sa stalo pod neoficiálnym názvom „židovský kódex“.³¹³

Židovský kódex tvorilo spolu 270 paragrafov rozdelených do 12 častí. Väčšina paragrafov bola zhrnutím dovtedy prijatých protizhiovských právnych predpisov, no boli v ňom aj úplné novinky. Z obsahovej stránky možno židovský kódex rozdeliť na tri časti. V prvej časti boli detailne obmedzené spoločenské, občianske, náboženské a osobné práva židovských osôb. Druhá časť sa týkala majetkoprávneho postavenia Židov, kde boli prebraté všetky posalzburské nariadenia, a v tretej časti, ktorá bola najobsiahlejšia, bol upravený prevod židovského majetku do „árijských“ rúk.³¹⁴

Na prvom mieste je potrebné spomenúť vymedzenie pojmu „Žid“. Kódex zaviedol na Slovensku rasistický výklad pojmu „Žid“, keď už v úvodných ustanoveniach konštatoval, že „za Žida“ sa pokladá ten, kto pochádza „najmenej od troch podľa rasy starých rodičov“, alebo „židovský miešanec“, ktorý „pochádza od dvoch podľa rasy židovských starých rodičov“, ak 20. apríla 1939 bol alebo sa stal príslušníkom izraelského (židovského) vyznania, alebo vstúpil do manželstva so Židom, alebo pochádza z nemanželského styku so Židom a narodil sa po 29. februári.³¹⁵

Ako úplné novum v slovenskom práve bol kódexom zavedený a definovaný pojem „židovského miešanca“.³¹⁶

V súvislosti s tzv. židovským kódexom sa často diskutuje o tzv. prezidentských výnimkách. Paragrafy 255 a 256 dávali prezidentovi republiky právo udeliť jednotlivým židovským občanom výnimku,

313 Slovenský zákonník, 1941.

314 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 126.

315 Pozri §1 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov, Slovenský zákonník 1941, čiastka 44, roč. 343

316 Tamže. V §2 sa uvádza, že za „židovského miešanca“ sa pokladá: a) kto pochádza od dvoch podľa rasy židovských starých rodičov... ak sa podľa §1, písm. b) nepokladá za Žida. b) kto pochádza od jedného podľa rasy židovského starého rodiča...“. Pozri: Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov, Slovenský zákonník, 1941.

ktorá mala za následok buď úplné, alebo čiastočné oslobodenie spod ustanovení kódexu.

Kancelária prezidenta republiky dostávala tisíce žiadostí o udelenie výnimky spod ustanovení nariadenia č. 198/1941 Sl. z., teda tzv. židovského kódexu. Za jednotlivé udelené výnimky pritom inkasovala od žiadateľov poplatok, ktorý bol priamo úmerný majetkovým pomerom žiadateľa a bol stanovovaný individuálne.³¹⁷

Údaje o počte výnimiek podľa § 255 a §256 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. udelených prezidentom Tisom sa rôznia. Podľa Ivana Kamenca je možné celkový počet výnimiek odhadnúť na 800 až 1 000 a s ohľadom na fakt, že sa vzťahovali na celú rodinu žiadateľa, chránili pred protižidovskými opatreniami asi 4–5 tisíc osôb.³¹⁸

V Medzilaborciach bola udelená jediná výnimka spod ustanovení kódexu, a to manželke už spomínaného bývalého okresného veliteľa HG medzilabského notára Andreja Zábredského, Rozálii Zábredskej, rod. Lefkovičovej. Zábredský bol v čase vydania kódexu zástupcom okresného veliteľa HG a spravodajským referentom OV HG.³¹⁹

Žiadosť R. Zábredskej vybavila Kancelária prezidenta republiky na začiatku roku 1942 a okresný úrad sa v tejto súvislosti zaujímal, či žiadateľka je „*mravne zachovalá a politicky spoľahlivá, a či členov rodiny, ktorí žijú s ňou v spoločnej domácnosti možno považovať za spoľahlivých v národnom a politickom ohľade*“.³²⁰

Treba povedať, že absolútna väčšina žiadostí o udelenie prezidentskej výnimky bola zamietnutá. Tak dopadla napríklad aj žiadosť Bernáta Schönfelda z Medzilaboriec,³²¹ ako aj žiadosť už spomínaného bývalého úradníka okresného úradu Ernesta Amsela.³²²

Prijímanie protižidovských noriem na Slovensku sa vydaním tzv. židovského kódexu neskončilo. A neskončili ani iniciatívne kroky a návrhy rôznych miestnych ľudáckych predstaviteľov a reprezen-

317 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 127.

318 Tamže. s. 127.

319 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940 – 1945, inv. j. 1290.

320 Tamže.

321 ŠA PO, f. ŠZŽ – prezidiálne oddelenie 1940 – 1945, inv. j. 1484.

322 Tamže. inv. j. 406.

tantov štátnej moci. Ani medzilaborský okresný náčelník nepovažoval židovskú otázku za dostatočne podchytenú.

Keď 29. septembra 1941 ministerstvo dopravy a verejných prác obmedzilo svojou vyhláškou právo Židov cestovať a povolilo im len cestovanie v III. triede, K. Reinhardt Ústrední štátnej bezpečnosti napísal: „*Podľa môjho názoru bolo by potrebné z dôvodov štátobezpečnostných ešte viac obmedziť ich (rozumej Židov – pozn. J. H.) cestovanie, lebo už teraz sú hodne vyradení z hospodárskeho života a dá sa očakávať, že v krátkej dobe budú vôbec vylúčení z verejného a hospodárskeho života. Navrhoval by som, aby Židia boli povinní platiť hoci cestujú v III. triede lístok II. triedy, keďže cestuje len ten Žid, kto peniaze má a ktorému nemôže záležať na tom, koľko bude platiť za lístok.*“³²³

Kornel Reinhardt dokonca navrhol „vylúčiť Židov“ z autobusovej dopravy, lebo ako uviedol: „*je známe, že napr. na trati Michalovce – Strážske – Prešov (čo bolo tak 60 až 90 kilometrov mimo územie, na ktorom mal Reinhardt právomoc – pozn. J. H.) cestuje často toľko židov že ariji zostávajú po mimo, nemôžu nastúpiť do autobusu, lebo proste miesta niet.*“³²⁴

Za vrchol uvádzania ustanovení židovského kódexu do života a obmedzovania ľudských práv Židov v Medzilaborciach možno považovať jedno z opatrení, ktoré iniciatívne nariadil okresný náčelník K. Reinhardt 1. marca 1942, keď s odvolaním sa na § 29 židovského kódexu vydal Vyhláškou Okresného úradu v Medzilaborciach zákaz židovským osobám „*zdržovať a prechádzať sa v sobotu, nedeľu a štátom uznané sviatky na uliciach Andreja Hlinku /: od mostu pri [hoteli] SLOVANE:/ a Duchnovičovej ulici /: po okresný úrad: / v Medzilaborciach*“ pod hrozbou peňažného trestu.³²⁵

V tom čase už vrcholili prípravy ústredných štátnych orgánov na deportácie Židov z územia Slovenska.

323 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 674.

324 Tamže.

325 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 925.

5. Deportácie Židov a ich dôsledky

5. 1. Cesta k deportáciám

Proces arizácií a likvidácií židovských podnikov vyústil do zruinovania židovskej komunity na Slovensku. Z celkového počtu 27-tisíc židovských domácností približne 22-tisíc stratilo svoj pravidelný príjem. Povedané inými slovami: z asi 90-tisíc osôb pripravil arizačný proces o živobytie asi 65-tisíc.³²⁶

Židia žijúci na Slovensku boli teda na jeseň roku 1941 sociálne odkázanou skupinou obyvateľstva, ktorej ľudácky režim prijatím vládneho nariadenia č. 198/1941, teda židovského kódexu, obmedzil existenčný priestor na minimum.

Prostriedky získané z „vyraďovania Židov z hospodárskeho a sociálneho života“ musel štát používať na zabezpečenie základných životných potrieb tých, z majetku ktorých pochádzali – Židov.

Fakt, že židovská otázka bola vážnym sociálnym problémom, nebolo možné prehliadnuť. Už dlhšie si to uvedomovali aj tí, ktorí za situáciu Židov niesli zodpovednosť, a hľadali spôsob, akým sa ich zbaviť. Augustín Morávek mal už v máji 1941 rokovať s nemeckým poradcom pre riešenie židovskej otázky na Slovensku Dieterom Wislicenym a E. Gebertom, poradcom pri ministerstve hospodárstva, ktorým „*nadhodil myšlienku umiestniť istý počet židov v Generálnom gubernáte, poťažne pri prácach v Nemecku... čo by bolo ulahčenie dnešnej háklivej situácie*“.³²⁷

Bol to práve nemecký poradca pre riešenie židovskej otázky na Slovensku, Dieter Wisliceny,³²⁸ kto krátko po príchode na Slovensko formuloval myšlienku: „... *židovský majetok na Slovensku nesmie byť zašantročený, lebo musí byť jasné, že keď židom sa vezmú obchody*

326 NIŽŇANSKÝ, Eduard: Židovská komunita na Slovensku 1938-1945. Zdroj: www.holocaust.cz/cz/?/resources/texts/niznansky_komunita (05.05.2007).

327 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 155.

328 K osobe D. Wislicenyho pozri: HRADSKÁ, Katarína: Prípád Wisliceny. Bratislava 1999.

a majetok musí sa v nejakej forme pre nich nájsť ventil. Týmto ventilom môže byť vystaňovanie založené na veľkom formáte.“³²⁹

Tu je potrebné povedať, že na jeseň 1941 bolo Nemecko v záverečnej fáze príprav na prvé deportácie Židov z vlastného územia a územia krajín, ktoré priamo kontrolovalo, na východ, kde mali byť koncentrovaní a fyzicky likvidovaní. Už 31. júla 1941 poveril Herman Göring, ako predseda Ministerskej rady na obranu ríše, Reinharda Heydricha, aby „urobil všetky nevyhnutné prípravy na úplné vyriešenie židovskej otázky na európskych územiach pod nemeckým vplyvom“.³³⁰

V polovici septembra 1941 Hitler vydal pokyn na realizáciu deportácií Židov nielen z územia Nemecka, ale aj Ostmarky (dnešné Rakúsko), Protektorátu Čechy a Morava a Luxemburska do geta na území bývalého Poľska. Prvé transporty približne 20-tisíc nemeckých, českých, rakúskych a luxemburských Židov do geta v poľskom meste Lodž Nemci vypravili v dňoch 17. 10. 1941 – 2. 11. 1941.

V čase, keď z Nemecka odchádzali prvé transporty Židov smerom do Poľska, v dňoch 20.–21. októbra 1941, sa uskutočnila návšteva najvyšších slovenských predstaviteľov – prezidenta J. Tisa, ministerského predsedu V. Tuku, ministra vnútra A. Macha a ministra obrany F. Čatloša – v Hitlerovom hlavnom stane (Wolfschanze). Súčasťou návštevy bolo aj stretnutie s ministrom zahraničných vecí Joachimom v. Ribbentropom a Rišskym vodcom SS Heinrichom Himmlerom, na ktorom mal A. Mach hovoriť o židovskej otázke na Slovensku. Nemecká strana tu vyjadrila záujem o 90 000 slovenských Židov. S odstupom niekoľkých mesiacov, 26. marca 1942, Mach o tomto rozhovore pred Štátnou radou povedal: „Najväčší krok sme urobili vtedy, keď sme boli v Hlavnom stane u Führera. Mali sme možnosť hovoriť s Himmlerom a v prítomnosti p. ministra zahraničia sa povedalo na otázku koľko je tých židov u vás, že 90 000, povedali

329 SNA, f. NS, Tn ľud 17/46/43, Anton Vašek.

330 BROWNING, Christopher: The origins of Final Solution. The evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942. Lincol – Jerusalem 2006, s. 315.

*nám, že oni ich budú potrebovať... Tak sa nadhodila tá myšlienka. Nedalo sa jej zaspať.*³³¹

Historička Katarína Hradská považuje stretnutie najvyšších predstaviteľov Nemecka a Slovenska za historický medzník, ktorý urýchlil proces rozhodovania o osude slovenských Židov.³³²

V novembri 1941 prišla zo strany nacistického Nemecka do Bratislavy požiadavka na udelenie súhlasu s deportáciou Židov, slovenských štátnych občanov, z územia Ríše, a teda aj Protektorátu Čechy a Morava a Ostmarky na územie na východe. Rovnako ako Slovensku adresovali Nemci svoju požiadavku aj Rumunsku a Chorvátsku.

Slovenská vláda vyjadrila s deportáciou Židov, slovenských štátnych občanov, z územia Ríše, teda najmä Protektorátu Čechy a Morava a Ostmarky, súhlas.³³³ Ako poznamenal Eduard Nižňanský, po súhlase s deportáciami Židov, slovenských štátnych občanov, z územia tretej ríše boli deportácie Židov žijúcich na Slovensku len ďalším logickým krokom.³³⁴

Za iniciačný moment, ktorý viedol k spusteniu deportácií slovenských Židov z územia Slovenskej republiky, je dnes historikmi všeobecne považovaná požiadavka Nemecka adresovaná Slovensku na zvýšenie kontingentu slovenských pracovných síl v ríši o 20-tisíc osôb. Rokovania o poskytnutí ďalších pracovných síl sa konali koncom januára 1942. Ich presný obsah nie je známy, no je pravdepodobné, že na nich dostávala idea deportácií slovenských Židov prvé obrisy.³³⁵ Mal to byť prezidiálny šéf ministerstva vnútra Izidor Koso, kto ponúkol Nemecku 20-tisíc slovenských

331 HRADSKÁ, Katarína: Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov. In: Historický časopis, roč. 51, č. 4, 2003, s. 689.

332 Tamže, s. 690.

333 Slováci si však na rozdiel od Chorvátov a Rumunov uplatnili nárok na majetok deportovaných osôb. Pozri napr.: NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003.

334 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Bratislava 2005, s. 13.

335 BÜCHLER, Jehošua Róbert: Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942. In: Acta Judaica Slovaca, č. 8, 2002, s. 7.

Židov ako náhradu za Slovákov.³³⁶ Už 16. februára 1942 informoval štátny sekretár Ríšskeho zahraničného úradu Martin Luther nemeckého vyslanca na Slovensku Hansa E. Ludina, že nemecká strana je pripravená „prevziať 20 000 mladých silných slovenských Židov a presunúť ich na východ...“.³³⁷

O štyri dni neskôr informoval vyslanec Ludin Berlín, že „slovenská vláda nemecký návrh, na prijatie 20 000 uvítala s nadšením“.³³⁸

Vo februári 1942 bolo prakticky spečatené, že 20-tisíc mladých slovenských Židov bude deportovaných zo Slovenska a odovzdaných nacistom.

O prvom období prípravy deportácií mladých a práceschopných slovenských Židov na územie tretej ríše sa toho z hľadiska podrobností veľa nevie.

Je jasné, že prípravy deportácií slovenských Židov od počiatku prebiehali za aktívnej účasti viacerých ústredných štátnych orgánov a zložiek režimu, predovšetkým však ministerstva vnútra a jeho XIV. oddelenia (protižidovského), na čele ktorého stál Gejza Konka,³³⁹ žandárstva, ministerstva dopravy, ministerstva obrany Ústredného hospodárskeho úradu, Hlinkovej gardy a Freiwilligeschutzstaffel.

Prvým krokom v príprave deportácií Židov zo Slovenska bola evidencia Židov. Dňa 12. februára 1942 nariadilo ministerstvo vnútra vykonanie Súpisu Židov na celom území Slovenska vo forme zoznamov A, B, C. Na základe toho bolo na celom území Slovenska podrobne spísaných vyše 89-tisíc osôb.³⁴⁰

Následne 21. februára 1942 nariadilo ministerstvo vnútra vykonanie prezentácie všetkých práceschopných a práceneschopných

336 HRADSKÁ, Katarína: Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov. In: Historický časopis, roč. 51, č. 4, 2003, s. 690.

337 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003, s. 113. Dokument č. 28.

338 Tamže, s. 113. Dokument č. 29.

339 Gejza Konka pôsobil pred nástupom do funkcie prednostu XIV. oddelenia ministerstva vnútra ako okresný náčelník v Giraltovciach na východnom Slovensku. ŠA BA, f. Ludový súd, ES 2/48, Gejza Konka.

340 Smernica ministerstva vnútra o Súpise Židov bola vydaná 12. februára 1942. Pozri napr. ŠA BA, f. Ludový súd, ES 2/48, Gejza Konka.

Židov mužského pohlavia od 16 do 45 rokov. Túto prezentáciu mali uskutočniť okresné úrady po celom Slovensku. Rovnako boli prezentované židovské ženy od 16 do 45 rokov.³⁴¹

Prípravy deportácií prebiehali veľmi konšpiratívne. Celá akcia niesla krycie meno „DÁVID“. Mladí slovenskí Židia mali byť deportovaní zo Slovenska do Generálneho gubernátu v nákladných vlakoch³⁴² z piatich koncentračných stredísk: Bratislava-Patrónka, Nováky, Poprad, Sereď, Žilina. Židia z východného Slovenska, teda aj z okresu Medzilaborce, mali byť deportovaní cez koncentračné stredisko pre Židov v Poprade a v Žiline.

Aj v okrese Medzilaborce boli v zmysle nariadení ministerstva vnútra koncom februára 1942 uskutočnené všetky administratívne opatrenia vedúce k deportáciám Židov.

Spočiatku vykonali prezentáciu židovských žien vo veku medzi 16 a 45 rokom. Prezentáciu uskutočnila komisia, ktorej predsedal druhý služobne najvyššie postavený úradník na okresnom úrade v Adam Slimák, a jej členmi boli okresný veliteľ Hlinkovej gardy

341 Aby sa Židia nemohli akýmkoľvek spôsobom vyhnúť evidovaniu, prípadne samotnej deportácii, vydalo ministerstvo vnútra niekoľko nariadení. Už 25. februára 1942 bola Židom obmedzená možnosť sťahovať sa, 2. marca 1942 bolo ďalším nariadením MV prikázané zväčšenie židovských hviezd na 10 centimetrov a od 12. marca 1942 museli byť označené aj židovské domácnosti.

342 Technická príprava deportačných vlakov začala už 5. marca 1942. Pre šesť transportných súprav boli ministerstvom vnútra určené presné podmienky: „Vozne súpravy týchto vlakov budú v tomto poradí: služobný voz zaradený pre lekára a sanitnú službu, desať nákladných vozňov pre Židov, dva nákladné vozne pre batožinu, jeden nákladný voz pre proviant transportu, jeden osobný vozeň pre eskortnú čatu, pätnásť nákladných vozňov pre Židov... Nákladné vozne upraví železničná správa tak, aby vyhovovali pre núdzové umiestnenie 40 osôb v každom voze... Jedna strana nákladných vozňov, v ktorých sa prepravujú Židia, musí byť pevne uzavretá a zaistená tak, aby ani z vonku, ani z vnútra nemohla byť otvorená... Každý nákladný vozeň, ktorý je určený pre prepravu Židov, bude vybavený jedným vedrom s prikrývkou. Tieto vedrá patria do vybavenia súpravy.“ List MV z 5. 3. 1942 Ministerstvu dopravy a verejných prác, rezortu železničnému ohľadom prepravy deportovaných Židov. NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 6. Bratislava 2005, s. 114. Dokument č. 16.

Pavol Zvolenský, okresný lekár Dr. Feodosij Pedan a zástupca Deutsche Partei I. Schönwiesner.³⁴³

Zoznamy práceschopných a práceneschopných židovských dievčat a žien zaslal dňa 27. februára 1942 okresný náčelník Kornel Reinhardt na ministerstvo vnútra do Bratislavy so slovami, ktoré dokumentujú, čo sa spustilo po preniknutí informácií o chystaných deportáciách Židov na okresnú úroveň: „*Poznamenávam..., že by bolo žiadúce; odasentovať najmä ženské osoby, ktoré sa zdržujú u rodičov a ktoré nie sú bezpodmienečne potrebné v domácnosti a ktoré len sa povalujú a mohli by vykonávať eventuálne užitočnú prácu v prospech verejnosti.*“³⁴⁴

V deň, keď odišli zoznamy z prezentácie židovských žien, kompletizovali na Notárskom úrade v Medzilaborciach Súpis Židov. Do zoznamov A, B a C Súpisu Židov boli zapísaní všetci Židia žijúci na území mesta Medzilaborce. Len pre úplnosť uvediem, že úradníci notárskeho úradu si smernicu upravujúcu vyhotovenie Súpisu Židov vysvetlili „po svojom“, a tak sa stalo, že všetci medzilaborskí Židia boli zapísaní do zoznamu A, hoci podľa smernice tam mali zapísať „*všetkých Židov bez ohľadu na ich vek, pohlavie... pokiaľ nebudú zapísaní v zozname B a C*“.³⁴⁵ Z analýzy Súpisu Židov vyplýva, že v tom čase žilo v meste Medzilaborce 829 Židov.³⁴⁶

Zachovali sa aj hárky Súpisu Židov vyhotovené jednotlivými obvodnými notárskymi úradmi v okrese Medzilaborce, do ktorých sa dostali osoby podliehajúce Súpisu z jednotlivých obcí. Z nich vyplýva, že v tom čase tam žilo 669 Židov. Súpisu Židov teda v Medzilaborciach podliehalo 1 498 Židov.³⁴⁷ Súpis Židov bol na ministerstvo vnútra doručený 11. marca 1942.³⁴⁸

Po administratívnych krokoch, ktoré mali zabezpečiť prehľad o stave židovskej komunity pred deportovaním jej členov, prišli na rad deportácie samotné. Skôr ako prejdem k analýze priebehu prvej

343 SNA, f. MV, šk. č. 203, sign. 20.

344 Tamže.

345 ŠA BA, f. Eudový súd, ES 2/48, Gejza Konka.

346 SNA, f. MV, šk. č. 186, sign. 1. Sporná je totožnosť jednej osoby.

347 Tamže.

348 Tamže.

fázy deportácií Židov v roku 1942 na území okresu Medzilaborce, chcel by som poukázať na prípravu deportácií z regionálneho – župného – hľadiska.

Dňa 7. marca vydala Ústredňa štátnej bezpečnosti obežník všetkým župným úradom a okresným úradom na Slovensku, v ktorom sa uvádza, že v dôsledku zavádzaných protizidovských opatrení sa vyskytuje „*dôvodné podozrenie, že či už priamo lebo nepriamo, môžu židia siahnuť aj k sabotážnym akciám*“.³⁴⁹

Župan Šarišsko-zemplínskej župy Andrej Dudáš reagoval na výnos ÚŠB zo 7. marca vydaním ďaleko obsiahlejšieho nariadenia pre jemu podriadených okresných náčelníkov, vrátane medzilaborského okresného náčelníka Kornela Reinhardta. Na pozadí svojho svetonázoru v ňom do krajnosti rozviedol otázku preventívnych opatrení, ktoré mali okresné úrady a ďalšie zložky viesť do života, a nariadil zintenzívnenie služby. V nariadení A. Dudáša sa uvádza: „*S okamžitou účinnosťou nariaďujem... čo najväčšie zintenzívnenie služby na poli verejnej a štátnej bezpečnosti. Toto zintenzívnenie má sa prejavovať najmä v týchto smeroch:*

1. *všetká činnosť židovstva a to i v jeho domácnostiach.*
2. *všetká činnosť iných – najmä bolševicky, čechoslovácky, ‚slovjacky‘ a maďarónsky orientovaných – záškodníckych živlov.*
3. *všetká činnosť osôb – bez ohľadu na ich postavenie – ktoré majú /verejne či tajne/ styky so židovstvom a inými záškodníckymi živlami, ako aj osôb, ktoré /priamo a otvorene i nepriamo a zakuklene / berú židovstvo a iné záškodnícke živly v súvislosti s opatreniami proti nim – akokoľvek pod ochranu alebo ich akokoľvek obraňujú.*
4. *všetky „spoločenské udalosti“*
5. *všetky shromažďovania a život v spolkoch.*
6. *priebehy trhov a jarmokov a priebeh obchodného ruchu najmä podomový a kočovnícky obchod a priekupníctvo,*
7. *krčmy, hostince, kaviarne, bary a pod. verejné lokály,*

349 ŠA PO, ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940 - 1944, inv. j. 926.

8. *pracovné miesta a pracovné tábory,*
9. *domáca produkcia životných potrieb,*
10. *zásobovanie životnými potrebami...*³⁵⁰

V doplnení nariadenia z 13. marca 1942 nariadil župan Dudáš telefonogramom z 18. marca 1942 opatrenia, ktoré už nikoho nemohli nechať na pochybách, kto bude terčom najbližších intenzívnych opatrení. Župan Dudáš telefonogramom z 18. marca 1942 nariadil:

- „1. *zamedziť zhromažďovaniu sa Židov v súkromných domoch, ale aj v synagógach mimo pravidelných bohoslužieb a zariadiť najprísnejší dozor vôbec nad židovstvom.*
2. *zhustiť a zostriť nočnú policajnú a strážnu službu v mestách i na dedinách,*
3. *zariadiť najprísnejšiu kontrolu všetkých autovozidiel,*
4. *zariadiť najprísnejšiu kontrolu všetkej premávky na cestách najmä v nočnom čase,*
5. *zostriť strážnu a kontrolnú službu na hraniciach,*
6. *prísne sledovať všetky vedúce osobnosti maďarskej národnej skupiny, hlavne pokiaľ ide o ich kontakt a spoluprácu so židovstvom.*“³⁵¹

Akcia „DÁVID“ mala aj na východnom Slovensku začať v atmosfére hystérie vybičovanej do krajnosti ako ústrednými, tak iniciatívnymi regionálnymi zložkami režimu. Medzilaborce sa pritom mali stať jedným z prvých miest, ktorých sa dotkli deportácie mladých Židov zo Slovenska. Už krátko po županovom nariadení z 18. marca 1942 prišli aj do Medzilaboriec z ministerstva vnútra prvé zoznamy osôb, ktoré mali z dôvodu „pracovného nasadenia“ odviesť na „okresné sústreďovacie miesto“, z neho na železničnú stanicu a odtiaľ ďalej do koncentračného strediska pre Židov.

350 Tamže.

351 Tamže.

5. 2. Začiatok deportácií v okrese Medzilaborce

Za sústreďovacie miesto pre „pracovne nasadených“ Židov z okresu Medzilaborce určili kinosálu, nachádzajúcu sa na križovatke Hlinkovej a Duchnovičovej ulice v okresnom meste.

Prvými obeťami deportácií sa mali stať židovské ženy a dievčatá, vo veku od 16 do 45 rokov, a zhromažďovaním boli poverení žandári. K členom židovskej komunity sa informácia o dátume začiatku sústreďovania dostala skôr, ako stihli žandári čokoľvek zrealizovať. Pre mnohých sa začal boj s časom a hľadanie úkrytu.³⁵² Medzi deportovanými mala byť aj Šarlota (Tširna) Adlerová,³⁵³ vtedy 28-ročná dcéra obchodníka Mordechaja Adlera. Bola to ortodoxná chasidská rodina.

Keď prišiel príkaz na odchod, Šarlota a jej matka hľadali možnosť, ako sa tomu vyhnúť. Zo svedectva, ktoré Šarlota poskytla Yad Vashem, sa možno dozvedieť nielen o hľadaní úniku pred deportáciou, ale aj mnohé z toho, čo museli židovské rodiny podstúpiť: *„V našom meste bol lekár, ktorý bol okresný lekár a bol z Bieloruska... Platilo sa mu v dolároch, striebre alebo zlate. Za tieto peniaze prehlásil, že členovia rodiny mali nákazlivú chorobu a nemožno sa s nimi stýkať. Mama sa bála, že nemá dosť peňazí a pýtala sa, kde ich dostane. Bála sa o mňa. O synov sa nebála, bol si istý, že sa vrátia. Mali sme suseda, ktorý mal banku. Mal dve dcéry. Pozval toho doktora, ale neviem čo mu dal, ale matka ma tam zobrala a povedala ‚choď, choď dnu!‘. Boli sme veľmi dobrí susedia. Myslela si, že keď už dostával peniaze, možno bude ochotný urobiť niečo aj pre mňa. Mama bola múdra žena. Vošli sme teda a on sa ma opýtal, koľko mám rokov a povedal, aby sme po siedmej večer prišli k nemu na kliniku a priniesli veľkú sumu peňazí. Jediné, čo sme mali a čoho bolo*

352 Izraelský historik J. R. Büchler v citovanej práci Pinkas ha kehillot Slovakia (Jeruzalem 2003), podľa môjho názoru chybné uvádza, že prvé dievčatá a ženy vo veku 16–45 rokov života boli z Medzilaboriec deportované už v prvom transporte slovenských Židov, ktorý odišiel 25. 3. 1942 z Popradu. Porovnaj depar-
tačný zoznam SNA, f. MV, šk. č. 227, inv. j. 1.

353 SNA, f. MV, šk. č. 206. Šarlota je v tzv. sústreďovacom zozname uvedená pod menom Sára.

veľa, bola bieda, ale nie peniaze! Keď sme sa vrátili domov, mama hlasno plakala: ‚Čo budeme robiť, čo budeme robiť?‘ Povedala som jej, že sa neprihlásim. V tom do nášho domu prišiel jeden pobožný Žid. Bol to Chasid a študoval s mojím otcom po nociach. Nemal deti. Povedal mi: ‚Poď so mnou Tširnala, mám miesto, kde ťa ukryjem.‘ Veril, že pretože on nemal deti, nikto by nás nehladal v jeho dome. Takže kde bolo to miesto, kde ma ukryl? V kuchyni bol taký uzavretý priestor. Bol to kredenc na riady, ale nesiahal až po povalu. Nebol to zabudovaný kredenec. Bolo tam niečo ako malá lavica a on tam dal ešte jednu lavicu a ja a ešte jedno 16-ročné dievča sme boli v tom kredenci tri týždne. Každý večer sa postavil na stoličku a dal nám sviečku a Tehilim³⁵⁴ ‘³⁵⁵

Ukryť sa podarilo viacerým dievčatám a všetky boli vyhlásené za dezertérky. Keď sa ukázalo, že dievčatá nie sú doma, pričom ich rodiny tvrdili, že nevedia, kde sú, Okresný úrad v Medzilaborciach nariadil, aby boli rodinní príslušníci zatknutí a uzavretí do tej istej kinosály, v ktorej mali byť sústreďované ženy a dievčatá určené do transportu.³⁵⁶

Namiesto Šarloty Adlerovej vzali žandári jej matku. Mladšiemu bratovi, ktorý svoju mamu hľadal, potom povedali, aby sa Šarlota prihlásila, lebo „*to je to najlepšie čo môže v danej chvíli urobiť*“.³⁵⁷

Z Medzilaboriec bolo napokon odtransportovaných 69 dievčat a žien židovského pôvodu z celkového počtu 165, ktoré mali nastúpiť do koncentračného strediska 5. apríla 1942. Transport z Medzilaboriec odišiel 28. marca a do Popradu dorazil 29. marca 1942, kde bol prevzatý a potvrdený.³⁵⁸ Už 2. apríla 1942 bolo 40 dievčat z tohto transportu zaradených do transportu, tentokrát transportu č. 7, smerujúceho do Osvienčimu.³⁵⁹

354 *Tehilim* – Kniha Žalmov.

355 YVA, O.3/7545.

356 Tamže. Obdobne postupoval aj Okresný úrad v Michalovciach, ktorý nariadil vykonanie „razie na rodičov“, ktoré „dezertovali“, čím chceli dosiahnuť, aby sa dievčatá prihlásili. Pozri: NIŽNANSKÝ Eduard: *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava 2005, s. 188. Dokument č. 95.

357 YVA, O.3/7545.

358 SNA, f. MV, šk. č. 206, sign. 3.

359 SNA, f. MV, šk. č. 208, sign. 12.

Tie, ktorým sa pred deportáciami podarilo ukryť, boli vyhlásené za „dezertéry“. Okresný úrad to oznámil na 14. oddelenie ministerstva vnútra, ktoré nariadilo pátranie.

Už 1. apríla 1942 okresný náčelník Reinhardt hlásil: „*Náhoda priala aj Židom v okrese medzilaborskom potiaľ, že sa objavily prípady týfovej nákazy... napriek tejto skutočnosti môj zástupca aj s okresným lekárom vyčkali môjho príchodu a očakávali moje rozhodnutie, či akcia vystahovania Židov i za tohto stavu sa prevedie. Rozhodol som, majúc oporu i v samom zdravotnom referentovi Dr. Pedanovi, ako aj ostatných zložiek HG a FS, že vystahovanie Židov prevediem na svoju zodpovednosť a ponechám v karanténe len prípady týfové ako aj stav vysokých horúčiek, keďže mohli byť podozrivými z týfovej nákazy. Za tohto stavu veci a podpory žandárstva, pohraničnej stráže som sohnal do dnešného dňa celkom 69 židoviek, ktoré boli dodané do Popradu, dezertovaných je ešte asi 80 Židoviek, po ktorých sa horlive stopuje. Po uchytení sa uväzňujú v okresnom úrade.*“³⁶⁰

Pátranie sa uskutočňovalo naozaj horlivo a neobmedzovalo sa len na územie okresu Medzilaborce. A tak boli niektoré z ukrývajúcich sa zatknuté a dodatočne odvezené do koncentračného strediska v Poprade aj s odstupom niekoľkých týždňov. Tak tomu bolo aj v prípade Gizely Jarmarkovej z Világ, ktorú zatkli v Krivej Olke, a jej sestry Ruženy, ktorú zase chytili v Trebišove. Obe odtransportovali do koncentračného strediska v Poprade, kam ich dovezli 17. apríla 1942.

V piatok 27. marca 1942 začalo v okrese Medzilaborce zhromažďovanie chlapcov a mužov. Opäť s tvrdením, že ide o odvod „na prácu“ do Poľska.³⁶¹

Keď medzi „pracovne nasadenými“ bol aj Abrahám (Avrum) Jamner, syn medzilaborského mlynára Jáka Jamnera, ktorý mal po úraze poškodené prsty na pravej ruke, u mnohých zosilnelo podozrenie a rozhodnutie ukryť svojich blízkych pred deportáciou za každú cenu. Jedným z tých, ktorí práve kvôli odvodu

360 ŠA PO, f. ŠŽŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944. inv. j. 843.

361 Výpoveď Jacka Josepha (Jakuba Jozefoviča), 7. 2. 2005, Piešťany, video, v držbe Ústavu pamäti národa.

Abraháma Jamnera začali konať, bol aj Jozef Jozefovič, obchodník s vajcami a jeden z mála židovských roľníkov v meste Medzilaborce. Jozef Jozefovič svoje deti po smrti manželky vychovával dlhé roky sám. Keď došlo k deportáciám, pre svojho 17-ročného syna Jakuba (Jankela) už mal pripravený úkryt. Jakub si na deň, keď ho otec ukryl, a nasledovné dramatické chvíle spomína takto: „*Môj otec urobil pod schodami do skladu dvojité múr. Bolo tam dosť miesta, aby sa tam mohli ukryť dve deti. Keďže som bol jediný, kto s ním zostal doma v Medzilaborciach, pre prípad, že by ma boli hľadali, mal som sa ukryť do tohto dvojitého múru. V piatok, keď chodili od domu k domu a brali ľudí, šiel som za tento dvojité múr so svojim bratrancom. A prišli do domu, nebol tam nikto iba môj otec. Hľadali nás, prehľadávali sklad, pôjd, pivnicu... Jeden žandár si sadol na schody, po ktorých sa schádzalo do skladu. Sedel priamo nad nami a búchal čížmou o stenu za ktorou sme boli, a ja som to videl. Rozprávali sa a hovorili, že musia odísť, lebo nás nenašli, že sme asi ušli. A my sme tam boli aj s bratrancom. Boli sme tam od desiatej rána do druhej popoludní. O druhej popoludní povedal môj bratranec, že chce ísť domov k matke. Povedal som mu: ‚Nechod!‘, on na to, že pôjde cez záhradu, nikto ho neuvidí. Nepodarilo sa mi ho prehovoriť, aby zostal, odišiel a keď prišiel domov, prišli k nim žandári a zobrali ho preč. Nikdy sa nevrátil. Ja som zostal do večera a večer som vyšiel von. Pretože nikoho nenašli, zobrali môjho otca, zobrali všetkých ľudí, ktorých deti nenašli, zobrali ich a zavreli do budovy požiarikov, oproti Klausnerovmu domu, tam bola požiarňa zbrojnica. Držali ich tam niekoľko dní a potom ich pustili na slobodu... Ja som šiel do domu mojej tety. Bol Pesach... Šiel som do tetinho domu a moja teta už nemala doma deti. Povedala mi: ‚V prípade, že prídu hľadať, chcem, aby si vedel, že som o tom práve teraz premýšľala. Je tu pec. Len vlez do pece.‘ Ale nikto neprišiel. Bolo to tam zlé, lebo nikto nebol doma, iba oni, a ich deti už medzitým zobrali a ona plakala celý čas. Potom mi povedala, že niekoľko chlapcov sa schováva na pôjde synagógy. Možno bude lepšie, keď tam pôjdem aj ja. Tak som tam šiel. Doniesli jedlo. Jeden deň jeden chlapec povedal, že ho niekto videl, ako nesie jedlo na pôjd. Všetci sme to tam opustili. Tak som šiel do školy, kde žila jedna židovská rodina – Ickovičových. Aj ich deti medzitým zobrali. Tak som tam šiel. A tam už bol iný chlapec*

z Komancze (dedina v Poľsku, len približne 15 km od Medzilaboriec – pozn. J. H.). Jeho meno bolo Zeller. V duchu som vedel, čo spravím, keď ma prídu prehladávať dom, lebo tam bola veľká verejná pec, v ktorej piekli macesy. A samozrejme, jednu noc zaklopali na dvere a predtým ako otvorili, bežal som do tej pece. Pokúšal som sa dostať dnu, ale ten chlapec už bol tam. Tak som nemal na výber. Nevedel som, čo robiť. Mali (rozumej Ickovičovci – pozn. J. H.) ešte trojročného chlapca. Skočil som k nemu do postele a zakryl sa perinou. Žandár prišiel, pozrel sa pod posteľ, postavil sa k posteli, dotkol sa jej nohou, položil ruku na dieťa a odišiel. A potom šiel k peci, vybral odtiaľ toho chlapca a zobral ho preč. Našiel ho v tej peci.“³⁶²

Žandári zväzali židovských chlapcov a mladých mužov do Medzilaboriec i z okolitých dedín v okrese. Jedným z deportovaných bol aj Abrahám Odze z Krásneho Brodu, ktorý popísal vo svojom svedectve deň svojho odchodu z domu nasledovne: „Žandári, polícia... prišli ráno. Povedali mi: ‚Pozri sa sem, prišiel príkaz zhora. Musíme zhromaždiť všetkých mladých židovských chlapcov.‘ Tak som im povedal: ‚Pozrite sa, nie som ešte pripravený. Rád by som sa pomodlil. Lebo my sa modlíme každý deň. A potom prídem.‘ Nechal ma na pokoji až do obeda. (rozumej žandár – pozn. J. H.). Nevrátil sa. Bol to náš zákazník a celý čas sme sa stýkali a boli sme v kontakte. Dal mi vlastne možnosť utiecť. Šiel som k susedom. A povedal som ‚Podme niekam preč!‘ Pozrite, dostal som možnosť niekam ísť. Čo sa stalo? Povedal mi (rozumej sused – pozn. J. H.): ‚Nie, ja mám pracovné povolenie, tak prečo by som utekal?‘ Bola to doba, keď nikto nevedel, čo sa deje. Tak som šiel na stanicu a povedal som im ‚Som tu!‘ Zobrali ma. Iba mňa. Do tej kinosály. Bolo tam viac chlapcov. Nechali nás tam cez noc. Ďalší deň nás odvedli do Žiliny. Tam bolo čosi ako koncentračný tábor.“³⁶³

Neboli to však len mladí ľudia, koho žandári odvedli a deportovali z Medzilaboriec. Medzi mladými „pracovne nasadenými“ boli

362 Výpoveď Jacka Josepha (Jakuba Jozefoviča), 7. 2. 2005, Piešťany, video, v držbe Ústavu pamäti národa.

363 Výpoveď A. Odzeho, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California, Los Angeles, USA, interview code 2551, interviewer: Anna Selka.

v niektorých prípadoch odtransportovaní aj starší muži, ktorí nemali predpísaný vek.

Priamo z Medzilaboriec bol deportovaný 46-ročný Žigmund (Šija) Rubin, vážený obchodník s textilom, ktorého obchod, jeden z najväčších v okrese, v roku 1941 likvidovali. Žigmunda Rubina následne obvinili zo šírenia komunizmu a nechali uväzniť v Ilave, odkiaľ bol len na základe úplatkov a intervencií, na ktoré si jeho manželka Berta požičala, po niekoľkých mesiacoch prepustený. Keď koncom marca 1942 začali deportácie, do transportu smerujúceho do koncentračného strediska pre Židov v Žiline zaradili aj Ž. Rubina. Odtransportovaný bol napriek tomu, že bol chorý.³⁶⁴ Zo zachovaných dokumentov vyplýva, že už 4. apríla 1942 bol Ž. Rubin zaradený do transportu, ktorý zo Žiliny smeroval do Lublinu.³⁶⁵ Jeho manželka Berta a štyri deti tak zostali bez otca. Pre jednu z dcér, Mirjam, ktorú mali deportovať s jej rovesníčkami, získala rodina od Dr. Pedana lekárske potvrdenie o podozrení z týfovej nákazy, na základe ktorého bola odvezená do Humenného. Ďalšiu dcéru, Terezu, sa snažili prepašovať do Maďarska.³⁶⁶

Scény a hraničné situácie, ktoré som uviedol vyššie, tvorili zaiste len zlomok, úryvok reality, ktorú so sebou aj do Medzilaboriec priniesla prvá fáza deportácií Židov zo Slovenska. Aj na miestnej úrovni sa prebudili viac či menej skryté „schopnosti“ jednotlivých organizátorov deportácií a u mnohých úplne zanikli akékoľvek zábrany. Marcové deportácie zhodnotil okresný náčelník Reinhardt nasledovne: *„Sústredovanie Židov išlo hladko, ovšem potiaľ, že za dezertovaných Židov boli sobraní Židia, ktorých orgány mohli prichytiť trebars na ulici. A tejto horlivosti možno pripísať, že v poslednom transporte bolo dodaných o troch Židov viac, ako určilo Ministerstvo vnútra... Teraz prichádzajú Židia a Židovky, poschovávané po horách, stodolách, ovšem nachladnutí, sú zaistováni a dopravovaní do príslušných stredísk. Ovšem ľahšia by bola práca, keby sa*

364 SNA, f. MV, šk. č. 208, sign. 10.

365 SNA, f. ÚŠB, 209-864-2.

366 Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, video, archív autora.

*vystaňovali celé rodiny, vtedy by prípadov dezercie vari ani nebolo. Takto sa ťažko lúčia členovia rodín od svojich blízkych.*³⁶⁷

Snahu viacerých medzilaborských Židov uniknúť deportáciám zneužili podľa svedectiev niektorí úradníci na vlastné obohatenie. Keď bola chytená Anna Schönfeldová, ktorá sa vyhla deportácii, zatkli ju a zavreli v budove okresného úradu. Dozorca a zriadenec Michal Džugan jej však umožnil, aby z väzenia okresného úradu opäť ušla. K. Reinhardt mal následne vydať príkaz na zatknutie rodičov Anny Schönfeldovej a zatknutá mala byť aj jej sestra Amália. Vo väzení boli Schönfeldovci držaní 8 dní a po celý ten čas na nich vyvíjali nátlak, aby prezradili, kde sa nachádza ich dcéra a sestra pod hrozbou, že budú sami odtransportovaní. Staviteľ Mór Schönfeld mal situáciu vyriešiť tak, že dal K. Reinhardtovi perzský koberec, ktorý patril Amálii Schönfeldovej a v tej dobe mal mať cenu cca 15-tisíc korún.³⁶⁸

Dňa 2. apríla 1942, v deň, keď mal z Popradu odísť v poradí siedmy transport a vyvážanie tzv. „pracovne nasadených“ mladých Židov malo pokračovať, vydal župan Šarišsko-zemplínskej župy Andrej Dudáš nariadenie určené všetkým okresným náčelníkom, policajnému riaditeľovi v Prešove, oblastným a okresným žandárskym veliteľom, v ktorom uviedol, že pri posledných „*sériových opatreniach proti Židom*“ sa vyskytli mnohé „*prehmatý*“, ktoré sa stali predmetom vyšetrovania a budú mať „*nepríjemné dozvuky*“. Všetci uvedení adresáti mali dôrazne upozorniť svojich podriadených, že „*každý počin a každá nedbanlivosť, ktoré by akokoľvek marily akékoľvek protizhidské opatrenie budú mať za následky prípadne i okamžité trestné zátvory*“.³⁶⁹

Preto bola zriadená komisia, ktorá v niektorých okresoch Šarišsko-zemplínskej župy začala vyšetrovať priebeh deportácií. Komisiu zaujímalo najmä to, ako sa k židovskej komunite dostali informácie o deportáciách, ako boli jednotlivé osoby zaradené do transportov

367 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 844.

368 ŠA BB, f. Okresný ľudový súd Rimavská Sobota, Tnúd 58/47, Kornel Riava.

369 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 926.

povolávané a sústreďované, ako postupovali jednotliví úradníci okresných úradov, žandári i členovia HG pri sústreďovaní a deportáciách. Okres Medzilaborce nebol dodatočne kontrolovaný.³⁷⁰

Župan Dudáš už 9. apríla vyostřil situáciu, keď okresným náčelníkom „s ohľadom na vzostupnú tendenciu trestných činov popáchaných Židmi v posledných časoch... na zaistenie verejného pokoja a poriadku... proti ďalším počinom židovstva na území Šariško-zemplínskej župy“ nariadil „zaistenie určitého počtu Židov ako rukojemníkov“.³⁷¹ Zaistení mali byť Židia najvplyvnejší, hospodársky dobre situovaní, ako aj Židia „komunisticky orientovaní“.³⁷² V nariadení sa uvádza, že okresné úrady sa pri určovaní počtu rukojemníkov mali riadiť pomerom – na každých 100 Židov žijúcich v okrese vzali jedného rukojemníka. Rukojemníci mali byť zaistení ešte 9. apríla 1942 do 20. hodiny a uzavretí vo „vhodnej miestnosti“. Zatýkanie rukojemníkov malo vykonať žandárstvo za asistencie Hlinkovej gardy a „všetky materiálne potreby zaistenia a stopovania po rukojemníkoch“ mali byť zaistené u židovských náboženských obcí.³⁷³

Dňa 15. apríla 1942 Dudáš doplnil svoj nariadenie o rukojemníkoch v tom zmysle, aby okresné úrady pri zaistovaní rátali s „bezpečným a rýchlym odsunom rukojemníkov“.³⁷⁴

Tentoraz už Medzilaborce neboli výnimkou. Ešte 10. apríla 1942 K. Reinhardt telefonicky hlásil, že má zaistených 20 rukojemníkov. O deň na to v písomnom hlásení uviedol: „Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1940 tunajší okres má 1487 Židov. Dal som preto v smysle tamjšieho výnosu zo dňa 9. IV. 1942 zaistiť 15 Židov, ktorí sú uvedení v pripojenom zozname. Sú to Židia najvplyvnejší, hospodársky dobre situovaní alebo komunisticky orientovaní. Včera som podal prebežné telefonické hlásenie, kde som uviedol, že mám zaistených 20 rukojemníkov. Po prevedenej perlustrácii – som zistil, že 5

370 Komisia prešetrila napríklad aj Medzilaborciam blízky okres Stropkov. Rozsiahle vyšetrovanie bolo uskutočnené v okrese Michalovce. Tamže.

371 Tamže.

372 Tamže.

373 Tamže.

374 Tamže.

*z nich sú osoby bezvýznamné, nijak nečinné, tiché, väčšina z nich mladíci 18–20 roční, ktoré neprichádzajú do úvahy podľa vydaného pokynu a preto som nariadil ich prepustenie, takže celkový stav zaisťovaných rukojemníkov mám 15... Ako som tiež včera telefonicky hlásil päť Židov, ktorí sú tiež vplyvní, ale z verejného hospodárskeho života nevyrazení, dal som pod policajný dozor.*³⁷⁵

A. Dudášom nariadené branie rukojemníkov skončilo 18. apríla 1942, keď sám župan odvolal svoje opatrenia a prikázal prepustiť všetkých zadržaných domov.³⁷⁶ Bolo to len ďalším potvrdením surovosti, k akej jednotlivé zložky ľudáckeho režimu pristúpili.

5. 3. Transport z 19. mája 1942

Po ôsmom transporte Židov zo Slovenska došlo začiatkom apríla 1942 k zmene v celej koncepcii deportácií. Stalo sa tak z iniciatívy predsedu vlády Vojtecha Tuku, ktorý už pred začiatkom marcových deportácií, keď už bolo rozhodnuté o „pracovnom nasadení“ slovenských Židov, inicioval sprostredkované „rokovanie“ s Nemcami o otázke, či by Ríša prevzala všetkých slovenských Židov, teda nielen 20-tisíc pracovných síl.³⁷⁷

Wisliceny, podľa vlastnej výpovede z roku 1947, v Berlíne oznámil Tukovu žiadosť Adolfovi Eichmannovi, ktorý najprv nesúhlasil, no následne, prostredníctvom Wislicenyho, na Slovensko sprostredkoval rozhodnutie Ríšskeho vodcu SS Heinricha Himmlera, že Nemecká ríša je pripravená prevziať všetkých Židov zo Slovenska s podmienkou, že budú zbavení slovenského štátneho občianstva a Slovensko zaplatí za každého deportovaného Žida určitý „presídlovací“ poplatok.³⁷⁸

Deportovaní už teda nemali byť len „*pracovne nasadení*“, ale všetci Židia zo Slovenska, na ktorých sa nevzťahovali pracovné povolenia ministerstiev a výnimky prezidenta republiky.

375 Tamže.

376 Tamže.

377 NIŽŇANSKÝ, Eduard: Holokaust na Slovensku 6. Bratislava 2005, s. 16.

378 Tamže, s. 47–61.

Ministerstvo vnútra vydalo pre túto etapu deportácií Židov smernice už 4. apríla 1942. V jednotlivých okresoch na ich základe vznikli komisie zložené z okresných úradníkov, členov HSLS, Hlinkovej gardy, DP, ktoré rozhodovali o tom, kto má byť deportovaný a kto má byť ponechaný v okrese.³⁷⁹

Takzvané rodinné transporty, v ktorých mali byť a boli deportované celé židovské rodiny, začali zo Slovenska odchádzať 11. apríla 1942 z Trnavy.³⁸⁰

Nová koncepcia deportácií Židov zo Slovenska sa dotkla aj okresu Medzilaborce. Dňa 29. apríla 1942 bol vyhotovený „Program pre „Da“ transporty v mesiaci máj 1942“, ktorý obsahoval cestovný poriadok deportačných vlakov od 4. mája 1942 a týkal sa transportov s označením Da – 86 až Da – 105.³⁸¹

Z programu vyplýva, že z Medzilaboriec mali byť vypravené dva transporty. Transport Da – 90 mal odísť dňa 10. mája 1942 tesne pred 16.00 h popoludní. Nemeckej strane mal byť odovzdaný 11. mája 1942 o 17.20 h na prechode v Zwardoni a odtiaľ mal pokračovať do miesta určenia, ktorým bol poľský Naleczow v Lublinskom dištrikte, kam mal transport doraziť 12. mája 1942.

Ďalší transport, s označením Da – 98, mal z Medzilaboriec odísť 22. mája 1942 a mal pokračovať cez Trebišov, odkiaľ mal o 20.19 h odísť smerom do Poľska. Nemci mali transport prevziať 23. mája 1942 a do Naleczowa mal prísť 24. mája 23.00 h večer. Tento plán sa ale nerealizoval a celý harmonogram transportov bol napokon zmenený.

Aj v Medzilaborciach vznikla na základe smernice MV zo 4. apríla 1942 okresná komisia. Jej presné zloženie nie je známe. Len z povelového svedectva jedného z jej členov, mestského notára Andreja Zábredského, vyplýva, že členom komisie boli opäť, a tentoraz dvaja, členovia Deutsche Partei – Fiolek a Schönwiesner.³⁸²

379 Tamže, s. 16.

380 Tamže, s. 45.

381 SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 41, Prez. 1312/42.

382 Výpoveď A. Zábredského, 1991, Medzilaborce, audio, originál v osobnom archíve M. Denna, Los Angeles, USA, kópia v archíve autora.

Pre okres Medzilaborce bol napokon určený jeden „rodinný“ transport. Mesto mal opustiť 19. mája 1942 popoludní a počtom deportovaných mal prekonať všetky dovtedajšie transporty. Tento transport mal byť v poradí 32. transportom Židov zo Slovenska. Zhromažďovanie Židov určených pre tento transport začalo v nedeľu 17. mája zaistovaním celých rodín a jednotlivcov v obciach okresu Medzilaborce i meste samotnom. Neboli to však už žandári, ktorí Židov zaistovali. Z ich domovov ich zväžali príslušníci Hlinkovej gardy, ktorých do medzilaborského okresu poslalo Hlavné veliteľstvo HG a s ktorými prišiel jeden tzv. deportačný komisár z ministerstva vnútra.³⁸³ Žandári pritom „iba“ asistovali.

O tom, ako prebiehalo toto zhromažďovanie, vypovedá svedectvo Petra Skreptáča z obce Čertižné, ktorý bol očitým svedkom deportácie svojho suseda a najstaršieho muža v transporte, 95-ročného Markusa Schwindlera, ktorého miestni volali Mordko: *„Keď tu brali Židov, ja som tu žiadneho Nemca nevidel. To povie každý Čertižňan. A keď tam zhora začali brať Židov na vozy a bol tam aj Simko, Majur³⁸⁴, tak som šiel preč, lebo, viete, oni plakali a ja som sa na to nemohol dívať... A ten Mellinger, ktorý mal na Perelukach zem, sedel tu pri žandároch so ženou na voze a povedal: ‚Tak už Vám bude dobre, keď nás vezmú preč.‘ A ja som mu povedal: ‚Počuj Mellinger...‘, mladý Žid to bol, ... v čom nám bude dobre? Ja chcem vidieť aby Teba brali? Ani ja Tebe, ani Ty mne sme nič zlé neurobili. Koľko rokov si tu žil? Nebolo rozdielu či Rusnák a či Žid. Ja teraz idem, lebo sa na to nemôžem pozerat' a možno zachránim Mordka...‘ a bolo to naproti žandárskej kasárne. Žandár vyšiel a hovorí mi, či aj ja s ním chcem ísť, prečo s ním hovorím. A ja mu hovorím, že sme tu spolu žili a neviem o nijakej príčine, že by som s ním nemal hovoriť. Ale on ma odohnal... A Mordka... zobrali ho na voz a veľmi pršalo. Ja už som sa na to nemohol pozerat'. Reku, aspoň na tvár mu niečo dajte. Ležal ako mrtvola. On už skoro nevidel, nepočul. Len toľko čo ma*

383 KAMENEC, Ivan: C. d., s. 178. Deportáčným komisárom bol pravdepodobne J. Bučenec, keďže na jeho prítomnosť sa v júli 1942 vo svojom hlásení odvolával aj okresný náčelník Reinhardt. SNA, f. MV, šk. č. 217, bez čísla.

384 Židia, rovnako ako Nežidia, mali svoje prezývky. „Majur“ bola prezývka Majera Jozefoviča, obyvateľa Čertižného.

počul hovoriť, poznal môj hlas: ‚Joj, Petriku, už mi bude koniec.‘ A ja na to: ‚Čo Ti ja pomôžem?‘, ale hovorím : ‚Načo ho beriete? Veď už je polomŕtvy. Nech tu ešte zostane‘ Ale žandár na to: ‚chcete aj Vy s ním ísť? Môžete, hneď Vás vezmeme!‘ Čo urobíš? Nepomôžeš si, ani tak ani tak. Tak ho zobrali. A Fico kričal, že ešte žije, keď ho tam hodili z vozu dole. Gardisti... To bol nešťastný deň vtedy.“³⁸⁵

Miestom sústredenia Židov z obcí celého okresu Medzilaborce a z mesta samotného boli priestory starej synagógy v Medzilaborciach. Zhromaždených Židov tu evidovali pracovníci Ústredne Židov z Bratislavy.

Keď k Židom z okolitých obcí, ktorí zostali na mieste sústredenia cez noc, začali privádzať medzilaborských Židov, situácia sa stávala kritickou.

Prepuklo otvorené násilie. Gardisti poverili prizerajúcich sa Rómov, aby prehľadávali Židov a brali od nich cennosti. Členovia komunity, ktorí sa snažili apelovať na svedomie medzilaborských príslušníkov HG, neuspeli. Kritickým momentom pre viacerých bolo, keď jeden z medzilaborských gardistov udrel do tváre Alexandra Neugröschla, ktorý chcel vyjednávať. Vtedy viacerí pochopili, že môžu čakať to najhoršie.³⁸⁶

Členovia HG a žandári, ktorí sa cez deň dopúšťali násilia na bezbranných Židoch, po večeroch oslavovali a flámovali v medzilaborskom hoteli Slovan, ktorý prevádzkoval člen HG Vincent Tyrala. Účet muselo zaplatiť predstavenstvo Okresnej odbočky Ústredne Židov v Medzilaborciach. Z povojnového svedectva jedného z miestnych úradníkov vyplýva, že bol vo výške 20-tisíc korún.³⁸⁷

Po dvoch dňoch prišlo 19. mája k presunu Židov zo synagógy na železničnú stanicu, kde už stáli pripravené vagóny. Šarlota Adlerová na to spomína: „Jeden zo žandárov šiel s nami na stanicu. Vtedy k nám prišiel jeden Žid. Jeho meno bolo Šimon Grossman. Bol to veľmi vážený židovský muž. Povedal nám, že nechce vidieť aby

385 Výpoveď Petra Skreptáča, 1988, Čertižné, originál v osobnom archíve Meyera Denna, Los Angeles, USA. Kópia v archíve autora.

386 Výpoveď Cvi Elimelech Neugöschla, 19.11.2004, audio, Tel Aviv, Izrael, archív autora.

387 ŠA BB, f. Okresný ľudový súd Rimavská Sobota. Tn ľud 58/47, Kornel Riava.

ktokoľvek z nás vyronil slzu. Keď popri nás prechádzal, boli sme priamo pri našom dome. Stará mama povedala: ‚pozrite sa na steny, plačú‘. Zopakoval, že nechce vidieť kohokoľvek vyroniť slzu. Šli sme v ústretry Mesiašovi.“³⁸⁸

Medzi tými, ktorých nakladali do dobytčích vagónov, boli obaja medzilaborskí rabíni – Jicchak Zev Goldmann i Mór Rottenberg. Rabína Rottenberga však vybrali priamo spreď deportačného vlaku a jeho meno je vyškrtnuté i v deportačnom zozname.³⁸⁹ Rabín Goldmann musel v transporte zostať.

Keď sa podvečer 19. mája 1942 transport pohol z Medzilaboriec, bolo v ňom zavretých 880 židovských mužov, žien a detí vo veku od troch mesiacov do 95 rokov, ktorí nevedeli, kam ich vezú a aký bude ich ďalší osud. Transport mal podľa svedectva Šarloty Adlerovej putovať v strašných podmienkach cez Košice a podľa dokumentov ráno 20. mája 1942 dorazil do *Koncentračného strediska pre Židov* v Žiline. Z jedného z vagónov gardisti vybrali mŕtve telo trojmesačného Menharda Moškoviča. Aby sa doplnil stav osôb v transporte na požadovaných 1 000 osôb, v koncentračnom stredisku pre Židov bolo do uvedeného transportu k 879 osobám naložených ďalších 121 väzňov. Krátko na to sa transport pohol smerom do Poľska, kde ho v Zwardoni prevzala nemecká strana. Ku každému menu bola červenou ceruzou urobená značka na znak odsúhlasenia počtu. Pri mene trojmesačného Menharda Moškoviča, narodeného 21. marca 1942 (sic! J. H.), napísal nemecký dôstojník rukou „*Tod*“ a na spodnú časť strany zasa slovenský odovzdávajúci dôstojník svojou rukou uviedol: „*Mrtvola Menharda Moškoviča odovzdaná 20. 5. 1942 veliteľovi koncentračného strediska pre Židov v Žiline na ďalšie opatrenia.*“³⁹⁰

Transport č. 32 z Medzilaboriec potom pokračoval vo svojej ceste do oblasti Lublin. Jeho cieľovou stanicou malo byť mestečko Pulawy. Presný dátum, kedy prišiel transport do mestečka Pulawy, nie je známy, ale ak vezmem do úvahy, že do Naleczowa mal podľa pôvodných plánov z apríla 1942 putovať jeden z plánovaných transportov

388 YVA, O.3/7545.

389 SNA, f. MV, šk. č. 221, 200/451.

390 Tamže.

z Medzilaboriec dva dni, rovnaký čas by mohla trvať aj cesta do mestečka Pulawy. Preto je možné predpokladať, že transport dorazil na železničnú stanicu Pulawy 21. mája 1942 podvečer. Tento termín by potvrdzovala aj výpoveď Šarloty Adlerovej, ktorá povedala, že transport prišiel k večeru a na druhý deň bol sviatok Šavuot, ktorý pripadol na 22. mája 1942.³⁹¹

5. 4. Posledný transport Židov z okresu Medzilaborce

Po odchode transportu z 19. mája 1942 zostalo v celom okrese Medzilaborce už len malé percento z kedysi veľkej židovskej komunity.

O osude deportovaných nikto nič nevedel. Tí Židia, ktorí zostali v Medzilaborciach a nemali pracovné povolenia ministerstiev, hľadali spôsoby, ako sa vyhnúť ďalšiemu transportu. Pre niektorých sa zdalo byť jediným riešením podplatenie okresného náčelníka. Boli to často posledné peniaze a peniaze zozbierané členmi viacerých rodín, ako aj rodinné cennosti, čo mali podľa povojnových svedectiev tých, ktorí prežili, odovzdávať.

Ignác Mendlovič vo svojom svedectve uviedol, že Reinhardt ako okresný náčelník vzal od Šimona Weiszbergera zlaté hodinky, zlatý briliantový prsteň a 10 000 korún, za čo mu mal sľúbiť, že ho nenechá odtransportovať. Herman Grünfeld mal zasa okresnému náčelníkovi odovzdať peniaze, ktoré si požičiaval od viacerých členov komunity.³⁹²

Ani jeden z uvedených sa však deportácii nevyhol. Posledný transport Židov z okresu Medzilaborce bol pripravený 6. júna 1942. Podľa zoznamu v ňom malo byť deportovaných 144 osôb.³⁹³ Do transportu žandári zobrali aj 6-člennú rodinu Šimona Weiszbergera, aj Hermana Grünfelda z Vyšnej Radvane s manželkou.

Bola sobota, ale Lazar Mendlovič napriek tomu zabezpečil od pekára E. Wrubela množstvo chleba. Cestou k stanici stretli Mend-

391 YVA, O.3/7545, s. 13.

392 ŠA BB, f. OLS Rimavská Sobota, Tn ľud 58/47, Kornel Riava.

393 YVA, M 5/97.

lovičovci staviteľa Schönfelda, ktorý sa bol rozlúčiť s bratom. Tesne pred stanicou poslal Lazar Mendlovič svojho syna aj s chlebom k vagónom. Báľ sa, že jeho by mohli žandári a gardisti dať do vlaku s ostatnými.³⁹⁴

Aj z tohto transportu boli na poslednú chvíľu vybraní niektorí Židia. Pred transportom sa podarilo uniknúť Nathanovi Gevürzmannovi s manželkou, obchodníkovi a spoločníkovi Františka Neumanna, ktorý pracoval v obchode arizovanom Vilmou Jarošovou, ďalej rituálnemu mäsiarovi Jozefovi Kohnovi a vdove Mirjam Weisbergerovej.

Transportom napokon z Medzilaboriec odoslali 140 osôb. Deportovali v ňom aj rabína Rottenberga s manželkou a dcérou. Do koncentračného strediska pre Židov v Poprade napokon transport dorazil 7. júna 1942.

5. 5. Osudy deportovaných – oblasť Lublin

Deportácie Židov zo Slovenska boli súčasťou procesu, ktorý nacisti označovali ako „konečné riešenie židovskej otázky v Európe“. Jeho výsledkom mala byť fyzická likvidácia deportovaných. Slovenskí Židia, odovzdaní nemeckým bezpečnostným orgánom na hraničnom priechode Zwardon, boli v rámci plánu „konečného riešenia“ dopravení do oblasti Lublin a do koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz pri poľskom mestečku Osvienčim.

Do oblasti Lublin nacisti nasmerovali 38 z celkovo 57 transportov odoslaných zo Slovenska v roku 1942. Do Osvienčimu putovalo 19 transportov.³⁹⁵

Väčšina Židov z okresu Medzilaborce bola odoslaná do oblasti Lublin. Ako prví boli priamo do Lublinu deportovaní chlapci a muži vo veku 16–45 rokov v štvrtom transporte slovenských Židov do tejto oblasti, ktorý odišiel zo Žiliny 5. apríla 1942. Medzi

394 Výpoveď Pinchasa Mendlovica, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora.

395 BÜCHLER, Róbert Jehošua: Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942. In: Acta Judaica Slovaca č. 8, Bratislava 2002, s. 24.

nimi napríklad už spomenutý Abrahám Odze z dediny Krásny Brod, ale aj Žigmund Rubin, obchodník s textilom v Medzilaborciach. Do Lublinu prišli v čase, keď začala výstavba barákov a plynových komôr, ktoré nacisti využili pri masovom vraždení Židov od jesene 1942.

Abrahám Odze o deportácii a o tom, čo nasledovalo, vypovedal: „[cesta] trvala tri alebo štyri noci. Bez jedla, bez čohokolvek. Tomu by ste neverili. Tam začalo peklo. Hneď ako nás previezli cez hranicu, nikto sa viac nestaral. Prežil si, tak si prežil... zomrel si, tak si zomrel. Vstaň, pracuj, schytaj bitku, bez jedla... Ráno sme dostali liter čaju a štvrt kila chleba na celý deň a na obed nám dali polievku tam, kde sme pracovali, na pokládke káblov... potom nás zobrali do tábora pre vojnových zajatcov. Vojaci s nami nehovorili, mali to zakázané... boli to poľskí vojaci – Židia... Majdanek len začali stavať. Keď sme prišli, boli tam dva bloky. Neboli číslované, nebolo tam nič... len ho začali stavať... Mal som tam priateľa zo školy, spolu sme chodili do školy. Bol tam len štyri dni a zabili ho. Lebo bol silný chlap a keď bol niekto silný, neprestávali ho biť, po chrbte, po hlave, bolo im to jedno, čím silnejší človek bol, tým viac sa ho chceli zbaviť. Báli sa silných...“³⁹⁶

Väčšina z tých väzňov, ktorí sa dostali do tábora Lublin, teda Majdanku, zahynuli. V táboch zavraždili tisíce ľudí v plynovej komore, ktorú spustili v septembri 1942, ďalší zomreli na vyčerpanie i choroby. V torze zachovaných dokumentov, ktoré hovoria o obetiach tohto tábora a ktoré sa nachádzajú v Archíve Štátneho múzea Majdanek, sú aj záznamy o niekoľkých medzilaborských Židoch, ktorých sem deportovali v prvých transportoch zo Slovenska na jar 1942 alebo boli z Medzilaboriec deportovaní v poslednom transporte 6. júna 1942. Ich mená sú zapísané v tzv. Knihe smrti.

Do oblasti Lublin smeroval aj transport, ktorý odišiel z Medzilaboriec 19. mája 1942 a prešiel hranicu s Generálnym gubernátom

396 Výpoveď A. Odzeho, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California, Los Angeles, USA, interview code 2551, interviewer: Anna Selka.

dňa 20. mája 1942. Tento transport však nedorazil priamo do mesta Lublin, ale do jeho okolia.

Ako zdokumentoval izraelský historik J. R. Büchler, časť transportov zo Slovenska prišla do oblasti Lublin skôr, ako boli Nemci technicky pripravení zlikvidovať ľudí v nich uväznených. Transporty slovenských Židov boli preto niekedy smerované do táborov alebo giet, ktoré mali slúžiť ako „prechodné“ na čas, kým Židov v nich uväznených nebude možné odoslať do niektorého vyhladzovacieho tábora.³⁹⁷

To bol aj prípad medzilaborského transportu z 19. mája 1942, ktorý prišiel do mestečka Pulawy.

Šarlota Adlerová, ktorej sa podarilo ukryť pred deportáciou v čase, keď v Medzilaborciach sústreďovali „na prácu“ mladé dievčatá a ženy, bola deportovaná v tomto transporte dňa 19. mája spolu so svojimi rodičmi a starou mamou. Nikto z deportovaných nevedel, čo bude po príchode na miesto určenia nasledovať. Keď transport dorazil na stanicu v mestečku Pulawy, príslušníci SS eskortovali Židov z Medzilaboriec a okolia do dediny Konskowola.

Šarlota Adlerová si na to spomínala takto: „Do [dediny] *Konskowola* sme museli ísť zo stanice pešo a niesť si batožinu. Museli sme ísť piati v rade. Teraz nám velili SS-áci. Jednému z SS-ákov sa nepáčilo, ako náš zástup vyzerá. Skričal *„Pochodujte rovno, lebo strelím a potom piati z vás nebudú viac schopní chôdze.“*³⁹⁸

Medzilaborskí Židia mali byť umiestnení v akomsi prechodnom gete (*durchgangsgheft-e*) v časti dediny Konskowola. Pôvodných židovských obyvateľov dediny Konskowola príslušníci SS zavraždili ešte začiatkom mája 1942. Pred príchodom transportov likvidovali SS-áci desiatky komunit nachádzajúcich sa v okolí Lublina, aby vytvorili miesto pre deportovaných. Židov z dediny Konskowola zhromaždili na brehu rieky Wisly, a potom čo posmešne povedali

397 BÜCHLER, Jehošua Robert: Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942. In: Acta Judaica Slovaca č. 8, Bratislava 2002, s. 25.

398 YVA, O.3/7545.

rabínovi: „*Bud' ako Mojžiš! Rozdeľ vody Visly!*“, nahnali všetkých do rieky a spustili paľbu.³⁹⁹

Židov z Medzilaboriec a okolia priviedli do poloprázdnej časti dediny Konskowola, geta, kde už boli nejakí slovenskí Židia z Bardejova a Zborova.⁴⁰⁰ Šarlota Adlerová popísala príchod medzi-laborských Židov takto: „... *Nemali sme miesto. Sedeli sme celú noc. Ráno sa otec necítil dobre. Vošla som do domu, v ktorom bola rodina z Bardejova zo Slovenska. Poprosila som ich, či by nám mohli dať trochu čaju, lebo otcovi je veľmi zle. Dala mi čaj. Urobila aj kreplach. Nebol tam žiadny stôl, nebolo tam nič. Tak dala na stoličku drevenú dosku a na počesť sviatku Šavuot urobila kreplach. Preto viem, že bol Šavuot. Otec mal problémy, lebo nemal cigarety. Môj malý 9-ročný brat bol šikovný. Zistil, že Nežidia predávali cigarety za citróny... mali sme so sebou niekoľko citrónov. Zobral citróny a vrátil sa s cigaretami pre otca.*“⁴⁰¹

Medzilaborských Židov členovia Židovskej rady (*Judenrat*) umiestnili do domov po zavraždených Židoch. Následne ich na rozkaz SS odvieďli do práce na farme. Šarlota Adlerová popísala nasledujúce dni takto: „*Každý deň som sa vrátila z práce a matka sedela v izbe s pobalenými vecami. Presúvali nás z jedného obydliu do druhého... bolo to veľmi ťažké. Museli sme motykami kopať a na vozíkoch prevážať zeminu z jedného miesta na druhé. Bolo to čosi ako malá farma. Hovorilo sa, že manželka majiteľa bola Hitlerovou príbuznou... často nás bičovali. Nebolo to tam jednoduché.*“⁴⁰²

Pracovné využitie Židov bolo prechodným stavom pred ich likvidáciou. Podmienky, ktoré panovali v gete Konskowola, boli otravné. Vypukol týfus, ktorý sa veľmi rozšíril, a mnohí mu podľahli. Trvalo necelé štyri mesiace, kým nacisti pristúpili k likvidácii veľkej časti Židov z geta. Prvé zhromažďovanie Židov určených k likvidácii

399 GILBERT, Martin: *The Holocaust. A history of the Jews of Europe during the second world war.* New York 1985, s. 352.

400 YVA, O.3/7545. V svedectve na s. 15 je uvedené: „*Niektorí boli z Bardejova a niektorí z Bazborova, mesta blízko Bardejova.*“ S najväčšou pravdepodobnosťou ide o Zborov.

401 Tamže.

402 Tamže.

datuje Š. Adlerová na 15. október 1942. Majiteľ farmy, na ktorej pracovala, von Ponovitch, mal podľa jej svedectva dostať od členov Židovskej rady peniaze za to, že si ponechal niekoľko Židov na farme a ukryl Tóru, patriacu Židom z dediny Konskowola.

Pre ortodoxných chasidských Židov, akými boli aj Židia z Medzilaboriec, bolo veľmi bolestné sledovať, ako nacisti znesväcovali ich rituálne predmety. Šarlota Adlerová to popísala: *„Videli sme ako znesvätili Tefilin (modlitebné remienky – pozn. J. H.) a vlasy z [odrezaných] pajesov (bokombrád – pozn. J. H.). Zobrali palicu a urobili z nej metlu. Použili na to Tefilin remienky a tie hádzali aj svojim psom. Je strašné, čo spravili.“*⁴⁰³

Medzilaborskí Židia sa snažili dodržiavať rituálne povinnosti aj v gete. Mordechaj Adler bol podľa svedectva Šarloty, jeho dcéry, zvolený za predstaveného v dome, v ktorom boli držané viaceré rodiny, a viedol aj modlitby.

Dňa 28. októbra 1942 začali príslušníci SS ďalšiu likvidáciu Židov držaných v gete Konskowola. Tentokrát mali podľa svedectva Šarloty Adlerovej zhromažďovať a likvidovať všetkých: *„Nás a Židov z iných miest... zobrali nás spolu. Muži sedeli v jednej skupine – moji dvaja bratia sedeli s mojím otcom, moja stará mama, matka a ja sme sedeli spolu. Pršalo, bolo chladno, blato a kaluže vody. Sedeli sme v kostole, kde to bolo ako v chladničke. Sedeli sme tam a odrazu prišli SS. Ukrajinci so zbraňami vošli a revali: ‚Von!‘ Boli sme na druhom poschodí a tých, ktorí nevyšli dost rýchlo, zastrelili. Rýchlo som schytila otca, matku a starú matku a bežali sme dolu veľmi rýchlo. Nechcela som na vlastné oči vidieť, ako ich zabíjajú. Potom sme si sadli. Vyšli sme von. Matka začala plakať: ‚Ako môže Žid nechať Talit a T’filin?‘ Povedala to otcovi. Boli sme už oblečení v kabátoch, lebo sme cez okno videli, ako vyberajú Židov. Tak sme tam sedeli. Vtom sa malé dievča skotúlalo do mláky. Videla som, že je to dieťa, nemala na sebe žiadne prádlo. Jej matka ju zhodila zo schodov. Dievča plakalo a plakalo. Stará mama mi povedala: ‚Čo je to za matku?‘ ... šla som k otcovi s kusom chleba... dala som mu chlieb. SS-ák chodil okolo s pištoľou v ruke ako diabol. Nemyslím si,*

403 YVA, O.3/7545.

že lutoval to dieťa, skôr chcel, aby ho neotravovalo. Chodil hore dolu a dvakrát ma udrel po hlave so svojím bičom... udrel ma, lebo som nezodvihla to dievča. Musela som ho zodvihnúť. Stará mama mala kúsok cukru. Dala mi ho do ruky, aby som ho dala tomu dieťaťu do úst. Bolo celé modré, bol október a chladno, pršalo. Vtom si mama všimla, že tam bolo nákladné auto. Všimla si, ako naň nastupujú mladí muži a ženy. Podišla som k SS-ákovi a nebol to veľmi mladý muž, takže nebol tak krutý. Aspoň sa mi taký zdal. Povedala som mu: ‚Pozrite, toto nie je moja dcéra.‘ Povedal mi, aby som ju zodvihla. Povedal mi, aby som sa nebála, že všetky deti naložia na auto a ja pôjdem peši. V tom mama začala hovoriť: ‚Oi vavoi, oi vavoi, čo budeš robiť s dieťaťom?‘ ... v strede medzi mužmi a ženami bol dvojhlavňový kanón na kolesách... v tom pribehla jedna žena. Povedala, že jej matka sa nemôže postaviť z postele. Zabili ju. Aj ten náš sused, ktorý ma ukryl v skrini (v Medzilaborciach pri sústreďovaní – pozn. J. H.) bol už sám. Jeho ženu už tiež zabili, lebo nevstala dosť rýchlo. Bolo to niečo strašné. Mama pochopila, že sa tu niečo stane. Povedala mi: ‚Tširna, choď na nákladiak, nech ťa zoberú tiež! Lebo berú len mladých ľudí.‘ Prišla som k SS-ákovi, už som nedržala to dieťa a povedala som mu, nech ma tiež vezmú. Povedal mi, aby som od neho odstúpila, lebo mám týfus. Z vlasov mi zliezala voš, ale na hlave som mala šatku... nechcel ma zobrať na auto. Matka mi povedala po druhýkrát: ‚Choď znovu!‘ A zasa som šla a zasa ma odohnal. Na tretíkrát mi matka povedala: ‚Chcem, aby si prežila.‘ Toto mi povedala. Šla som znovu... keď som tam došla, Ukrajinci so zbraňami tam sedeli, ten SS-ák im povedal: ‚Hodte ju na auto.‘ Tak som sa dostala do Majdanku. Ostatných ľudí zabili v strede dediny.“⁴⁰⁴

5. 6. Osudy deportovaných – Osvienčim

Poľské mestečko Osvienčim bolo popri oblasti Lublin druhou konečnou stanicou, kam smerovali transporty slovenských Židov v roku 1942.

404 YVA, O.3/7545.

Pre svoju polohu a dobrú železničnú dostupnosť bol poľský Osvienčim vybraný Heinrichom Himmlerom na to, aby sa stal centrom „konečného riešenia židovskej otázky“, teda fyzickej likvidácie európskych Židov.⁴⁰⁵

V tunajšom koncentračnom tábore, ktorý vznikol na mieste bývalých kasární už v roku 1940, začali nacisti v lete roku 1941 robiť pokusy s novým vražedným prostriedkom – plynom Cyklon B.⁴⁰⁶ Koncom toho istého roku v neďalekej dedinke Brzezinka (Birkenau) začala výstavba oveľa väčšieho tábora Osvienčim-Birkenau, ktorého hlavným cieľom malo byť masové vraždenie Židov a nepohodlných osôb.

V marci 1942 začali v tábore Birkenau s vraždením v plynovej komore nazývanej Bunker I, o niekoľko mesiacov neskôr bola do prevádzky uvedená druhá plynová komora Bunker II.⁴⁰⁷

Prvými ženskými väzenkyňami v Osvienčime boli nemecké väzenkyne z koncentračného tábora Ravensbrück a židovské dievčatá, ktoré deportovali zo Slovenska 25. marca 1942. Obe skupiny prišli do Osvienčimu 26. marca 1942.⁴⁰⁸ Nasledovali ďalšie stovky

405 Heinrich Himmler o poslaní Osvienčimu a tamojšieho koncentračného tábora informoval jeho veliteľa Rudolfa Hössa v lete 1941. Už vtedy bolo rozhodnuté, že k masovému vraždeniu Židov budú využívané plynové komory, o ktorých sa Himmler Hössovi zmienil ako o „zariadeniach“. Pravý význam slova Hössovi objasnil Adolf Eichmann, šéf židovského oddelenia na Hlavnom rišskom úrade pre bezpečnosť. PIPER, Franczisek: Auschwitz 1940–1945. Central issues in the history of the camp. Volume III. Mass murder. Oswiecim 2000, s. 116. Pozri tiež: HILBERG, Raul: The destruction of European Jews. Student edition. New York – London 1985, s. 231.

406 Prvý pokus s Cyklonom B vykonali v auguste 1941 v Bloku 11 tábora Auschwitz I na približne 30 sovietskych vojnových zajatcoch. V tom istom mesiaci zavraždili ďalších 100 sovietskych zajatcov. Ďalší z pokusov sa odohral 2. septembra 1941. PIPER, Franczisek: Auschwitz 1940–1945. Central issues in the history of the camp. Volume III. Mass murder. Oswiecim 2000, s. 118–119.

407 Bola to bývalá hospodárska budova, ktorú väzni volali aj „malý červený dom“. Tamže, s. 134.

408 Medzi nemeckými väzenkyňami tvorili väčšinu kriminálničky a asociálky. SS ich využívali na šikanovanie prvých židovských väzenkýň v tábore, ktoré boli zo Slovenska. KLADIVOVÁ, Vlasta: Osudy židovských transport ze Slovenska v Osvětimi. In: TÓTH, Dezider (ed.): Tragédia slovenských Židov. Materiály

židovských dievčat a žien zo Slovenska v dňoch 28. marca, 2. apríla, ako aj 3. apríla 1942.

V poslednom uvedenom transporte, ktorý prišiel 3. apríla, bolo aj 40 dievčat z okresu Medzilaborce. Prišli spolu s ďalšími 957 väzenkyňami a zaradili sa medzi prvé ženské väzenkyne tábora. V tom čase sa na nich nevzťahovala selekcia a neboli odoslané do plynových komôr. Medzi nimi boli napríklad aj sestry Gizela a Lilian Moškovičové, dcéry medzilaborského šocheta Jozefa Moškoviča.⁴⁰⁹ Lilian Moškovičová dostala väzenské číslo 4126.⁴¹⁰

Prvé židovské dievčatá a ženy zo Slovenska boli nasadené na rôzne práce. Niektoré sa stali súčasťou táborovej administratívy a organizácie, lebo vedeli dobre nemecky, prípadne ovládali strojopis, no väčšina musela ťažko pracovať vonku pri búraní budov, v poľnohospodárskych prevádzkach a pod. Niektoré sa dostali do zvláštneho komanda, nazvaného väzňami „Kanada“,⁴¹¹ ktoré triedilo a balilo majetok desiat tisícov a státisícov ľudí zavraždených v plynových komorách.

Od 13. apríla 1942, už v rámci tzv. rodinných transportov, zo Slovenska prichádzali aj muži. Transport z 13. apríla 1942 bol prvý, ktorý prišiel do tábora Osvienčim-Birkenau.

Súčasťou fungovania tábora boli selekcie väzňov lekármi SS, ktorí rozdeľovali väzňov na práceschopných a tých, ktorí boli odosielaní priamo do plynovej komory. Prvú selekciu medzi novoprichádzajúcimi slovenskými Židmi urobili nacisti pri transporte slovenských

z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.–27. marca 1992. Banská Bystrica 1992, s. 143–145.

409 Šochet – rituálny mäsiar židovskej náboženskej obce zodpovedný za porážku zvierat predpísaným spôsobom.

410 Informáciu poskytla dcéra L. Moškovičovej, Suzanne Weissová. Dokument v archíve autora.

411 Komando „Kanada“ bolo oficiálne nazývané Aufräumungskommando. Úlohou väzňov v tomto komande bolo triedenie majetku osôb, ktoré boli zavraždené v plynových komorách. Pozri: IWASZKO, Tadeusz – KUBICKA, Helena – PIPER, Franciszek – STRZELECKA, Irena – STRZELECKI, Andrzej: Auschwitz 1940–1945. Central issues in the history of the camp. Volume II. The prisoners – their life and work. Oswiecim 2000, s. 92.

Židov, ktorý prišiel dňa 29. apríla 1942, keď z 1 054 osôb v transporte poslali priamo z vlaku do plynovej komory 331 osôb.⁴¹²

Do 21. októbra prišlo zo Slovenska do Osvienčimu spolu 19 transportov. Celkový počet deportovaných slovenských Židov, ktorí prišli v transportoch zo Slovenska v roku 1942, dosiahol číslo 18 746.⁴¹³

Do Osvienčimu sa dostali aj niektorí medzilaborskí Židia, ktorých pôvodne deportovali do oblasti Lublin. Bolo tomu tak v prípade niekoľkých mužov, ktorých koncom júna 1942 odoslali z Lublinu a ktorí do Osvienčimu dorazili 30. 6. 1942. Medzi nimi boli aj už spomínaní Žigmund Rubin, Abrahám Odze či Henrich Laufer a Herman Rubin.⁴¹⁴ Ich osudy v najväčšom vyhladzovacom tábore boli rôzne. Herman Rubin zahynul 4. augusta 1942.⁴¹⁵ Abrahám Odze prežil až do konca vojny.

Nacisti vytvorili z vyhladzovacieho tábora Osvienčim-Birkenau v priebehu nasledujúcich mesiacov miesto najväčšieho masového vraždenia v dejinách. Od marca do júna 1943 boli v tomto tábore uvedené do prevádzky štyri veľké krematóriá s plynovými komorami. V roku 1944, v čase najväčšieho nasadenia, dokázali nacisti v tábore Osvienčim-Birkenau denne zavraždiť okolo 10 000 ľudí.⁴¹⁶

Pracovné využitie tých, ktorí neboli ihneď po príchode zavraždení v plynovej komore a neboli do plynovej komory poslaní pri jednej z početných selekcií väzňov, bolo príslušníkmi SS v tábore vnímané ako prechodné. Ťažká práca v rôznych prevádzkach s minimom jedla a otravné hygienické podmienky, pri ktorých sa šíрили infekčné choroby (škvrnitý týfus, dizentéria a pod.), boli spoluzodpovedné za smrť desaťtisícov väzňov. Ďalšie desaťtisíce obetí si vyžiadali vraždy spáchané príslušníkmi SS. Podľa posledných výskumov sa

412 Pozri: KLADIVOVÁ, Vlasta: C. d., s. 146

413 Tamže, s. 149.

414 Archiwum Panstwowego Muzeum Auschwitz – Birkenau (APMAB), N. inv. 71107, syg. D–AuI–2/264, Mikrofilm 263/150–157. Zugänge am 30. Juni 1942: Überstellt aus dem KGL Lublin.

415 Tamže, menná kartotéka.

416 PIPER, Franczisek: C. d., s. 210.

počet obetí Osvienčimu odhaduje na približne 1 100 000 osôb.⁴¹⁷ Podmienky, ktoré v Osvienčime panovali, sú opísané v desiatkach odborných prác i memoároch väzňov, ktorým sa za rôznych okolností podarilo prežiť.

V priebehu výskumu osudov Židov z okresu Medzilaborce sa mi, žiaľ, nepodarilo získať ani jedno priame svedectvo človeka, ktorý by Osvienčim prežil. Pre tých, ktorým sa to podarilo a dnes ešte žijú, sú spomienky na hrôzy tohto tábora smrti príliš ťaživé na to, aby o nich mohli hovoriť.

417 Tamže, s. 227.

6. Hľadanie útočiska

6. I. Odchod Kornela Reinhardta

Po poslednom transporte z 5. júna 1942 sa už deportácie Židov z Medzilaboriec v roku 1942 nekonali. Židovská komunita však nebola ani zďaleka mimo ohrozenia. Svedčí o tom aj hlásenie K. Reinhardta ministerstvu vnútra zo dňa 23. júla 1942, v ktorom sa uvádza: „... oznamujem, že v tunajšom okrese by prichádzalo do úvahy na odtransportovanie ešte asi 10 osôb, ktoré som nariadil žandárstvu zaistiť. Podľa písomného hlásenia žandárskej stanice v Medzilaborciach nepodarilo sa žandárom určených Židov zaistiť, keďže títo pravdepodobne sa ukryli do lesov alebo odcestovali tajne z okresu bez povolenia. Po uvedených Židoch ďalej usilovne sa stopuje a v prípade ich prichytenia (nájdania) budú ihneď zaistení a dodaní do koncentračného strediska v Žiline... Napokon podotýkam, že v celom okrese medzilaborskom je sotva 100 židovských duší, ktorých počet je už veľmi nepatrný, keď prihliadneme tej skutočnosti, že z okresu bolo odtransportované skoro 1400 Židov. Táto okolnosť najlepšie nasvedčuje tomu, že tunajší okres patrí medzi tie okresy, ktoré v najväčšom počte sa zbavili židovskej pliagy a ponechal iba to, čo skutočne je napotrebnejšie a najnutnejšie.“⁴¹⁸

V židovskej komunite panoval strach, ktorý jeden z jej členov, Ondrej Schönfeld, popísal nasledovne: „Tí, ktorí sme zostali v Medzilaborciach, sme sa zorganizovali. Boli sme celý čas v styku s Bratislavou a zvlášť, keď sme sa dozvedeli, čo nás v Poľsku naozaj čaká. Robili sme všetko preto, aby sme nešli do transportov. V čase Roš hašana a Jom Kipur⁴¹⁹ bola veľká razia a aj v Medzilaborciach mali v pláne zobrať niekoľko ľudí. Podarilo sa prostredníctvom veľkého úplatku, ktorý bol daný miestnym zodpovedným, túto hrozbu odvrátiť.“⁴²⁰

418 SNA, f. MV, šk. č. 217, bez. čísla.

419 Židovské sviatky, ktoré pripadli na 12. 9. 1942 a 21. 9. 1942.

420 YVA, O.3/3021.

V novembri 1942 ukončil Kornel Reinhardt svoje pôsobenie vo funkcii okresného náčelníka v Medzilaborciach. Na rozlúčku usporiadal pre svojich kolegov a priateľov oslavu, ktorá sa konala 4. novembra 1942 v spoločenskej sále patriacej Bochinovi. S príhovorom vystúpil poslanec slovenského snemu za okres Medzilaborce a gréckokatolícky kňaz A. Simko, okresný veliteľ HG Pavol Zvolenský, okresný veliteľ žandárov Chaben, a aj redaktor týždenníka *Novoje Vremia* Gabriel Mlinarič.

Reinhardt sa všetkým prihovoril s obsiahlym príhovorom, v ktorom podčiarkol, že „*s radostou obetoval sily na blaho všetkých obyvateľov okresu*“ a predstavil prítomným nového okresného náčelníka Viliama Skalníka.⁴²¹

K obyvateľom okresu Medzilaborce sa Kornel Reinhardt prihovoril v článku „*Hospodárske polozenie medzilaborského okresu*“, ktorý napísal pre rusínsky týždenník *Novoje Vremja*. Nezaprel v sebe presvedčeného antisemitu a jasne ukázal, v čom videl svoje poslanie vo funkcii okresného náčelníka v Medzilaborciach, keď napísal: „*Historický deň 14. marca 1939 zanechal svoju pečať aj na rozvoji medzilaborského okresu, natoľko svojrázneho v porovnaní s inými okresmi. Veď v tento deň sa ukázali prvé lúče nádeje, že tento kraj sa oslobodí od tých činiteľov, ktorí mu storočie vládli v hospodárskom ohľade, ktorí mu nedovolili použiť svoje sily v takej miere, na akú bol schopný. Týmito činiteľmi, ktorí spomaľovali jeho život a jeho rozvoj boli židia, obývajúci ho v počte blížiacom sa 1500 dušiam. Skryte ovládali celý hospodársky život a do svojich rúk, rôznymi machináciami a intrigami prevzali najlepšie hospodárske prostriedky. A tak sa rusínsky ľud dostal do plnej závislosti od židov. Slovenská vláda, ktorá sa podujala k riešeniu židovskej otázky, sa snažila oslobodiť a dať možnosť žiť nielen slovenskému národu, ale aj rusínskemu, medzi ktorým bolo najviac Židov. Svojím nariadením č. 40-1939 uskutočnila revíziu koncesií majiteľov hostincov. Ďalej rozhodnutím ministra vnútra od 1. augusta 1940 zakázala židom viesť hostinskú živnosť a predávať alkohol. Vieme, čo znamenali v našom kraji krčmy a že v nich najrozličnejšími spôsobmi boli od*

421 *Novoje vremja*, 21. 11. 1942, roč. 3, s. 1.

*ľudí kradnuté majetky, pôda, domy získané dedičstvom... Rusínsky ľud s radosťou prijal všetky tieto nariadenia a dokázal, že vie existovať bez Židov. Napriek tomu treba priznať, že každý začiatok je ťažký a ja verím, že všetky ťažkosti budú prekonané...*⁴²²

Čo v článku neodznelo bol fakt, o ktorom všetci vedeli, a to, že z tých takmer 1 500 Židov, ktorí žili v okrese Medzilaborce pred príchodom Kornela Reinhardta do funkcie v marci 1940, bolo v čase jeho odchodu viac ako 85 % deportovaných a po odchode posledného transportu Židov z Medzilaboriec, dňa 5. júna 1942, zostali v okrese Medzilaborce dve skupiny Židov – jednu tvorili tí, ktorí sa na území okresu zdržiavali legálne, pretože ich pred deportáciami chránili pracovné povolenia ministerstiev a výnimka prezidenta spod ustanovení židovského kódexu, druhú skupinu tvorili nelegálne sa ukrývajúce osoby. Ani jedni, ani druhí nevedeli, čo im prinesie nasledujúci deň.

6. 2. Organizované úteky do Švajčiarska vo vlakoch s dreveným uhlím

Približne v septembri 1942 sa zrodil v hlavách členov židovskej komunity žijúcich v Medzilaborciach plán na záchranu Židov ukrývajúcich sa pred deportáciou. Plán súvisel s komoditou, ktorá bola v okrese Medzilaborce dlhé roky najdôležitejším výrobným obchodným a vývozným tovarom – dreveným uhlím.

Ku koncu roku 1940 dosahovala ročná produkcia dreveného uhlia v okrese Medzilaborce 800 vagónov.⁴²³ Drevené uhlie sa v zaplombovaných vagónoch vyvážalo na územie nacistického Nemecka, ale aj do neutrálneho Švajčiarska, kde nebol dôležitý rasový pôvod ani politická príslušnosť. Nákladné vagóny, ktoré slúžili na expedíciu dreveného uhlia a ktorým sa v železničiarstve hovorilo „zetky“, neboli nikdy naplnené po strechu. Podstatou plánu bolo

422 Chozajstvennoje položenie Mezilaborskago okruga. Novoje Vremja, 21. 11. 1942, roč. 3., s. 1.

423 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 294.

pokúsiť sa využiť tieto nákladné vagóny na ukrytie ohrozených osôb a previezť ich do Švajčiarska, kde mohli požiadať o azyl.

Drevené uhlie v okrese Medzilaborce vyrábali a v najväčšom rozsahu exportovali už spomínané arizované firmy bratov Dille-rovcov a Jozefa Mendloviča, v ktorých pôvodní majitelia naďalej pracovali. Dokumentácia týkajúca sa expedovania dreveného uhlia bola teda členom medzilaborskej židovskej komunity prístupná.

Bol to riskantný plán. Vlaky s uhlím po odchode z Medzilaboriec prechádzali cez Slovensko na územie tretej ríše (dnešné Rakúsko), odkiaľ putovali do Švajčiarska. Každý z vlakov prekonával cestu s mnohými zastaveniami. Každé takéto zastavenie mohlo byť pre ľudí, ktorí sa vo vlaku rozhodli ukryť, osudné.

Pre Židov, ktorých život závisel od vôle skorumpovaných úradníkov ľudáckeho režimu a ktorých súverci boli len pred niekoľkými týždňami odvečení, muselo byť Švajčiarsko spojené s nádejou byť opäť rovnoprávnymi a slobodnými ľuďmi. Ako ukázal vývoj, neboli to len medzilaborskí Židia, kto mal nájsť touto cestou záchranu.

Prvý vlak s dreveným uhlím a utečencami z Medzilaboriec, ktorý sa mi podarilo zdokumentovať, odišiel dňa 9. novembra 1942.⁴²⁴ Na cestu, na konci ktorej mohla byť sloboda alebo smrť, sa v ňom vydali 23-roční Henrich Ruder z Medzilaboriec a Alexander Schwarz z Michaloviec a ich o rok mladší súverec Samuel Trenk, tiež z Michaloviec.⁴²⁵ Všetci traja dezertovali zo VI. pracovného práporu, teda vojenského pracovného útvaru, sformovaného z brancov židovského a rómskeho pôvodu v januári roku 1941.⁴²⁶

Henrich Ruder, Alexander Schwarz a Samuel Trenk spoločne pracovali v jednej z rôt VI. pracovného práporu (nazývanej aj

424 Česká historička K. Čapková v štúdiu, ktorá komplexne mapuje problematiku útekov slovenských Židov do Švajčiarska v rokoch 1942–1943 uvádza, že z Medzilaboriec odišiel jeden vlak s tromi utečencami dňa 17. 9. 1942. O tomto vlaku sa mi počas môjho výskumu nepodarilo získať žiadne informácie. Bližšie pozri: ČAPKOVÁ, Kateřina: „Nikdy bychom bývali neutekli.“ V nákladních vagonch ze Slovenska do Švýcarska. In: Terezínske studie a dokumenty 2005. Praha 2005, s. 310–336.

425 Schweizerisches Bundesarchiv Bern (ďalej len BAR), E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 587, N 6873, Samuel Trenk.

426 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 589, N 6883, Henrik Ruder.

„košerácka rota“) na kopaní kanálov v Lábe v okrese Malacky na západnom Slovensku. Odtiaľ spolu 7. novembra 1942 utiekli a ich cesta viedla do Medzilaboriec, kde 9. novembra vzali na seba riziko úteku. Vagón, do ktorého nastúpili, bol do výšky cca 1,5 m naložený dreveným uhlím. Po vstupe do vagóna nahrnuli uhlie na dvere a vytvorili si priestor, v ktorom sa zdržiavali počas riskantnej cesty. Vlak prekonával trasu Medzilaborce – Buchs presne 11 dní. Počas cesty urobila nemecká polícia kontrolu vlaku, ale utečencov nespozorovala. Henrich Ruder, Alexander Schwarz i Samuel Trenk sa tak dostali do Švajčiarska. Dňa 20. novembra 1942 prekročili švajčiarsku hranicu pri Buchse a ešte v ten istý deň boli aj švajčiarskou políciou zatknutí.⁴²⁷

Celá organizácia útekov bola prísne utajená. Organizátori zrejme od počiatku ráтали s tým, že touto cestou utečie zo Slovenska viac osôb. Mysleli aj na dohodnutý signál, ktorým mali utečenci informovať o svojom príchode do Švajčiarska a o úspechu úteku. Tým signálom mal byť telegram s textom: „Uhlie došlo v poriadku.“⁴²⁸

Dňa 23. novembra 1942⁴²⁹ z Medzilaboriec odišiel ďalší vlak, v ktorom boli ukrytí rodičia Henricha Rudera – Mozes a Šarlota a spolu s nimi Mirjam Rubinová.

Mozes (Mojše) a Šarlota Ruderovci boli roľníci. Ich majetok prevzal a neskôr vydražil Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov. To, čo ako Židia videli a prežili v Medzilaborciach, a fakt, že syn Henrich ušiel, muselo Ruderovcov napriek ich vyššiemu veku len povzbudiť k rovnakému pokusu o útek do Švajčiarska.

Už spomínaná Mirjam Rubinová bola dcérou obchodníka s textilom Žigmunda Rubina, ktorého deportovali zo Slovenska

427 Tamže.

428 O tomto signále sa dodnes hovorí medzi členmi bývalej medzilaborkej židovskej komunity. Priamo o ňom svedčí Chana Geffner vo svojom svedectve. YVA, O.3/3616.

429 Dátum odchodu vlaku bol stanovený len na základe porovnania výpovedí Mozeza Rudera a Mirjam Rubinovej, ktoré poskytli švajčiarskej vojenskej polícii krátko po svojom zadržaní. Ani jedna z výpovedí nestanovuje presný dátum, ale obaja zhodne vypovedali, že cesta trvala desať dní. BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 589, N 6883, Moses Ruder.

5. apríla 1942. Sama Mirjam bola rovnako ako Ruderovci utečencom. Keď jej otca Žigmunda deportovali, Berta Rubinová, matka Mirjam, dcéru pred deportáciou zachránila úplatkom okresnému lekárovi Dr. Pedanovi za potvrdenie o podozrení z týfusu a následnú hospitalizáciu v Humennom. Z Humenného Mirjam tajne odišla a po návrate do Medzilaboriec ju rodina ukryla.⁴³⁰ V úkrytoch, ktoré stále menili, strávila niekoľko týždňov až do okamihu, keď bola svojím strýkom Michalom Grünfeldom postavená pred rozhodnutie, či sa pokúsi o útek vo vlaku s dreveným uhlím. Sama na tento moment, ako aj na to, čo nasledovalo, spomína: *„Môj strýko, Mikša Grünfeld mal známosti. Nevieť čo a ako, ale počul... že do Švajčiarska posielajú uhlie a že je pripravené prepašovanie nejakých ľudí. Nebola som na to pripravená. Nebolo nutné ma pripravovať, lebo som nemala kde hlavu skloniť. Nemohla som spať, nemohla som... bola som na miestach, kde bolo plno potkanov a myši a ničoho sa nebojím tak ako potkanov a myši. Bolo to hrozné. Takže keď mi povedal: ‚Teraz ideme na železničnú stanicu a posielame ťa s Ruderovcami, pánom Ruderom a pani Ruderovou, do Švajčiarska‘, povedala som ‚Dobre...‘ nebolo nič, čo by som mohla stratiť. Alebo sa mi podarí niekde dostať, alebo nepodarí. Tak ma zobrali. Bola noc a niečo po polnoci. Vo vagóne bolo okno, ktoré sa zatváralo zvnútra. Bolo otvorené a cez neho nás vopchali dnu tak, že sme sa mohli iba plaziť po bruchu, aby sme sa do vagóna dostali.“*⁴³¹

Švajčiarsko nebolo pre Mirjam neznámou krajinou. Spolu s otcom ho raz navštívila a liečila sa v tamojšom sanatóriu na chorobu, ktorá ju postihla v útlom detstve.

Cesta Ruderovcov a Mirjam Rubinovej bola strastiplná. Ich vlak bol väčšinou odstavený na niektorej zo staníc. Utečenci si so sebou zobrali množstvo jedla, ale podľa svedectva Mirjam Rubinovej nemali ani chuť jesť. V čase, keď vlak stál, sa báli pohnúť alebo čo i len zakašľať. Stiesnený priestor, ktorý si v uhlí vyhľadali, ich obklopoval celých 10 dní. Najdramatickejšie momenty prišli v Salzburgu, kde vlak na svojej ceste do Švajčiarska zastavil. Mirjam na to

⁴³⁰ Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Yehud, Izrael, video, archív autora.

⁴³¹ Tamže.

spomína: *„Keď sme prišli do Salzburgu, pri vlaku boli SS so psami. Nič nevideli, ale psy neprestávali brechať. Tak otvorili vagón, ale nič nezbadali. My sme videli ich. A keď zavreli vagón, boli sme v takej komickej situácii. Mohli sme plakať alebo smiať sa.“*⁴³²

Až 3. decembra 1942 dorazil vlak s dreveným uhlím a tromi utečencami zo vzdialených Medzilaboriec do Švajčiarska na stanicu v Oltene. Mirjam Rubinová popísala situáciu po príchode vlaku nasledovne: *„Nevedeli sme, že sme vo Švajčiarsku. Ale počuli sme ‚schwitzer Deutsch‘. Pán a pani Ruderovci súhlasili s tým, aby som otvorila okno a opýtala sa, či by nás mohli vybrať von... jednému pánovi som povedala: ‚Dobré ráno, mohli by ste nás prosím odtiaľ vybrať?‘ Tak sa zľakol, že začal kričať: ‚Vo vagóne sú diabli‘. Utekal, a neviem odkiaľ nabral silu tak rýchlo bežať, na hlavnú stanicu. Mali veľký problém otvoriť vagón. Dali nám všetko možné jedlo, ktoré sme vôbec nemohli jesť. Dali nám všetko, čo mali vo vreckách. Zobrali nás na stanicu. Samozrejme, prišla polícia...“*⁴³³

Doterajšie pokusy o útek vo vlakoch sa vydarili a to povzbudilo ďalších Židov k úteku. Hugo (Chajim) Reich, 19-ročný mladý muž, ktorý pracoval na železničnej stanici v Medzilaborciach pri nakladaní dreveného uhlia, začal svoje prípravy. Pri nákupe väčšieho množstva potravín vzbudil pozornosť svojho priateľa Eugena Grünfelda z Humenného, ktorý sa v Medzilaborciach ukrýval u rodiny.⁴³⁴ Zasvätil ho teda do svojho plánu ujsť v ďalšom vlaku do Švajčiarska. Neprezradil, že spolu s ním sa o útek pokúsi aj ďalší muž – Herman Herškovič zo Sterkoviec, ktorý sa na úteku pred deportáciou ukrýval na povale domu Reichovcov a celým jeho osobným majetkom boli šaty, ktoré mal na sebe.⁴³⁵

A tak sa v noci zo 4. na 5. decembra 1942 v jednom vagóne plnom dreveného uhlia stretli traja utečenci, aby sa ráno 5. decembra o pol siedmej vydali na cestu. Počas cesty, keď 9. decembra 1942 vlak stál v Bratislave, sa do inej časti vlaku ukryl Leopold Schwarz, učiteľ náboženstva, tiež pôvodom z Medzilaboriec.

432 Tamže.

433 Výpoveď Mirjam Frankelovej, 18. 11. 2004, Yehud, Izrael, video, archív autora.

434 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 641, N 7455, Eugen Grünfeld.

435 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 641, N 7456, Hermann Herškovič.

Dňa 14. decembra 1942 vlak dorazil do Švajčiarska. Leopold Schwarz sa rozhodol, že z vlaku vystúpi. Bol však svojím vzhladom podozrivý, a tak ho zadržala švajčiarska polícia. Z vlaku následne vystúpil aj Eugen Grünfeld, ktorého tiež zadržali. Ohlásil, že vo vlaku s uhlím sú ešte ďalší dvaja utečenci, a sám im spolu s políciou prišiel povedať, že môžu vyjsť, keďže sú skutočne vo Švajčiarsku.⁴³⁶

Dňa 24. decembra 1942 sa v Medzilaborciach do vlaku ukryli ďalší ľudia. Tentoraz to boli Jozef Rochlitz, správca miestnych parných kúpeľov, jeho manželka Lea a ich desaťročná dcérka Hella, ako aj Leopold a Nándor Mendlovičovci, bratia Ley Rochlitzovej.

Jozef Rochlitz bol tiež na úteku pred deportáciou. Pred švajčiarskou vojenskou políciou uviedol: „Dňa 27. marca, v noci, ma v mojom byte prekvapivo zadržala Hlinkova garda a bol som odvedený do koncentračného tábora v Žiline. Moju ženu a dieťa nechali na pokoji. V tomto tábore boli Židia denno-denne strašne bití a nedostávali takmer nič jesť. Pretože, ako som už uviedol, som bol ako nájomca kúpeľov nepostrádateľný, mestský úrad adresoval žiadosť vláde, v ktorej vládu požiadal, aby som sa mohol vrátiť do kúpeľov. Žiadosti bolo vyhovené a 8. apríla som bol prepustený domov. Po dvoch až troch týždňoch došlo opäť k zatýkaniu. Videl som, že ma tentokrát, bez ohľadu na okolnosti, chcú dostať so ženou a dieťaťom. Aby sme sa vyhli zatknutiu, ukryli sme sa vo veľkom zásobníku na vodu, ktorý sa nachádzal na povale. Tu sme sa ukrývali štyri dni a potom sme vyhľadali rodičov mojej manželky. Po niekoľkých dňoch sme sa odobrali ďalej ku jednej žene (je gréckokatolíčka), ktorá nás ukryla v pivnici svojho domu. Tu sme sa zdržiavali osem mesiacov a nikto nás nespozoroval. Z pivnice sme nikdy nevyšli.“⁴³⁷

Rovnako aj Leopold a Nándor Mendlovičovci, synovci už spomínaného bývalého majiteľa arizovanej drevárskej firmy Jozefa Mendloviča, sa v Medzilaborciach ukrývali pred deportáciami viac ako sedem mesiacov. Ich rodinní príslušníci boli deportovaní.

Vlak s týmito utečencami prešiel švajčiarsku hranicu v Buchse 1. januára 1943 a dorazil do Oltenu, kde boli všetci vyslobodení

436 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 641, N 7455, Eugen Grünfeld.

437 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 250, N 4206, Jozef Rochlitz.

z úkrytu a zatknutí. Zo svedectva Jozefa Rochlitzza vyplýva, že o úteku do Švajčiarska vo vlakoch s dreveným uhlím (minimálne v tomto prípade) s určitou vedeli a spolupracovali aj Nežidia – pracovníci drevárskych firiem, ktorí na vagóny dávali úradné plomby.

Úspech predchádzajúcich pokusov bol zrejme motiváciou k zvýšeniu počtu utečencov, ktorí mali v ďalšom vlaku opustiť Medzilaborce. Možno bol motívom aj fakt, že v okolí Medzilaboriec bola v lese ukrytá skupina ľudí, ktorí sem ušli z Generálneho gubernátu, teda z územia bývalého Poľska.

Medzi utečencami bola aj 20-ročná Chana Willnerová zo Wzdova pri Sanoku. Táto dievčina poznala Medzilaborce a ich okolie veľmi dobre. Jej rodina obchodovala pred vojnou s miestnymi podnikateľmi a Chana v zime či v lete chodievala do Medzilaboriec po tovar a peniaze. Medzi Sanokom a Medzilaborcami sa často pohybovala aj na lyžiach.⁴³⁸

Na jeseň roku 1942 so zámerom prejsť do Maďarska prekročila so skupinou ďalších jedenástich poľských Židov hranicu medzi Generálnym gubernátom a Slovenskom. Ukrývali sa v lesoch v okolí Medzilaboriec a chceli postúpiť smerom na juh, ale v chladnom počasí sa dostali iba po 40 kilometrov vzdialené Humenné. Vrátili sa, lebo v okolí Medzilaboriec sa cítili bezpečnejšie. Medzilaborská židovská komunita ich materiálne podporovala a zadovážila im aj falošné doklady. Doklady Chany Willnerovej boli vystavené na meno Róza Karlová.⁴³⁹

V bližšie neurčený deň na prelome rokov 1942 a 1943 dostali aj títo utečenci možnosť ujsť vo vlaku s dreveným uhlím. Chana Willnerová ako jediná zo svojej skupiny túto možnosť prijala. V jej svedectve, ktoré je uložené v archíve Yad Vashem v Jeruzaleme, sa uvádza, že s ňou vo vagóne boli štyria ľudia – súrodenci Balbirerovi, Jozef Stern a muž, ktorého meno si nezapamätala. Vagón prešiel so zastávkami celým Rakúskom. Na hranici so Švajčiarskom sa

438 Výpoveď Jacka Josepha, 7. 2. 2005, Piešťany, video, v držbe Ústavu pamäti národa v Bratislave.

439 YVA, O.3/3616.

zastavil na jednu noc. Ráno všetci ukrývajúci sa stúpili hrôzou, keď do vagóna, v ktorom bola Chana Willnerová, vstúpili Nemci. Tí vyvliekli všetkých utečencov von a poviažali ich reťazami. Vtedy si Chana všimla, že vo vlaku boli ešte ďalšie skupiny utečencov v iných vagónoch. Sama za príčinu odhalenia považovala fakt, že na streche vagónu sa topila námraza, zatiaľ čo všetky ostatné strechy boli zmrznuté. Nasledovalo väznenie v Bregenzi, v Innsbrucku a napokon deportácia do Osvienčimu v apríli 1943.⁴⁴⁰

Dňa 22. februára 1943 nemecké vyslanectvo na Slovensku informovalo ministerstvo zahraničných vecí o tom, že 7. januára 1943 zastavili nemecké policajné orgány vlak s dreveným uhlím vo Feldkirchu, prakticky na poslednej stanici pred švajčiarskou hranicou. V troch vagónoch, ktoré boli do jedného nákladného vlaku postupne zapájané v Medzilaborciach (v dňoch 29. 12. 1942 a 30. 12. 1942) a Vyšnej Radvani (31. 12. 1942), bolo podľa nemeckej verbálnej nóty nájdených „13 židov a 1 židovka“.⁴⁴¹

Pre Nemcov bola situácia neakceptovateľná. Nevedeli, koľko Židov mohlo podobným spôsobom utiecť do neutrálneho Švajčiarska. Veď každý z utečencov mohol podať informácie o „konečnom riešení židovskej otázky“, teda o vraždení nevinných ľudí na území Generálneho gubernátu.

Vyšetrovanie v Medzilaborciach a Vyšnej Radvani sa začalo v marci 1943 a Ústredňa štátnej bezpečnosti o jeho výsledku podala 1. apríla 1943 správu priamo ministrovi vnútra Alexandrovi Machovi. Zo správy vyplýva, že ÚŠB v Medzilaborciach a Vyšnej Radvani vypočúvala pracovníkov firiem, ktoré expedovali drevené uhlie. Vyšetrovateľ ÚŠB však tápal, lebo nemecká strana neposkytla slovenskej ÚŠB mená osôb, ktoré vo Feldkirchu zadržali. Vyšetrovanie sa napokon opieralo o svedectvo svedkov Petra Vojtka a Cyrila Pacochu, ktorí vypovedali o úteku skupiny neznámych Židov vedenej Hugom Reichom a udali, že pri vlaku spolu s Reichom videli Hermana a Leopolda Wrubelových (synov už spomínaného pekára Emanuela Wrubela – pozn. J. H.) a im neznáme židovské

440 YVA, O.3/3616.

441 SNA, f. NS, mikrofilm II. A-937, Tn ľud 45/46, F. Goltz.

ženy. Bratov Wrubelových, ani Huga Reicha, ktorých ÚŠB označila za organizátorov úteku, však v Medzilaborciach nenašli, čo mal byť podľa názoru vyšetrovateľa dôkaz ich viny. Správa ÚŠB konštatuje, že nebolo preukázané, že by ktokoľvek z pracovníkov drevárskych firiem alebo iných osôb bol spoluorganizátorom úteku.⁴⁴²

S výsledkami vyšetrovania zrejme nebola v Bratislave spokojnosť, a preto nebolo ukončené. Ústredňa štátnej bezpečnosti dostala od nemeckého policajného atašé na Slovensku Franza Goltza v máji 1943 mená zadržaných Židov, ktoré sa však nezachovali.⁴⁴³ Vo veci sa dlhšie nekonalo, a preto nemecké orgány cez svoju ambasádu v Bratislave vyšetrovanie prípadu viackrát urgovali.⁴⁴⁴ Koncom januára 1944 sa začala druhá fáza vyšetrovania.⁴⁴⁵ Agent III. oddelenia ÚŠB (národnostné oddelenie) Filip Lisý opäť vypočúval v Medzilaborciach a Vyšnej Radvani pracovníkov firiem vyvážajúcich drevené uhlie, ako aj členov židovskej komunity, ktorých rodinní príslušníci mali byť podľa Nemcami dodaných údajov „pašovaní“ do Švajčiarska.⁴⁴⁶ Z dokumentov o vyšetrovaní vyplýva, že agent Lisý predkladal vypočúvaným v Medzilaborciach zoznam s menami 13 osôb, ktoré, ako tvrdil, boli zadržané Nemcami. Aj keď sa zoznam nezachoval, vie sa, že medzi menami utečencov bolo uvedené aj meno Sruľyho Galeta, syna bývalého obchodníka Alexandra Galeta, ktorého napokon taktiež vypočúvali s cieľom zistiť, čo vie o mieste pobytu svojho syna.

Pri vyšetrovaní, ktoré viedol agent Lisý, viacerí z vypočúvaných svedkov zmenili svoje výpovede z roku 1943. Počas vyšetrovania sa zistilo, že dva vagóny s dreveným uhlím odoslané v dňoch

442 SNA, f. NS, mikrofilm II. A- 937, Tn ľud 45/46, F. Goltz.

443 Tamže.

444 Z upozornenia ministerstva zahraničných vecí zaslaného Ústredni štátnej bezpečnosti vyplýva, že v novembri 1943 bola z nemeckého vyslanectva doručená tretia urgencia. Tamže.

445 Vyšetrovanie prípadu útekov z Medzilaboriec bolo spojené s vyšetrovaním obdobných útekov vo vlakoch s dreveným uhlím z iných miest Slovenska. Tamže.

446 Alexander (Šaja) Galet, ktorého obchod so železným tovarom arizovala Mária Veliačiková, bol ponechaný na Slovensku na základe pracovného povolenia. Tamže.

29. 12. 1942–30. 12. 1942 z Medzilaboriec, v ktorých nemecká polícia našla dňa 7. 1. 1943 ukrytých Židov, boli určené pre švajčiarsku firmu Haefliger & Kaeser S. A. ⁴⁴⁷

Vyšetrovanie napokon skončilo 23. januára 1944, keď agent ÚŠB Lisý zadržal v Medzilaborciach bratov Hermana Wrubela a Leopolda Wrubela, ktorí sa už neukrývali. Obaja bratia zhodne vypovedali, že sa na jeseň roku 1942, po uplynutí platnosti ich pracovného povolenia, zo strachu pred deportáciou ukryli v lese pri Medzilaborciach a prespávali v drevárskych kolibách. V zime 1942 sa pre nepriaznivé počasie vrátili domov k rodičom, kam medzičasom došlo pre nich nové pracovné povolenie, a tak pracovali s otcom v pekárni. Leopold Wrubel sa však stretol s Hugom Reichom a ten mu ponúkol možnosť ujsť do Švajčiarska vo vlaku s dreveným uhlím. V osudnú noc, keď spolu s bratom Hermanom, ktorý priniesol z domu zásoby jedla (Herman Wrubel trval na tom, že sám nemal v úmysle ujsť), pomáhali Hugovi Reichovi s prípravou vagóna na útek, boli vyrušení nočným strážnikom Cyrilom Pacoňom a Petrom Vojtkom. Zľakli sa, že sú prezradení, a obaja sa vrátili domov. ⁴⁴⁸

Leopold a Herman Wrubelovci boli po zadržaní na krátku dobu prepustení medzilaborským okresným náčelníkom Viliamom Skalníkom na slobodu, no na rozkaz ÚŠB ich znovu zatkli a 4. marca 1944 odovzdali do pracovného strediska Židov v Novákoch. ⁴⁴⁹ V ten istý deň minister vnútra Alexander Mach nevediac, že vyšetrovanie už bolo skončené, adresoval Ústredni štátnej bezpečnosti vlastnoručne napísanú výčitku: „*Mená židov prepašovaných do Švajčiarska boli Goltzom dané ÚŠB 13. mája 1943. Aj zpráva Gestapa v Innsbrucku. Prečo ÚŠB túto vec nechytla príse?*” ⁴⁵⁰

Ústredňa štátnej bezpečnosti neodhalila podstatu prípadu. Jej agentom sa nikdy nepodarilo zistiť, že vo vlakoch s dreveným uhlím

447 Tamže.

448 Presný dátum incidentu sa vo výpovediach neuvádza, ale keďže vieme, že útek Huga Reicha sa začal 5. 12. 1942, ide s najväčšou pravdepodobnosťou o noc zo 4. na 5. decembra 1942.

449 Okresný náčelník V. Skalník musel následne podať ÚŠB vysvetlenie k prepusteniu Wrubelovcov. O osude oboch bratov nemáme ďalšie informácie. SNA, f. NS, mikrofilm II. A-937, Tn ľud 45/46, F. Goltz.

450 Tamže.

organizovaným spôsobom uniklo z Medzilaboriec najmenej pätnásť osôb a že skupina Židov, v ktorej bol aj Hugo Reich, bola len jednou zo skupín utečencov, ktoré riskovali život za slobodu.

Pre tých, ktorým sa útek vo vlaku s dreveným uhlím podaril, sa neutrálne Švajčiarsko, ktorého sa vojna akoby netýkala, stalo miestom oslobodenia. Pravda, predchádzali tomu vypočúvania a iste nie bezdôvodné obavy pred vyhostením a vydaním do rúk nacistov, ktoré vyjadrujú aj slová z výpovede Hermana Herškoviča pred švajčiarskymi policajnými orgánmi: *„Útek sa uskutočnil preto, že som sa chcel vyhnúť deportácii. Keby ma chceli vrátiť, stratil by som svoj život. Prosím Vás preto, aby ste ma vo Švajčiarsku ponechali a budem sa v každom smere držať predpisov.“*⁴⁵¹

Napokon však boli všetci, ktorí prišli do Švajčiarska ukrytí vo vlakoch s dreveným uhlím z Medzilaboriec, po karanténnej väzbe rozdelení do rôznych internačných utečeneckých táborov, kde im bola poskytnutá základná pomoc. Tu sa snažili začať znovu, informovať rodinu v zámorí, no aj pomôcť tým, ktorých zanechali v antisemitizmom ovládaných štátoch.⁴⁵² Život vo švajčiarskych utečeneckých táboroch s prísnyim režimom, ktorému sa museli utečenci podriaďovať, sa nemôže porovnať so životom, aký museli títo ľudia žiť na nacistami ovládanom Slovensku.

Ostáva faktom, že to bola predovšetkým osobná statočnosť členov židovskej komunity v Medzilaborciach i kresťanov, ktorí sa na príprave útekov podieľali, ako aj obrovské odhodlanie a nádej utečencov samých, čo zachránilo najmenej pätnásť ľudských životov.

6. 3. „Pokojný“ rok 1943

K roku 1943 a osudom tých Židov, ktorí zostali v okrese Medzilaborce, sa viaže veľmi málo informácií zo svedectiev a veľmi málo

451 BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 641, N 7456, Hermann Herškovic.

452 Leopold Schwarz napríklad dostal do utečeneckého pracovného tábora Bourignon bei Délémont pohľadnicu, ktorú napísala jeho príbuzná ukrývajúca sa s rodičmi v Budapešti, len aby ho informovala o krycej adrese, na ktorú mal poslať peniaze. BAR, E 4264 (-), 1985/196, šk. č. 622, N 7268, Leopold Schwarz.

dokumentov. Jeden z členov medzilaborskej komunity dokonca povedal, že rok 1943 „prešiel v tichosti“.⁴⁵³ Prvá polovica roku 1943 však veľmi pokojná nebola.

Vo februári 1943 vystúpil na župnom zjazde HG v Ružomberku minister vnútra a hlavný veliteľ Hlinkovej gardy Alexander Mach a vo svojom prejave, okrem iného, povedal: „... Vidíme, akým prirodzeným spojencom všetkého, čo je bolševické a čo je kapitalistickým vykorisťovaním na druhej strane, akým prirodzeným spojencom všetkého je každý Žid. Či je pokrstený, či nie je pokrstený. Vidíme to na celej čiare najmä dnes, najmä v takýchto časoch tvrdej skúšky. Vidíme, kto tu rozširuje nepravdy, kto tu vyvoláva, alebo chcel by tu vyvolať... poplach, vidíme to. Robia to Židia. Tých dvadsaťtisíc Židov okruhle, ktorých tu ešte máme. Nuž dnes vidíme, či je nutné do dôsledkov sa vysporiadať so židovstvom, alebo nie... vieme si predstaviť, čo bude pre nás znamenať Žid, ak tu zostane. A preto je Hlinkova garda rozhodnutá, Hlinkova strana je rozhodnutá, Nemecká strana je rozhodnutá, všetci, celý náš národ, celá naša pracujúca pospolitosť je rozhodnutá, keď príde marec, keď príde apríl, pokračovať v tých transportoch, ktoré sme museli na čas zastaviť, pokračovať v nich, aby sme túto otázku vyriešili dôkladne, tak ako ju chcel mať vyriešenú Andrej Hlinka, ako ju chcel mať vyriešenú Martin Rázus a pred nimi Štúr a všetci statoční slovenskí dejatelia.“⁴⁵⁴

Machov prejav vzbudil novú vlnu strachu a aj odporu voči deportáciám. Na ministerstve vnútra, opäť na jeho 14. oddelení, vznikol v marci 1943 návrh na etapové riešenie židovskej otázky. MV navrhlo deportáciu 4 000 osôb v dňoch 18.–22. apríla 1943, čo vláda vzala na vedomie.⁴⁵⁵

V apríli vláda určila, že jednotlivé ministerstvá majú do 2. mája preskúmať nimi vydané výmery, na základe ktorých boli určití

453 YVA, O.3/3021.

454 Doslovný prepis zvukového záznamu prejavu A. Macha, uložené v Múzeu SNP v Banskej Bystrici. Machov prejav je často citovaný podľa jeho „upravenej“ verzie, ktorá vyšla v denníku Gardista 9. 2. 1943.

455 HRADSKÁ, Katarína: Predhistória slovenských transportov do Terezína. In: Terezínske studie a dokumenty 1996. Praha 1996, s. 86

Židia ponechaní v hospodárstve Slovenska a ktoré chránili aj ich rodinných príslušníkov.

V apríli hlásil medzilaborský okresný náčelník Skalník Ústredni štátnej bezpečnosti: „*Napätie Židov spôsobené rečou p. ministra vnútra, ktorú predniesol na zjazde OV HG⁴⁵⁶ v Ružomberku povolilo a to preto, nakoľko v židovských veciach do dnes nenastala nijaká zmena. Taktiež obyvateľstvo stále čaká, kedy sa už niečo so Židmi stane.*“⁴⁵⁷

Situáciu Židov v okrese Medzilaborce nezjednodušilo ani to, že 30. marca 1943 zatkli a do vyšetrovacej väzby Okresného súdu v Medzilaborciach dali obvodného tajomníka HSLS v Medzilaborciach Štefana Stolárika. Okresný náčelník Skalník hlásil, že „*miestni činitelia, najmä funkcionári HSLS a HG*“ sa pohoršovali nad spôsobom, akým bol Stolárik zaistený a tento spôsob mal „*poškodzovať dobré meno Strany*“. Skalník Ústredni štátnej bezpečnosti hlásil, že funkcionári HSLS a HG boli toho názoru „*že sa jedná o najvyššieho predstaviteľa Strany v okresnom sídle a ak sa aj dopustil trestných činov, nebolo taktické jednať s ním ako s každou inou osobou, pretože v tomto prípade neide o osobu ale o STRANU*“.⁴⁵⁸ Dôvodom uvalenia vyšetrovacej väzby boli úplatky, ktoré mal Stolárik brať v roku 1942, v dobe, keď z Medzilaboriec odchádzali transporty Židov, a bol tiež podozrievaný z toho, že si „*privlastnil niektoré zaistené hnutelnosti*“ Židov.⁴⁵⁹

V apríli boli v Medzilaborciach, tak ako aj inde na Slovensku, vyhotovované zoznamy tu žijúcich Židov „*bez ohľadu na udelené výnimky*“. Podľa hlásenia okresného náčelníka boli vytvorením zoznamov poverení predsedovia miestnych organizácií HSLS a miestni velitelia HG, a to 14. oddelením ministerstva vnútra. Zoznamy boli vytvorené len v sídle okresu, teda v meste Medzilaborce. Skalník si neodpustil poznámku: „*Bolo by žiadúčne, aby akcia neostala len na papieri, ale aby vybraní Židia skutočne boli*

456 Skalník mal zrejme na mysli „okresných veliteľov HG“.

457 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 1046.

458 Tamže.

459 ŠA PO, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940–1944, inv. j. 1047.

*aj odsunutí – a to tak, že by bolo vylúčené ich opätovné vrátenie z tábora.*⁴⁶⁰

V apríli 1943 sa zdalo, že deportácie Židov sú reálne. Na deportácie na jar naliehal aj predseda vlády Vojtech Tuka. Nástojil na nich aj vtedy, keď proti obnoveniu deportácií Židov intervenoval Vatikán. Na demarš Vatikánu Tuka v apríli 1943 povedal, že *„nebezpečný židovský živel pôjde do Ukrajiny, niektorí môžu byť umiestnení v koncentračných táboroch aj tu...“*⁴⁶¹

Tuka však narazil na odpor členov vlastného kabinetu. Požiadal Nemcov, aby povolili preskúmanie podmienok, v akých by žili vyvezení Židia. Nemci si uvedomovali, že ide o kritický moment, ktorý mohol rozhodnúť o ďalších deportáciách. Ponúkli preto Slovensku inšpekciu Terezína, v ktorom ale nebol ani jeden slovenský Žid.⁴⁶²

Ministerská rada na svojom zasadnutí 10. augusta 1943 avizovala, že v roku 1943 nebudú slovenskí Židia deportovaní, ale *„nesprátny židovský živel bude umiestnený v židovských koncentračných táboroch“*.⁴⁶³

Keď sa v decembri 1943 stretol prezident Tiso s ríšskym splnomocnencom a nemeckým vyslancom v Maďarsku Edmundom Veesenmayerom, hovorilo sa opäť o obnovení deportácií Židov zo Slovenska. Veesenmayer mal do Berlína hlásiť: *„Tiso momentálne nemohol povedať nijaký záväzný a pevný termín, na čo som dal návrh ukončiť akciu najneskôr do 1. apríla 1944. Nato ma Tiso ubezpečil, že osobne sa zasadí za to, aby sa tento termín v podstate dodržal.“*⁴⁶⁴

Deportácie Židov zo Slovenska neboli v roku 1943 obnovené. Z pohľadu medzilaborských Židov, vzdialených od Bratislavy a bez informácií o tom, čo konajú v „židovskej otázke“ najvyššie miesta, sa zaiste mohlo najmä od mája 1943 zdať, že rok prebieha v tichosti. Zdanlivo pokojné obdobie však netrvalo dlho.

460 Tamže.

461 HRADSKÁ, Katarína: Predhistória slovenských transportov do Terezína. In: Terezínske studie a dokumenty 1996. Praha 1996, s. 88.

462 Tamže, s. 88.

463 Tamže, s. 89.

464 Tamže, s. 88.

6. 4. Vyhnanie z východného Slovenska, Povstanie a zima 1944

Vo februári 1944 predložilo Okresné žandárske veliteľstvo Medzilaborce 14. oddeleniu ministerstva vnútra zoznamy Židov žijúcich v okrese Medzilaborce.

Podľa zoznamu žilo v meste Medzilaborce 138 Židov a ďalších 41 Židov žilo v obciach okresu Medzilaborce. Z celkovo 179 osôb sa na 162 vzťahovalo ustanovenie § 2 ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o vysťahovaní Židov, podľa ktorého osoby s prezidentskou výnimkou, lekári, lekárnici, zverolekári, inžinieri a iné osoby s ministerskými pracovnými povoleniami nemali byť vysťahované do uplynutia platnosti ich povolenia.

Prakticky o mesiac, v marci 1944, sa na Slovensku opäť začalo schyľovať k zostreniu protižidovských opatrení. V istom zmysle na to pôsobila zmenená situácia v Maďarsku, ktoré 19. marca 1944 obsadili Nemci a kde od tohto dňa došlo k vyostreniu protižidovskej politiky. Aj nacistická tajná služba Sicherheitsdiest (SD) si všimla prejav ministra vnútra A. Macha, z 21. marca pred Hlinkovou gardou, v ktorom sľúbil razantnejší postup proti Židom.⁴⁶⁵

Zmeny do života židovskej komunity naozaj prišli. Dotkli sa však len východného Slovenska a oficiálne boli dávané do spojitosti s približujúcim sa frontom. Už spomínané 14. oddelenie ministerstva vnútra nariadilo vysťahovanie Židov z územia Šarišsko-zemplínskej župy s cieľom „*vyčistiť oblasti východného Slovenska od rozkladných a podkopných elementov*“ v bezprostrednom prifrontovom zázemí. Nútené vysťahovanie Židov z územia Šarišsko-zemplínskej župy presadzovali aj miestni funkcionári župnej správy, HŠLS a HG.⁴⁶⁶

Nemci boli informovaní o tom, že Židia nachádzajúci sa na území Šarišsko-zemplínskej župy majú byť ku dňu 5. mája 1944, bez

465 SCHVARC, Michal (ed.): Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938–1944 (od autonómie po Povstanie). Bratislava 2006, s. 217. Dokument č. 2.

466 KORČEK, Ján: Slovenská republika 1943–1945. Bratislava 1999, s. 69.

ohľadu na pracovné povolenie alebo výnimku prezidenta republiky, zatknutí.⁴⁶⁷

Ministerská rada zaviedla od 10. mája 1944 na východnom Slovensku vojenskú správu.⁴⁶⁸

Židovská komunita v Medzilaborciach bola pred zatýkaním varovaná. Sám okresný náčelník Viliam Skalník informoval staviťeľa Lazara Mendloviča a ďalších Židov o tom, že dostal príkaz k zatýkaniu, a povedal im, aby okres vo vlastnom záujme opustili. Väčšina Židov preto opustila Medzilaborce už pred 1. májom 1944. Zostali len niekoľkí, medzi inými aj Mojzes Schönfeld, bývalý veľkoobchodník so svojim synom Ondrejom.⁴⁶⁹ Keď hrozilo, že budú zatknutí, ukryl ich školský inšpektor Imrich Hajtáš na niekoľko dní do svojho domu, no napokon museli odísť.

Na jar 1944 bolo viac tých, ktorí chceli Židom pomáhať. Okresný náčelník Skalník, ktorý ešte v roku 1943 uvádzal do hlásenia Ústredni štátnej bezpečnosti, že by bolo „*žiadúčne*“, aby „*vybraných Židov*“ odsunuli bez možnosti návratu z tábora, dokonca ponúkol úkryt Lazarovi Mendlovičovi u svojej rodiny v Banskej Štiavnici a zabezpečil tak pre Mendlovičovcov na niekoľko mesiacov útočisko.

Od chvíľe odchodu Židov z Medzilaboriec prestala židovská komunita v meste Medzilaborce existovať. Rozdelené rodiny museli, každá na svoje riziko, opustiť nielen mesto, ale aj župu a hľadať útočisko mimo východného Slovenska.

Zo zachovaných ústnych svedectiev vyplýva, že len málo medzilaborských Židov sa snažilo dostať do Bratislavy. Naopak, uchýľovali sa skôr na stredné Slovensko, do oblasti Banskej Štiavnice, Brezna, Liptovského Sv. Mikuláša, prípadne do Nového Mesta nad Váhom.⁴⁷⁰

Rodina Mojzesa Schönfelda sa ukryla v okolí dediny Šumiac pri Kráľovej holi. Prihlásili sa u notára a veliteľa žandárov spolu s

467 SCHVARC, Michal (ed.): Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938–1944 (od autonómie po Povstanie). Bratislava 2006, s. 321. Dokument č. 10 a.

468 KORČEK, Ján: C. d., s. 69

469 YVA, O.3./3021.

470 Výpoveď Pinchasa Mendlovic, a 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora.

ďalšími dvoma rodinami. V snahe vyhnúť sa evidencii a ďalším možným protižidovským opatreniam prosili o to, aby neboli evidovaní ako Židia, v čom im miestni úradníci vyhovel. V obci Šumiac prečkali celé leto.⁴⁷¹

Dňa 29. augusta 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie. Povstalcami ovládané územie stredného Slovenska s centrom v Banskej Bystrici sa stalo celkom prirodzeným útočiskom pre Židov a na istú dobu aj priestorom, v ktorom Židia opäť získali status plnoprávných občanov. Mnohí Židia sa aktívne zapojili do Povstania. Spomedzi medzilaborských Židov to bol Gabriel Herškovič, syn medzilaborského lekárnik, ktorý mal 17 rokov. Pripojil sa k partizánom a v Povstaní padol. František Jozefovič, syn Jozefa Jozefoviča a najstarší brat Jakuba Jozefoviča, ktorého som spomenul v súvislosti s jeho únikom pred deportáciou v marci 1942, bol jedným z tých, ktorí v Povstaní bojovali a prežili. Svojho brata Jakuba, s ktorým sa vrátil v marci 1944 z Maďarska na Slovensko, pritom zanechal na samote Petrová na strednom Slovensku u slovenských sedliakov.⁴⁷²

Niektorí medzilaborskí Židia, ktorí si nemohli dovoliť opustiť rodinu, pomáhali povstalcovi v oblasti, ktorej odborne rozumeli. Staviteľ Lazar Mendlovič napríklad pôsobil ako dozor pri stavebných prácach na pristávacej ploche na letisku Tri duby. Z letiska odchádzal, keď už bolo možné voľným okom vidieť blížiac sa nemecké jednotky.⁴⁷³

Povstanie, ktoré bolo posledným dejstvom existencie ľudáckej Slovenskej republiky, bolo v posledných októbrových dňoch roku 1944 potlačené a spolu s nacistickými okupantmi, ktorí v boji s povstaleckou 1. československou armádou obsadzovali zo všetkých strán stále sa zužujúci priestor slobody, prichádzalo aj posledné dejstvo tragédie slovenských Židov.

471 YVA, O.3/3021.

472 Výpoveď Jacka Josepha, 7. 2. 2005, Piešťany, video, v dŕžbe Ústavu pamäti národa, kópia v archíve autora.

473 Výpoveď Pinchasa Mendlovica, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, v archíve autora.

Už po vypuknutí Povstania sa územie stredného a západného Slovenska stalo územím, na ktorom nacisti rozpútali teror. Tentoraz to bolo Slovensko, kde sa začali uplatňovať teroristické praktiky *Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*, rovnako ako tomu bolo v ZSSR .

Úloha vykonávať perzekúcie a teror civilného obyvateľstva v tyle postupujúcich nemeckých jednotiek, odhaľovať účastníkov Povstania a fyzicky likvidovať Židov a Rómov pripadla Einsatzgruppe H der Sipo und SD – Pohotovostnej skupine H. Jej jadro tvorili dva oddiely: Einsatzkommando 13 a Einsatzkommando 14, ktorým asistovali ľudáckym režimom zriadené Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy a ďalšie jednotky, najmä protipartizánske jednotky Stíhací zväz Slovenska „Jozef“ či Abwehrgruppe 218 „Edelweiss“.

Po potlačení Povstania, v posledných októbrových dňoch roku 1944, nastali pre všetkých Židov, ktorí sa nachádzali na území Slovenska, obzvlášť ťažké chvíle. Nemecká okupačná moc nijako nerešpektovala predchádzajúce výnimky prezidenta či ministerské pracovné povolenia. Na okupovanom území Slovenska postupne vznikali úradovne Pohotovostnej skupiny H a v jednotlivých okresných mestách boli zriaďované jej oporné body – tzv. stutzpunkt-y. Pre Židov zadržaných nemeckými alebo slovenskými nacistami existovali po zatknutí len dve možnosti – poprava alebo deportácia do koncentračných a vyhladzovacích táborov. Židia sa museli ukrývať.

Dve pôvodne medzilaborské židovské rodiny – rodina staviteľa Lazára Mendloviča a rodina obchodníka Mojzesa Schönfelda – sa na úteku pred nemeckými vojskami obsadzujúcimi Brezno stretli 27. októbra 1944 v dedine Bukovec.

Ukryli sa do lesa pri dedine a vybudovali si tam provizórne obydlia z toho, čo bolo k dispozícii. Pinchas Mendlovič život v jednom z obydlí popísal takto: *„Bunker bol veľmi úzky. Nebolo tam ani dosť miesta na to, aby sme mohli všetci spať, ale po asi šiestich týždňoch môj starý otec Šlomo veľmi ochorel, až tak, že omdlel. Potreboval oveľa viac miesta. Môj otec odvtedy skoro nespál. Stále niečo robil. Udržiaval oheň a varil. Už po niekoľkých dňoch sme nemali dosť jedla. V Bukovci bol obchod. Tak sme šli, z každého bunkra po jednom. Od nás šiel môj strýko, z iného bunkra šiel syn Roitte*

*Mojšeho (Ide o už spomínaného obchodníka M. Schönfelda – pozn. J. H.). Keď zišli dolu, presvedčili sa, že tam nie sú Nemci, lebo hliadka neprichádzala každý deň, a v obchode nakupovali. Chlieb, zemiaky, syr. Dvakrát do týždňa. Nebolo to také zlé. Raz sme sa veľmi zľakli, lebo asi po troch týždňoch, keď schádzali dole, bol tam ďalší bunker a tam boli všetci zastrelení. Potom sa raz jeden partizán v dedine opil, zaspal a ráno zastrelil nemeckú hliadku, ktorá došla do dediny. Nemci prišli a vypálili celú dedinu. Všetko, čo nám zostalo, bol jeden mech plný fazule. Museli ste ju variť celú noc, aby sa dala ráno jesť...*⁴⁷⁴

Mendlovičovci a Schönfeldovci, ktorí sa ukrývali v lese pri dedine Bukovec, mali s partizánmi zlé skúsenosti. Stalo sa, že ich partizánska hliadka ohrozovala zbraňou a chcela ich olúpiť o to posledné, čo rodiny mali. Lazar Mendlovič vedel, že v tomto prípade pomôžu len peniaze, preto sa dostal na štáb Prvej partizánskej brigády J. V. Stalina. Od partizánskeho štábu dostal Potvrdenie, v ktorom na jednej strane v ruskom jazyku stálo: „Potvrdenie dané občanovi Lazarovi Mendlovičovi za to, že dal dobrovoľne peniaze pre partizánske oddiely 3 500 (slovom tritisícpäťsto) korún. 7. 1. 1945“; na druhej strane bol text: „Zakazuje sa partizánom páchať násilie a krádeže na Židoch, pretože títo partizánom pomáhajú.“⁴⁷⁵

Mendlovičovci a Schönfeldovci prežili v úkrytoch v lese pri dedine Bukovec celú zimu 1944/1945 a dočkali sa oslobodenia.

474 Výpoveď Pinchasa Mendlovica, 18. 11. 2004, Tel Aviv, Izrael, audio, archív autora. Obdobne popisuje podmienky v úkryte Ondrej Schönfeld (M. Sever), YVA, O.3/3021.

475 Text v ruskom jazyku: „Spravka dana graždaninu Lazarju Mendloviču v tom, što on dbrovolno dal dengi dla partizanskich otrjadov 3500 (tritisjačpjsot) korun./ Zapreščajetsja partizanam nasilie i grabež u jevrejev potomu što oni okazivajut pomošč dla partizan. Komandir.“ Podľa podpisu by veliteľom, ktorý vydal potvrdenie, mohol byť L. N. Slavkin. Originál v rodinnom archíve rodiny Mendlovic, Tel Aviv, Izrael. Kópia v archíve autora.

6. 5. Zavraždenie rodiny Pavla Dillera

Nie všetkým medzilaborským Židom sa podarilo prežiť jeseň a zimu roku 1944/1945. Jedna z rodín, ktoré sa ukrývali na strednom Slovensku, spomínaní podnikatelia s drevom Pavol a Markus Dille-rovci, sa oslobodenia nedožili. Stali sa obeťami príslušníkov Einsatzkommando 14 (EK 14).

Dňa 28. novembra 1944 zriadilo Einsatzkommando 14 jeden zo svojich oporných bodov v Podbrezovej. Už 4. decembra 1944 bol oporný bod EK 14 premiestnený z Podbrezovej do Brezna nad Hronom, kde EK 14 pre svoje potreby zabralo dom Bergera.⁴⁷⁶

Už na druhý deň zatkli príslušníci EK 14 niekoľko osôb podozrivých z odbojovej činnosti. Zároveň zamínovali severné časti mestského chotára, o čom informovali obyvateľstvo dvojjazyčnými vyhláškami.⁴⁷⁷

Posádku oporného bodu EK 14 v Brezne nad Hronom tvorili: SS-Sturmscharführer Hans Wein, ktorý bol veliteľom oporného bodu, ďalej SS-Oberscharführer Josef Gross, SS-Oberscharführer Ullmann, dvaja príslušníci SD ukrajinskej národnosti, Michal Mospan a Anatolij Wichtenberg, príslušník SD slovenskej národnosti, SS-Sturmmann Scholtez, Oskar Bubeň, ktorý pôsobil ako osobný šofér veliteľa Weina, istý Fiala ako šofér a ďalší, ktorých mená nie sú známe.

Príslušníci oporného bodu EK 14 v Brezne nad Hronom podnikali výjazdy do obcí breznianskeho okresu ako Hronec, Mýto pod Ďumbierom, Jarabá, Heľpa, Beňuš atď., kde zaistovali obyvateľov, ktorých následne odvážali do väznice Okresného úradu v Brezne nad Hronom. Odtiaľ jednotlivých zaistencov predvádzali k výsluchom na veliteľstvo oporného bodu EK 14 do Bergerovho domu. Niektorých následne ponechávali vo väzení OÚ v Brezne nad Hronom, iných na príkaz SS-Sturmscharführera Weina eskortovali do Banskej Bystrice.⁴⁷⁸

476 ŠA BB, fond Okresný ľudový súd v Brezne nad Hronom (ďalej f. OLS Brezno n/Hronom), Tn ľud 19/45, Oskar Bubeň.

477 Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici (A MSNP), fond XIII, š. 2, S 15/2001.

478 ŠA BB, f. OLS Brezno n/Hronom, Tn ľud 19/45, Oskar Bubeň.

Dňa 11. decembra 1944 večer priniesol Michal Mospan zo štábu EK 14 v Banskej Bystrici rozkaz, ktorý odovzdal SS-Sturmscharführerovi Weinovi. Wein po prečítaní rozkazu nariadil svojmu šóférovi Oskarovi Bubeňovi pripraviť na ráno nasledujúceho dňa jeho automobil.⁴⁷⁹

Ráno 12. decembra okolo piatej hodiny odišiel Wein spolu s SS-Oberscharführerom Ullmanom a šóférom Bubeňom pred budovu Okresného úradu v Brezne nad Hronom. Oskar Bubeň dostal od veliteľa Weina zoznam s menami 31 osôb, ktoré mal vyvolať z väznice. Všetkých 31 zaistencov zoradili na chodbe väznice a prehliadli. Následne ich donútili nastúpiť do medzičasom pristaveného nákladného auta a do autobusu, v ktorých už boli ďalší príslušníci EK 14 a príslušníci Waffen-SS, a potom ich odviezli. SS-Sturmscharführer Wein sa vrátil na veliteľstvo oporného bodu EK 14 a odtiaľ spolu s Ullmanom a Bubeňom po krátkej chvíli vyrazili na miesto určenia – pole Krtičná pri Brezne, kde už čakali zaistenci v spomenutých nákladných autách.

Na poli Krtičná určil SS-Sturmscharführer Wein, že popravu všetkých zaistencov vykonajú príslušníci EK 14 Josef Gross, Michal Mospan, Anatolij Wichtemberg, Scholtez a Oskar Bubeň z EK 14. Na cestu v smere k Breznu nad Hronom a v smere k Polhore boli rozostavené dvojčlenné stráže príslušníkov Waffen-SS a jednu dvojčlennú stráž postavili k autám so zaistencami. Potom donútili zaistených vystúpiť z autobusu a nákladného auta.

SS-Sturmscharführer Wein chytil jedného z dovezených zaistených mužov za ruku, doviedol ho k zákopu, ktorý bol na poli vykopaný v priebehu Povstania, a pištoľou ho z bezprostrednej blízkosti strelil do zátylku hlavy. Jeho príklad nasledovali všetci určení príslušníci EK 14. Všetkých 31 zaistených príslušníkov EK 14 zavraždili.⁴⁸⁰

479 ŠA BB, f. OLS Brezno n/Hronom, Tlud 19/45, Oskar Bubeň.

480 Poznámam, že Oskar Bubeň pri vyšetrovaní a rekonštrukcii vraždy na poli Krtičná priznal a ukázal ako sám zastrelil dve osoby. Počas hlavného pojednávania na Okresnom ľudovom súde v Brezne nad Hronom však toto svoje priznanie odvolal a tvrdil, že bolo vynútené násilím. Tamže.

Keď prítomný nemecký vojenský lekár prehliadol mŕtvolu, SS-Sturmscharführer Wein vydal rozkaz A. Wichtembergovi vystreliť do tiel popravených niekoľko dávok zo samopalu. Wichtemberg jeho rozkaz splnil. Hneď na to príslušníci EK 14 zasypali telá popravených uložené v zákopoch malou vrstvou hliny a odišli.⁴⁸¹

O vraždení na poli Krtičná sa ako prvý od obyvateľov Brezna nad Hronom dozvedel mestský notár Gejza Takáč, ktorý poslal na miesto popravy jedného zamestnanca. Ten po návrate potvrdil, že sa v zákope na poli Krtičná nachádzajú mŕtvolu. Notár Takáč okamžite požiadal nemecké orgány o povolenie vykopať nedbalo uložené telá zavraždených, identifikovať ich a pochovať ich na mestskom cintoríne v Brezne nad Hronom. Na otázku nemeckého dôstojníka,⁴⁸² či vie, kto vykonal popravu na Krtičnej, odpovedal notár Takáč záporne, no aj napriek tomu nebola exhumácia povolená. Až po upozornení, že provizórny hrob znamená zdravotné riziko, povolili Nemci hrob otvoriť s výslovným zákazom fotografovať. Identifikované mohli byť len telá osôb, ktoré pochádzajú z Brezna nad Hronom, a len tie mohli byť vydané pozostalým.⁴⁸³

Dňa 22. decembra 1944, teda 10 dní po vražde, bola MUDr. Alexandrom Pestremenkom za prítomnosti ďalších siedmich osôb vykonaná prehliadka a identifikácie mŕtvol nájdených v masovom hrobe na Krtičnej.⁴⁸⁴ Podarilo sa identifikovať len 5 osôb z Brezna nad Hronom a okolitých obcí.

Telá ostatných obetí boli popísané v zápisnici a z ich šatstva odstrihli kúsky látky. Telá neidentifikovaných obetí uložili do hrobu na cintoríne v Brezne nad Hronom.

Až po oslobodení Brezna nad Hronom bola koncom apríla 1945 vykonaná opakovaná exhumácia a identifikácia tiel. Na jej základe sa podarilo identifikovať ďalších 20 osôb.⁴⁸⁵

Až na základe tejto identifikácie sa potvrdilo, že obeťami vraždy, vykonanej 12. decembra 1944 Einsatzkommandom 14 na poli

481 Tamže.

482 Meno dôstojníka sa v dokumentoch neuvádza. Tamže.

483 A MSNP v Banskej Bystrici, f. XIII, šk. č. 2, S 15/2001.

484 A MSNP v Banskej Bystrici, f. IX, šk. č. 5, 87/70.

485 A MSNP v Banskej Bystrici, f. XIII, šk. č. 2, S 15/2001.

Krtičná, sa stali aj Pavol Diller, jeho manželka Hilda a 16-ročná dcéra Edita, ako aj s nimi sa ukrývajúci brat Pavla Dillera, Markus.

6. 6. Po oslobodení

Konca druhej svetovej vojny sa dočkala len malá časť členov pôvodnej židovskej komunity, ktorá kedysi existovala v okrese Medzilaborce. Niektorí ako väzni koncentračných táborov, niektorí v rôznych úkrytoch na strednom a západnom Slovensku, niektorí v emigrácii.

Do Medzilaboriec a okolitých dedín sa vracali postupne, často bez toho, aby vedeli, čo sa stalo s ich rodinnými príslušníkmi.

Jakub Jozefovič sa napríklad zo samoty Petrová, kde sa dočkal príchodu sovietskej armády, vybral do Medzilaboriec sám. Došiel po Humenné, kde pri železničnej stanici zastavil jeden zo sovietskych vojenských nákladiakov, aby sa odviezol aspoň o kus ďalej. Na tom istom aute sedel jeho brat František, ktorého nevidel od vypuknutia Povstania. Po príchode do Medzilaboriec obaja bratia zistili, že ich dom je zvonku neporušený, ale zvnútra úplne vyrabovaný.⁴⁸⁶

Dnes je, žiaľ, takmer nemožné presne zistiť, koľko Židov z Medzilaboriec a okolia prežilo hrôzy holokaustu. Nacistom sa podarilo zničiť mnoho dokumentov a dôkazov a známe je aj to, že niektorí z tých, ktorí prežili, sa už do Medzilaboriec a ich okolia nikdy nevrátili.

Po roku 1945 sa približne 30 pôvodným členom bývalej Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Medzilaborciach podarilo obnoviť jej činnosť a pridali sa k nim Židia, ktorí pochádzali z okolitých dedín.⁴⁸⁷

486 Výpoveď Jacka Josepha, 7. 2. 2005, Piešťany, video, v držbe Ústavu pamäti národa, Bratislava.

487 Údaje pochádzajú z Hitachdut Yotsei Czechoslovakia, Tel Aviv, Izrael. Za informácie ďakujem Cvi Zipsevi.

Prišli ťažké chvíle povojnových rekonštrukcií a reštitúcií majetku. Niekoľkí členovia židovskej komunity získali späť aspoň zlomky vyvlastneného majetku, iní sa o to pokúšali márne.

Taký bol aj prípad Jozefa Mendloviča, ktorý sa pokúšal o znovunadobudnutie píly, arizovanej Spojenou drevárskou a priemyselnou účasťou spoločnosťou.

Povereníctvo priemyslu a obchodu vo februári 1946 odmietalo pílu Jozefovi Mendlovičovi vrátiť s tým, že Spojená drevárska a priemyselná účasť spoločnosť bola znárodnená vyhláškou ministra priemyslu na základe dekrétu prezidenta republiky č. 100/1945 Sb. a následne bola majetková podstata tohto podniku včlenená do majetku „Drevounia, národný podnik v Žiline“, ktorý sa mal stať súčasťou plánovaného národného podniku „Drevokombinát“. Podľa Povereníctva priemyslu a obchodu bolo „dôležitým záujmom verejným“, aby „Drevokombinát národný podnik“ mal svoje sídlo v Medzilaborciach, a to ako z dôvodov sociálnych, tak aj preto, že v okrese bola bohatá surovinová základňa a Mendlovičova píla bola „jediná parná píla na východnom Slovensku, ktorá spracováva bukové drevo“.⁴⁸⁸

A tak Povereníctvo priemyslu a obchodu považovalo za plne odôvodnené „uplatnenie verejného záujmu“ a z toho dôvodu žiadalo, aby Jozef Mendlovič „nebol odškodnený in natura, ale peňažitou náhradou vo výške obecnej hodnoty“.⁴⁸⁹

V roku 1948 žilo v Medzilaborciach presne 66 Židov, z čoho bolo 33 mužov, 23 žien a 7 detí. Väčšina z nich opustila mesto, v ktorom len pred šiestimi rokmi žilo ešte 829 Židov, vo vystahovaleckej vlne smerujúcej v roku 1948 do Izraela a ďalej do Spojených štátov amerických i Kanady.⁴⁹⁰

Od 60. rokov 20. storočia nežije v Medzilaborciach a ani na ich okolí žiadny Žid. Niekoľkí členovia bývalej židovskej komunity však prichádzajú do tohto mesta, aby si aspoň raz v roku pripomenuli

488 SNA, f. PPO-VII, inv. j. 1 225

489 Tamže.

490 Údaje pochádzajú z Hitachdut Yotsei Czechoslovakia, Tel Aviv, Izrael.

svojich zosnulých položením kameňa a krátkou modlitbou nad ich hrobmi na židovskom cintoríne v neďalekej Vydrani.⁴⁹¹

V meste Medzilaborce nič nepripomína, že tu existovala veľká židovská komunita.

491 Dnes časť Medzilaboriec.

Summary

The town and district of Medzilaborce is situated on the northeastern edge of Slovakia, only a few kilometers from the Polish border. The majority of the population of the town and its neighborhood – the Laborecko region – is of Ruthenian nationality. Ruthenians have their characteristic language and their religion is Eastern Christianity (Greek Catholic Church and the Orthodoxy). The economically weak area had been home to Jews since the 18th century. They came from Polish Galicia, which had become part of the Habsburg monarchy since 1772.

The Jews formed a number of orthodox communities in Laborecko. The villages of Čertižné, Habura, Ňagov, Krásny Brod etc. and last, but not least, the town of Medzilaborce was home to such communities. The Jews of Laborecko were the tradesmen of the region, employing their sense of commerce to the fullest. From the 19th century onward, small Jewish shops and workshops flourished on the Main Street of Medzilaborce. All of the adjacent villages had their own mixed stores and small inns, run by Jewish owners. For a few generations, Laborecko had been home to the two ethnic groups – the Ruthenians and the Jews.

Proof of the coexistence of the Jews with the non-Jewish population lies in the location and the position of Jewish buildings in the town, as well as in the large number of members of the Community that thrived there. In the very center of Medzilaborce there were two large brick synagogues (Alte Schul and Neue Schul), as well as three wooden ones on the edge of the town. In the 1920s and 1930s, an independent Jewish Elementary School existed there. Two Rabbis and tens of businessmen lived there as well. The Jewish Community spoke Yiddish and had its own name for the city – “Mizhlaborets.” Undoubtedly, the name is a shortened form of the Ruthenian “Mezhilabirci.”

During the period of the existence of Czechoslovakia (1918–1938) Jewish Community experienced the „golden age“, Practically in every walk of life.

The situation changed after September 1938, when the Munich agreement was signed. Czechoslovakia had been disrupted and the Jews living in the district of Medzilaborce witnessed a rise of anti-semitism after Slovakia claimed autonomy on October 6th 1938. The regime of the Hlinka Slovak People's Party (HSLS) attacked the Jews living on the territory of Slovakia, not only verbally, but it also expelled thousands of them over the newly-established border with the Kingdom of Hungary.

On March 14, 1939, an independent Slovak state was founded, bearing from its inception the heavy burden of dominance by the Nazi Third Reich. The formation of the independent state in March 1939 enabled the representatives of the Hlinka Slovak People's Party to turn their anti-Jewish stance into a state policy. However, after March 14, 1939, the new state officials began to perform their duties and implement the new policies of Bratislava in Medzilaborce, too. Living in the district town, the Jews of the town were to see hard times, just like the other Jews in all of Slovakia.

The community was to experience the violence soon again after September 1, 1939, when World War II began, and contingents of the German Wehrmacht and the Slovak Army were marching across the city heading north for Poland.

Frightened by the first anti-Jewish legislation, which cut down on the civil and human rights of the Jews in Slovakia, a group of the Jews from Medzilaborce attempted to establish a Society for the Facilitation of Moving Out the Jews from Slovakia, with its seat in Medzilaborce. This was an exceptional deed, even from the perspective of the whole of Slovakia.

First measures of the Slovak government, represented by the County office of the Šariš-Zemplín County (Župný úrad Šarišsko-zemplínskej župy) in Prešov and the District office in Medzilaborce had as its aim to "eliminate the Jews from the economy." At first, the business licenses of the inn-keepers and tapsters were revoked in the whole district of Medzilaborce. A total of 28 licenses were cancelled before October 1940. This intervention into the economic freedom especially harmed the Jews in the villages of the district of Medzilaborce. Later, based on the Aryanization Act (Act. No. 113/1940) and Ruling No. 303/1940 the liquidation

and forced transfer, i.d., “aryanization” of other businesses was conducted.

All over Slovakia, and in the Medzilaborce district, too, the “*elimination of Jews from the economy*,” as the official title of the organized plunder(ing) of the Jewish property ran, had disastrous consequences. The liquidation and aryanization process was hasty. The local and central authorities sometimes had to remind each other of the decisions they had made and the resulting consequences.

The aryanization was carried out under the aegis of personal contacts of the aryanizers with the representatives of the Hlinka’s Guard and Hlinka’s Slovak People’s Party at both local and central levels. For instance, the shop with mixed wares, run by Baruch Grunfeld, which had been the only source of income for his family, was aryanized in the fall of 1941. Veronika Kucejová of Humenné was named as the new owner of the shop. However, there was an intervention by the General Secretary of the governing Hlinka Slovak People’s Party. Augustin Morávek, the Chair of the Central Economy Office (Ústredný hospodársky úrad), revoked the decision. The shop was then assigned to Michal Krutila of Volica, and Mrs. Kucejová was “recompensed” by the aryanization of the firm of Izak Srulovič. More than 146 Jewish enterprises were liquidated in district of Medzilaborce till the end of 1941. Sixteen enterprises were aryanized.

The houses and apartments of some Jews were put under “temporary administration” and, de facto, became the property of the new owners. The former owners had to flee to often-overcrowded places. The sense of power over the Jews was limitless among the state officials.

Not only details of how to strip a person of his property, but also the limitation of the civic rights and the humiliation of Jews were parts of the agenda of the local representatives of power. The local headquarters of the Hlinka Guard, accompanied by the Gendarmerie regularly conducted house raids and searches. A few of the Hlinka guardists and the gendarmerie members remain in the bad memories of the witnesses.

In March 1941, the Regulation of Andrej Dudáš, head of the County office of Šariš-Zemplín County, ordered the Jews living

in the county, and thereby also in Medzilaborce, to wear a visible sign in the form of a 3cm wide yellow band on their left arms. The county authority even preceded the government of the Slovak Republic by a few months. The obligation to wear the sign of the Star of David was imposed upon all Slovak Jews in September 1941.

The Hlinka Guard organized itself to ensure that the Jews of Medzilaborce adhered to the compulsory self-labeling. Children, too, were checked to ascertain that the bands they wore were sewn on tightly enough. Under the influence of the adults, control of the Jewish children was performed by their non-Jewish peers.

By that time, the majority of the Jewish community in Medzilaborce had already been living on the social care resources raised by the Social Committee of the Jewish Religious Community. The state had robbed the Jews of their sources of income, and the list of the people in need numbered 822 people.

As the Slovak government decided to „solve“ the Jewish question by deportations of twenty thousand young Jews to General Gouvernament in beginning of 1942, the government had been ordered to create a list of Jews living in the territory of the Slovak Republic.

In Medzilaborce alone, on the 26th and 27th of February 1942, 829 persons were listed. At that time, this was a third of the town's population. Only a few of these persons were declared “economically important” or held a so-called temporary presidential exemption from the anti-Jewish legislation.

On March 25, 1942, the deportations of the Jews from Slovakia were launched. Young people in the district of Medzilaborce, whose turn was first, were apprehended by the Gendarmerie in the city and the neighboring villages. Under the pretext of “departure for work” they were gathered in Medzilaborce, and then carried to the district town on cars and held together there. Then, they were transported to camps in Poprad and Žilina. From there, together with thousands of Jews from other districts, they were deported to the death camps in what is today Poland. A few were lucky enough to have hidden themselves. Until April 1, 1942, in Medzilaborce, 68 girls were brought together from the whole district, but 80 others were proclaimed to have ‘deserted.’

In reality, the chance to escape was small. The Jewish community was in terror. By the end of April 1942, District Commander Kornel Reinhardt reported: *“The Jews are especially curious, about where the transports are going, if the Jews are alive, if they have to work, and similar questions. The securing of their movable property has been performed, and, as to the incoming reports, I find that the Jewish households had had only a few precious items. Some had certainly been hidden, some sold secretly, and only this can explain that altogether hardly any precious things have been secured.”*

The largest transport left Medzilaborce on May 19, 1942. It was destined for the little town of Pulawy in the Lublin region and carried 880 Jews from Medzilaborce and the neighborhood. This was the thirty-second transport from Slovakia. The oldest person deported on the train was the 95-year-old Markus (Mordchai) Schwindler of Certizne whom the gendarmerie, as witnesses remember, carried out on his bed into the yard of his house and transported to Medzilaborce from there. There they threw him onto a car of the freight train. Based on the documents we have gathered, the three months old Menhard Moškovič died in the transport during the first night and his corpse was taken out in Concentration camp for Jews in Žilina. The transport followed to Pulawy and the Jews from Medzilaboce and its neighborhood were transferred from there to „durchgangsghetto“ in Konskowola.

Based on the testimony of one survivor of the transport we know that many of them died from diseases and starvation, hundreds of them, including the Rabbi Yitzchak Zev Goldmann, were murdered by SS during the liquidation of the ghetto in October 1942.

In the fall of 1942, none of the Jews who were still alive, or rather surviving, in Medzilaborce and in the neighborhood, realized that the government in Bratislava would be unable to help them. In Medzilaborce, two distinct groups of Jewish people could be found at this time: the first were those who had the license to stay in the territory of the city legally, as they were protected from the deportation by working permits received from the Ministries or by exemptions from the anti-Jewish regulations. The second group were those who had been threatened by deportation and had been in hiding.

Neither the first nor the second knew what the next day would bring. About the time when the first wave of transports from Slovakia was coming to an end (in the fall of 1942), a group of Jews working in the railway station, loading charcoal onto the train found out that the sealed cars of the freight train, destined for Switzerland, could be used to flee Slovakia. The covered cars were never filled up to the roof and offered the opportunity of a place to hide.

From September 1942 at least 15 people managed to escape to Switzerland this way with the help of Jews and non-Jews from Medzilaborce and surrounding areas. However, in the beginning of 1943, the Germans uncovered one of the trains in Feldkirch, only a few kilometers from the Swiss border and arrested all the refugees found inside the train.

For those, who succeeded in fleeing to neutral Switzerland, the nation spared from World War II, became a place of liberation. Indeed, the refugees had to pass interrogations and were justifiably afraid of being expatriated and returned to the hands of the Nazis.

About 150 Jews, who were still living in Medzilaborce and the surrounding area in 1943, had to leave the area of Šariš-Zemplin County in the April 1944, based on the order of the county authorities. They left for various places and lived there until the Slovak National Uprising broke out in the August of 1944. Few of them fought the Nazis in the Uprising, most of them trying to survive.

The winter of 1944/1945 was especially difficult and some of the Jews from Medzilaborce did not survive the persecutions by the Germans and the Slovak Nazis. Such was the case of Diller family arrested on the territory of Central Slovakia and killed by the members of Sicherheitsdienst (SD) on the field of „Krtičná“ in the vicinity of Brezno nad Hronom on December 2nd, 1944.

Although some Jews survived and came back to Medzilaborce after the liberation at end of the WWII, the attempt to revive the community did not last for long. Around 66 people were still living in Medzilaborce after 1945; most of them would leave the area and emigrate from Czechoslovakia.

Zoznam skratiek

A MSNP	– Archív Múzea Slovenského národného povstania
APMAB	– Archivum Panstwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, Lublin, Poľsko
BAR	– Schweizerisches Bundesarchiv Bern, Švajčiarsko
C. d.	– Citované dielo
DP	– Deutsche Partei
EK 14	– Einsatzkommando 14
FSPM	– Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov
f.	– fond
FS	– Freiwillige Schutzstaffel
GS HSLS	– Generálny sekretariát Hlinkovej slovenskej ľudovej strany
HG	– Hlinkova garda
HSLS	– Hlinkova slovenská ľudová strana
HÚPV	– Hospodárska úradovňa Predsedníctva vlády
inv. j.	– inventárna jednotka
LS	– Ľudový súd
MNV	– Miestny národný výbor
MV	– ministerstvo vnútra
NS	– Národný súd
O.	– osef (hebr., fond)
OES	– Okresný ľudový súd
OÚ	– Okresný úrad
OV HG	– Okresné veliteľstvo Hlinkovej gardy
PPO-VII	– Povereníctvo priemyslu a obchodu, VII. odbor
ŠA BA	– Štátny archív Bratislava
ŠA BB	– Štátny archív Banská Bystrica
ŠA KE	– Štátny archív Košice
ŠA PO	– Štátny archív Prešov
SD	– Sicherheitsdienst
sign.	– signatúra
šk. č.	– škatuľa číslo
SNA	– Slovenský národný archív
ŠPÚ	– Štátny pozemkový úrad
SRDS	– Slovenská revízna a dôvernícka spoločnosť

SS	– Schutzstaffel
ŠZŽ	– Šarišsko-zemplínska župa
ÚHÚ	– Ústredný hospodársky úrad
ÚN	– Úradné noviny
ÚPN	– Ústav pamäti národa
ÚŠB	– Ústredňa štátnej bezpečnosti
ÚŽ	– Ústredňa Židov
Vd.	– vdova
VHA	– Vojenský historický archív
YVA	– Yad Vashem Archives, Jeruzalem, Izrael

Pramene a literatúra

Archívy

Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici
f. VIII, IX, XIII

Archivum Panstwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau
f. N 71107

Archív Ústavu pamäti národa, Bratislava
f. B 10 – 7 Krajská správa MV Prešov

Slovenský národný archív Bratislava
f. Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov
f. Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy (604)
f. Krajský úrad
f. Ministerstvo vnútra
f. Ministerstvo hospodárstva
f. Národný súd
f. Povereníctvo priemyslu a obchodu – VII. odbor
f. Ústredný hospodársky úrad
f. Ústredňa štátnej bezpečnosti (209)
f. Ústredná kancelária židovských náboženských obcí 1919–1945

Schweizerisches Bundesarchiv, Bern, Švajčiarsko
f. Osobné zväzky „N“ utečencov.

Štátny archív Banská Bystrica
f. Okresný ľudový súd Brezno nad Hronom
f. Okresný ľudový súd Rimavská Sobota

Štátny archív Bratislava
f. Ľudový súd

Štátny archív Košice

f. Košická župa 1923-1928

f. Krajský súd v Košiciach (1525) 1872-1949. Katalóg firemných registrov.

Štátny archív Prešov

f. Drugeth Humenné

f. Krajský súd Prešov, Firemné oddelenie 1876 -1960.

f. Šarišsko-zemplínska župa, štátobezpečnostné oddelenie 1940-1944

f. Šarišsko-zemplínska župa, prezidiálne spisy 1940-1945

f. Šarišsko-zemplínska župa, administratívne oddelenie 1940-1946

Štátny archív Prešov – pobočka Humenné

f. Okresný úrad Medzilaborce 1936 – 1945

Panstwowe Muzeum na Majdanku, Lublin, Poľsko

f. ID. 19

Vojenský historický archív Trnava

f. „53“

Yad Vashem Archives, Jeruzalém, Izrael

f. O.3, M. 5 (Slovensko)

Publikované dokumenty

FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.): *Jozef Tiso. Prejavy a články (1938-1944)*. Bratislava 2007.

HRADSKÁ, Katarína: *Ústredňa Židov 1940-1944. Dokumenty*. In: *Holokast na Slovensku 8*. (v tlači).

NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku (1). Obdobie autonómie 6. 10. 1938-14.3.1939*. Bratislava 1999.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945)*. Bratislava, 2003.

- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945)*. Bratislava 2003.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava 2005.
- SCHVARC, Michal (ed.): *Sicherheitsdiens a Slovensko v rokoch 1938–1944 (od autonómie po Povstanie)*. Bratislava 2006.

Literatúra

- A Magyar korona országainak hélysegnevatára*. Budapest 1892
- BAKA, Igor: *Slovenská armáda vo vojne proti Poľsku*. Bratislava 2006.
- BROWNING, Christopher R.: *The origins of the final solution*. Lincoln-Jerusalem 2004.
- BÜCHLER, Jehošua Robert: *Pinchas ha' kehillot Slovakia*. Jerusalem 2003.
- CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996.
- DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“*. Bratislava 1998.
- GILBERT, Martin: *The holocaust. A history of the Jews of Europe during the second World War*. New York, 1985.
- HAMMER, Oskar – HARMAN, Viktor – ZIMAN, Ladislav : *Komentovaná sbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku*. Bratislava 1941.
- HILBERG, Raul: *The destruction of European Jews*. New York-London 1985.
- HRADSKÁ, Katarína: *Prípady Wisliceny*. Bratislava 1999.
- IWASZKO, Tadeusz – KUBICKA, Helena - PIPER, Franciszek – STRZELECKA, Irena STRZELECKI, Andrzej: *Auschwitz 1940–1945. Central issues in the history of the camp. Volume II. The prisoners – their life and work*. Oswiecim 2000.
- EUPTÁK, Eudovít: *Zemplín v budovaní slovenskej štátnosti*. Bratislava 1939
- KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, Bratislava 1991.

- KÓNYA, Peter: *Dejiny Židov na východnom Slovensku v kontexte celoeurópskeho vývoja*. Prešov 1997.
- KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943–1944*. Bratislava 1999.
- LANGER, Jiří: *Devět bran. Chasidů tajemství*. Praha 1965.
- LEWIN, Rhoda: *Witnesses to the Holocaust*. Twayne 1990.
- MIČKO, Peter : *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945*. Banská Bystrica 2006.
- MORÁVEK, Augustín: *Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov*. Bratislava 1940
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999.
- PEKÁR, Martin: *Východné Slovensko 1939–1945*. Prešov 2006.
- PIPER, Franczisek: *Auschwitz 1940–1945. Central issues in the history of the camp. Volume III. Mass murder*. Oswiecim 2000.
- RABINOWICZ, Harry M.: *Hassidism. The movement and it's masters*. London – New York 1988.
- Štatistický lexikón obcí v Krajine slovenskej*. Praha 1936.
- ŠVORC, Peter: *Zakliata krajina. Dejiny Podkarpatskej Rusi 1918–1945*. Prešov 1996.
- ULIČNÝ, Ferdinand: *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce 2000.

Časti monografií, štúdie

- BÜCHLER, Róbert Jehošua: *Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublín v Poľsku v roku 1942*. In: *Acta Judaica Slovaca* č. 8. Bratislava 2002. s. 7–25
- ČAPKOVÁ, Kateřina: „Nikdy bychom bývali neutekli.“ *V nákladních vagonech ze Slovenska do Švýcarska*. In: *Tereziínske studie a dokumenty* 2005. Praha, 2005. s. 310–336.
- FATRANOVÁ, Gila: *Boj Židov o prežitie v dobe Holocaustu*. In: TÓTH, Dezider a kol.: *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, 1992, s. 101–137

- HARAKSIM, Ľudovít: *Užhorodská únia a východné Slovensko*. In: Historický časopis 45, 1997, č. 2, s. 194–206.
- HRADSKÁ Katarína: *Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov*. In: Historický časopis, roč. 51, č. 4, 2003, s. 690.
- HRADSKÁ, Katarína: *Predhistória slovenských transportov do Terezína*. In: Terezínske studie a dokumenty 1996. Praha 1996, s. 86
- KLADIVOVÁ, Vlasta: *Osudy židovských transport úže Slovenska v Osvětimi*. In: TÓTH, Dezider: *Tragédia slovenských Židov*. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.–27. marca 1992. Banská Bystrica 1992, s.
- KRANZ, Tomasz: *Obóz koncentracyjny na Majdanku a „akcja Reinhardt“*, In: LIBIONKA, Dariusz: *Akcja Reinhardt, Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatostwie*. Warszawa 2004. s. 233–247.
- JELÍNEK, Ješajahu Andrej: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Zborník statí. II. časť. Bratislava 1999.
- MEDVECKÝ, Matej: *Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti*. In : Pamäť národa, 2/2006, s. 24–35.
- MICHNOVIČ, Imrich: *Prejavy antisemitizmu v okresoch Zemplína v období autonómie Slovenska (6. 10. 1938–14. 3. 1939)*. In: PEKÁR, Martin (zost.): *Ročenka katedry dejín FHPV PU, Prešov 2002*.

Nepublikované rukopisy

DENN, Meyer: *From Certizne to Wharton*. 1985. Nepublikovaný rukopis.

Periodická tlač

Novoje Vremja, političesko-kulturnyj ježenedefnik, ročníky 1940, 1941, 1942, 1943.

Slovenský zákonník, ročníky 1939, 1940, 1941, 1942, 1944.

Úradné noviny, ročníky 1940, 1941, 1942.

Výpovede

Alex Odze, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California

Andrej Zábredský, Medzilaborce, 1991, audio, osobný archív Meyera Denna, kópia v archíve autora.

Hanandel Mendlowitz, New York, USA, 26. 6. 2004, audio, archív autora.

Jack Joseph, Piešťany, 7. 2. 2005, video, v držbe ÚPN Bratislava

Ján Lapišák, Medzilaborce, 25. 1. 2005, audio, archív autora.

Marta Patakiová, USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of South California

Miriam Frankelová, Yehud, Izrael, 18. 11. 2004, video, archív autora.

Ondrej Pánik, Košice, 15. 5. 2003, audio, archív autora.

Peter Skreptáč, Čertižné, 1988, audio, osobný archív Meyera Denna, kópia v archíve autora.

Pinchas Mendlovic, Tel Aviv, 18. 11. 2004, audio, archív autora.

Zvi Elimelech Neugröschl, Tel Aviv, 19. 11. 2004, audio, archív autora.

Menný register

A

Abeles, Jozef 32
Adler, Mordechaj 157, 175, 247
Adlerová, Šarlota (Tširna) 157,
158, 168, 169, 170, 173, 174,
175
Amsel, Ernest 46, 48, 49, 50, 147

B

Baal Šem Tov, Izrael 24
Bahurinský, Peter 71
Beneš, Edvard 35, 36, 37
Boňko, Michal 84
Bochin, ? 182
Bodner, Jakub 99
Brossman, Andrej 38
Bruder, Leopold 48
Bubeň, Oskar 202, 203
Büchler, Jehošua Robert 21, 22, 27,
151, 157, 171, 173
Bunganič, Peter 134
Bundala, Ján 75
Bylinský, Michal 106, 108, 109

C

Cambel, Samuel 123, 124
Chaben, ? 182
Chlebák, Štefan 46
Čatloš, Ferdinand 150

D

Danihel, Karol 55
Davidovič, Emil 30, 100, 116, 245
Davidovič, Izrael 137, 250

Diller, Herman 29, 30, 57, 108, 109,
112, 184
Diller, Markus 29, 30, 57, 108, 109,
111, 112, 116, 184, 204
Diller, Pavol 29, 30, 57, 106, 108,
109, 110, 111, 112, 116, 184,
201, 204

Dillerová, Edita 204

Doršic, ? 95

Dudáš, Andrej 120, 138, 141, 142,
155, 156, 163, 164, 165, 269

Durčáni, Bohuš 46

Dvonč, ? 39

Đurčanský, Ferdinand 40

Džugan, Michal 163

Džugan, Šimon 46

E

Eichmann, Adolf 41, 165, 177
Elszasz, Emanuel 46
Engel, Jakub 98

F

Faláth, Jozef 40, 41
Fattranová, Gila 10
Feigenbaum, Armin 31
Fiala, ? 202
Fiolek, ? 166
Freier, Chaim 132
Führer, Šmuel 31

G

Galet, Alexander 191
Galet, (Sruly) Izidor 51, 191

Gebert, E. ? 149
Germuška, Andrej 85
Gevürzman, Nathan 171
Glattstein, Bernard 46
Görgey, Matúš 20
Gojdič, Ján 93
Goldbach, Kuno 40
Goldmann (Führer), Jicchak Zev
31, 32, 54, 169, 211, 261, 264,
268
Goltz, Franz 190, 191, 192
Göring, Herman 40, 150
Gottlieb, Ludovít, MUDr. 30, 132
Grossmann, Eduard 50
Gross, Josef 202, 203
Grossman, Šimon 168
Grünfeld, Baruch 29, 79, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 96
Grünfeld, Eugen 187, 188
Grünfeld, Herman 170
Grünfeld, Michal (Mikša) 96, 186
Guttman, Jozef 58

H

Halás, Mikuláš 46
Halberstam, Menachem Mendel 27
Halpert, Herman 132
Hammer, Oskar 65, 94, 106, 118,
119
Harhay, Ladislav 46
Haššík, Štefan 45, 57
Häuser, Otto 46
Herškovič, ?, 135
Herškovič, Gabriel 199
Herškovič, Herman 187, 193
Heršl, ? 21
Heydrich, Reinhard 150

Hirsch, Rebbe 25, 26
Himmler, Heinrich 150, 165, 176,
177
Hitler, Adolf 35, 37, 45, 64, 150, 151,
152, 174
Hlinka, Andrej 194
Hlušek, Andrej 38, 46
Hollóš, Max, 30, 119, 120, 144
Hradská, Katarína 10, 36, 40, 45, 51,
131, 149, 151, 152, 194, 196
Hronský, Vojtech Remigius 98, 99,
100, 101, 103, 104, 105
Huťka, Matej 85

I

Ivančo, Jozef 90

J

Jamner, Abrahám (Avrum) 159, 160
Jamner, Jákob 159
Jarmarková, Gizela 159
Jarmarková Ružena 159
Jarošová, Vilma 171
Jelínek, Ješajahu A. 21
Jozefovič, František 116, 199
Jozefovič, Jakub 33, 159, 161, 199
Jozefovič, Jozef 160, 199
Jozefovič, Majer 167
Jozef II. 21
Jozefovič, František 205
Jurišš, Valer 38

K

Kalfus, Šimon, 30, 46
Kamenec, Ivan 10, 119, 138, 147
Karlová, Róza 189
Kaver, Markus 133

Kellö, Mikuláš 43
Kirschbaum, Jozef 40, 41
Kišš, Ján 46
Kladivová, Vlasta 177, 178
Klausner, Meilich 66, 67, 68, 69,
70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 86,
87, 160
Klausnerová (Schönfeldová), Fany
66
Klein, ? 144
Klein, Viliam 92, 93, 94
Klinovský, Karol 124
Kohn, Jozef 171
Konka, Gejza 152, 154
Kopko, František 46
Koso, Izidor 151
Králik, Rudo 49
Krutilla, Michal 90, 91, 93, 96, 97
Kubasák, ? 83, 129
Kucej, Ján 84
Kucejová, Veronika 90, 91, 92, 93,
94, 95, 96
Kundlák, Ján 38

L

Laner, Izrael 129
Langer, Jiří 26
Lapišák, Ján 34
Laufer, Henrich 179
Laufer, Ladislav 132
Lehoczká, Marta 84
Lejko, Alexej 39
Lisý, Filip 191, 192
Longauer, Rudolf 87, 111
Ludin, Hans Elard 152
Luther, Martin 152
Lupták, L. 39

M

Mach, Alexander 64, 71, 84, 109,
150, 190, 192, 194, 197
Masaryk, Tomáš G. 37
Mendlovič, Abrahám 29, 57, 97,
101, 102, 103, 104, 106, 107,
126, 136, 137
Mendlovič, David 25, 26
Mendlovič, Herman 135, 137
Mendlovič, Ignác 126, 170
Mendlovič, Jákov 25, 26
Mendlovič, Jakub 137
Mendlovič, Jozef 29, 30, 34, 57,
97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 113,
116, 126, 184, 188
Mendlovič, Lazar 46, 121, 132, 134,
170, 171, 198, 199, 200, 201
Mendlovič, Leopold 188
Mendlovič, Majer Wolf 136, 137
Mendlovič, Menachem Mendl
Zachariah 25
Mendlovič, Nándor 188
Mendlovič, Pinchas 25
Mendlovičová, Hella 188
Mendlovičová, Neche 25
Mendlovičová, Šaindl 25
Mendlovič, Jozef 205, 206
Mercel, ?. 132
Mikolin, Štefan 52
Mikula, ? 90, 92, 94, 95
Mlinarič, Gabriel 84, 85, 87, 88,
89, 182
Mlinaričová, Katarína 84, 85, 86,
87, 88, 89
Morávek, Augustín 59, 60, 64, 65,
66, 74, 83, 92, 94, 95, 96, 115,

117, 129, 149
Mospan, Michal 202, 203
Moškovič, Jozef 21, 178
Moškovič, Juda 137
Moškovič, Menhard 169
Moškovič, Samuel 46, 48, 49, 50
Moškovičová, Gizela 178
Moškovičová, Lilian 178
Munkáči, Ján 20
Mussolini, Benito 35, 37

N

Nachmen, rabi 26
Neugröschl, Cvi Elimelech 32, 88,
89, 168
Neugröschl, Alexander 88, 132, 168
Neumann, František 171
Nižanský, Eduard 41, 42, 55, 149,
151, 152, 153, 165

O

Odze, Abrahám 161, 171, 172, 179
Ondrejka, Jozef 46

P

Pacocha, Cyril 190, 192
Pariči, ? 140
Patakiová, Marta 135
Pavlík, Pavol 90, 120
Pavliško, Ján 38
Pedan, Feodosij 46, 140, 154, 159,
162, 186
Pestremenko, Alexander, 204
Petřík, Pavol 75
Petrovský, Alojz 38
Polák, František 126

Ponovitch v., ? 174
Prokipčak, Eliáš 126
Probstner, Ladislav 46

R

Radovitzová, Margita 94
Rázus, Martin 194
Reich, Hugo (Chajim) 187, 190, 191,
192, 193
Reinhardt, Kornel 71, 83, 90, 91,
92, 93, 96, 102, 117, 120, 121,
128, 129, 134, 137, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 145, 148,
154, 155, 159, 162, 163, 164,
167, 170, 181, 182, 183
Ribbentrop, Joachim v. 150
Ritter, Jakub 133
Ritter, Leopold 30, 113
Rochlitz, Jozef 188, 189
Rochlitzová, Lea 188
Rosenbaum, Móric 137
Rosenberg, Abrahám 58
Roth, Jindřich (Henrich), 28, 30,
44, 51
Roth, Mór 133
Rothová, Helena 28, 58
Rottenberg, Mór 32, 169, 171, 262
Rubin, Herman 179
Rubin, Žigmund 33, 162
Rubinová, Berta 186
Rubinová, Tereza 162
Rubinová-Frankelová, Mirjam 33,
135, 138, 162, 185, 186, 187,
266
Rubin, Žigmund 135, 138, 162, 172,
179, 185

Rubinová, Berta 58
Ruder, Henrich 50, 184, 185
Ruder, Mozes 126, 185, 186
Ruderová, Šarlota 185, 186, 187
Ruder, Mozes 186, 187

S

Sabol-Palko, Anton 142
Saloňová, Uršula 126
Savka, Mikuláš 46
Schönfeldová, Fany 66
Schönfeldová, Ilona 72
Scholtez, ? 202, 203
Schönfeld, Andrej 54
Schönfeld, Arpád 134
Schönfeld, Bernát 147
Schönfeld, Cvi Elimelech 22, 30,
32, 45, 54, 58, 78, 79, 81, 82,
83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 134,
147, 171, 198, 200
Schönfeld, Dávid 58
Schönfeld, Mojše 22, 23
Schönfeld, Mojzes 54, 78, 79, 81,
82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
198, 200
Schönfeld, Mór 45, 132, 163, 171
Schönfeld, Ondrej 82, 88, 181, 198,
201
Schönfeldová, Amália 163
Schönfeldová, Anna 163
Schönwiesner, I. 154, 166
Schwarz, Alexander 184, 185
Schwarz, Ján 87, 111
Schwarz, Leopold 187, 188, 193
Schwindler, Markus (Mordko) 167
Sedlmayer, Hugo 52

Sikorský, Alexej 119, 120
Silber, Herman 48, 49
Simko, ? 167
Simko, Anton 182
Skalník, Viliam 182, 192, 195, 198
Skoupil, Miloš 125
Skreptáč, Peter 167, 168
Slimák, Adam 83, 120, 121, 153
Slivka, Ján 136, 137
Sommer, Michal 32
Srulovič, Ignác 94, 95
Stankovský, Jozef 46
Starinský, Peter 45, 46, 48, 49, 61,
70, 71, 82, 109
Stolárik, Štefan 93, 105, 195
Stoláriková, Mária 105, 106
Suško, Andrej 79, 80, 81, 82, 83
Švec, Ján 38
Srový, Bedřich 35
Šebest, Alojz 46, 48
Špira, Cvi Elimelech 22
Švec, Ján 38

T

Takáč, Gejza 204
Teplánsky, Pavol 55
Tink, Juraj 46
Tiso, Jozef 11, 36, 39, 40, 41, 42, 45,
59, 62, 95, 147, 150, 151, 152,
196
Trenk, Samuel 184, 185
Tuka, Vojtech 59, 60, 62, 64, 68, 84,
150, 165, 196
Tyrála, Vincent 68, 69, 70, 71, 72,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 113, 168,
240, 249

U

Ullmann, ? 202
Ungar, Andrej 30, 144

V

Vaczko, Fedor 21
Veesenmayer, Edmund 196
Vogler, Eugen 133
Vojtko, Peter 192

W

Weigl, ? 97
Wein, Hans 202, 203
Weisbergerová, Mirjam 171
Weisman, Herman 133
Weiss, Jonáš 133, 134
Weissberger, Leopold 30
Weissová, Suzanne 178
Weiszberger, Šimon 170
Wichtemberg, Anatolij 203
Willnerová, Chana 189, 190
Wisliceny, Dieter 149, 165
Wolf, Herman 129
Wrubel, Emanuel 129, 170, 190
Wrubel, Herman 190, 191, 192
Wrubel, Leopold 190, 191, 192

Z

Zábredská, Rozália 147
Zábredský, Andrej 38, 45, 46, 56,
141, 142, 143, 144, 147, 166
Zeller, ? 161
Zengut, David 50
Zvolenská, Margita 109, 110, 111
Zvolenský, Pavol 71, 108, 109, 154,
182

Tabuľky

Tab. č. 1: Počet Židov zachytených v sčítaní obyvateľstva v roku 1880 vo vybraných obciach v okolí Medzilaboriec

Zdroj: A Magyar korona országainak hélysegnevtára. Budapest 1892, s. 752–755

Dnešný názov obce	Dobový názov obce	Počet Židov
Borov	Borró	30
Brestov nad Laborcom	Izbugyabresztó	7
Čabalovce/ Sterkovce	Czabalócz és Sterkócz	54
Čertižné	Csertész	191
Habura	Habura	135
Krásny Brod	Krasznibród	7
Medzilaborce	Mező-Laborcz	247
Ňagov	Nyagó	28
Nižné Čabiny	Csebynié (Alsó)	33
Olšinkov	Olsinkó	10
Palota	Palota	55
Rokytovce	Rokitócz	11
Roškovce	Roskócz	25
Sukov	Szukó	37
Svetlice	Világ	44
Volica	Volicza	25
Vydraň	Vidrány	67
Výrava	Virava	32
Radvaň nad Laborcom	Radvány (Horbok) / Radvány Izbugya	64
Vyšné Čabiny	Csebynié (Felső)	41
Zbojné	Zbojna (Izbugya)	28
Zbudská Belá	Izbugyabéla	54

Tab. č. 2: Počet osôb zachytených v Súpise Židov v roku 1942 v jednotlivých obciach okresu Medzilaborce

Zdroj: 1) SNA, f. MV, šk. č. 186, sign. 1. 2) Lexikón obcí Slovenskej republiky, Štátny štatistický úrad, Bratislava 1942. Zdroj 2 zachytáva stav v roku 1940, počet domov v roku 1940 a počet obyvateľov v roku 1940.

Názov obce	Počet domov	Počet obyvateľov	Počet osôb v Súpise židov
Borov	81	454	15
Brestov	45	234	12
Bystrá	38	201	0
Čabalovce	122	671	42
Čertižné	200	1092	64
Habura	236	1454	27
Havaj	81	417	11
Hrabovec	92	545	26
Hrubov	92	500	7
Kalinov	106	606	8
Krásny Brod	146	744	60
Krivá Oľka	25	145	2
Makovce	43	289	9
Malá Driečna	32	206	0
Malá Poľana	56	319	3
Malé Staškovce	27	176	9
Medzilaborce	389	2499	829
Miková	108	636	21
Ňagov	100	610	11
Nižná Oľka	80	434	19
Nižná Radvaň	49	250	30
Nižná Vladiča	22	145	5
Nižné Čabiny	107	550	22
Nižné Zbojné	46	233	26
Oľšinkov	53	305	0

Tab. č. 2: Pokračovanie

Názov obce	Počet domov	Počet obyvateľov	Počet osôb v Súpise židov
Palota	77	403	0
Pravrovce	40	259	3
Prituľany	43	270	0
Repejov	33	208	6
Rokytovce	55	330	2
Roškovce	77	456	0
Ruská Kajňa	43	261	12
Ruská Poruba	69	385	13
Sukov	58	346	12
Varechovce	53	308	4
Veľká Driečna	35	216	0
Veľké Staškovce	43	278	10
Világy	138	821	19
Volica	70	442	0
Vydraň	106	527	8
Výrava	83	470	17
Vyšná Oľka	69	409	9
Vyšná Radvaň	133	660	87
Vyšná Vladiča	20	131	5
Vyšné Čabiny	74	455	8
Vyšné Zbojné	74	388	14
Závada	46	249	4
Zbudská Belá	117	607	0

Tab. č. 3: Zoznam firiem mesta Medzilaborce a okolia zapísaných vo firemnom registri Krajského súdu Michalovce za obdobie 1920–1939.

Zdroj : ŠA Prešov, f. Krajský súd Prešov. Firemné oddelenie 1876–1960.; ŠA Košice. f. Krajský súd v Košiciach (1525) 1872–1949. Katalóg firemných registrov

Názov firmy	Predmet podnikania	Zápis do fir. reg.	Majiteľ	Sídlo
„Löwy a Schönfeld“	Bankový a zmenár. ústav, komisionálne predaje a kúpy	1921	Leopold Löwy, Martin Schönfeld	Medzilaborce
„Mikovská petrolejová účasťinná spoločnosť, zastupiteľstvo pre Československo“	Ťažba ropy	1921		Nantes, filiálka Medzilaborce
„Bratia Feigenbaumovci a spol.“	Výroba rumu a likérov	1921	Herman Feigenbaum, Henrich Feigenbaum, Alexander Turkiňák	Medzilaborce
Hospodársko-obchodné družstvo pre okres Medzilaborce		1922		Medzilaborce
Úverné družstvo „Nádej“ s ručením obmedzeným		1922		Medzilaborce
Ing. Ignác Czako a Móric Schönfeld	Stavebné podnikateľstvo	1925	Ing. Ignác Czako a Móric Schönfeld	Medzilaborce

Tab. č. 3: Pokračovanie

Názov firmy	Predmet podnikania	Zápis do fir. reg.	Majiteľ	Sídlo
Obchodná banka, účastinná spoločnosť		1925		Medzilaborce
„Bratia Feigenbaumovci a spol.“	Továraňa na výrobu liehovín	1928	Feigenbaum Armín a spol.,	Medzilaborce
„Zemplínska stavebná spoločnosť“	Projekt. a stavební podnikatelia	1932	Šimon Weiszberger a Ing. Oskár Zuber	Medzilaborce
„Helena Rothová a Dr. Henrich Roth parná tehelňa a elektráreň“	Parná tehelňa a elektráreň	1934	Helena Rothová a Dr. Henrich Roth	Medzilaborce
„Elszasz a Mendlovič“	Staviteľstvo	1937	Emanuel Elszaz a Lazár Mendlovič	Medzilaborce

Tab. č. 4: Rozdelenie obcí okresu Medzilaborce podľa sídel rabinátov, ku ktorým prináležali

Zdroj: ŠA Košice, f. Košická župa, 1923–1928,

Por. č.	Obec	Sídlo rabinátu
1	Zbudská Belá	Humenné
2	Brestov	Humenné
3	Čabiny Nižné	Humenné
4	Čabiny Vyšné	Humenné
5	Hrabovce Zbudské	Humenné
6	Hrubov	Humenné
7	Nižná Radvaň (dnes Radvaň nad Laborcom)	Humenné
8	Vyšná Radvaň (dnes Radvaň nad Laborcom)	Humenné
9	Volica	Humenné
10	Borov	Medzilaborce
11	Krásny Brod	Medzilaborce
12	Čabalovce	Medzilaborce
13	Šterkovce	Medzilaborce
14	Čertižné	Medzilaborce
15	Habura	Medzilaborce
16	Havaj	Medzilaborce
17	Kalinov	Medzilaborce
18	Medzilaborce	Medzilaborce
19	Ňagov	Medzilaborce
20	Olšinkov	Medzilaborce
21	Palota	Medzilaborce
22	Rokytovce	Medzilaborce
23	Roškovec	Medzilaborce
24	Sukov	Medzilaborce
25	Világ (dnes Svetlice)	Medzilaborce
26	Výrava	Medzilaborce
27	Vydraň	Medzilaborce

Tab. č. 4: Pokračovanie

Por. č.	Obec	Sídlo rabinátu
28	Nižná Zbojná (dnes Zbojné)	Medzilaborce
29	Vyšná Zbojná (dnes Zbojné)	Medzilaborce
30	Bystrá	Stropkov
31	Malá Driečna	Stropkov
32	Veľká Driečna	Stropkov
33	Kajna Vyšná	Stropkov
34	Makovce	Stropkov
35	Miková	Stropkov
36	Krivá Oľka	Stropkov
37	Nižná Oľka (dnes Oľka)	Stropkov
38	Vyšná Oľka (dnes Oľka)	Stropkov
39	Malá Poľana	Stropkov
40	Ruská Poruba	Stropkov
41	Pravrovce	Stropkov
42	Pritulany	Stropkov
43	Repejov	Stropkov
44	Malé Staškovce (dnes Staškovce)	Stropkov
45	Veľké Staškovce (dnes Staškovce)	Stropkov
46	Varechovce	Stropkov
47	Vyšná Vladiča	Stropkov
48	Nižná Vladiča	Stropkov
49	Závada	Stropkov

Tab. č. 5: Likvidované židovské podniky v meste Medzilaborce

Zdroj: Úradné noviny (ÚN), roč. 1941, 1942

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Amsel, Pavol	maliar a natierač	47.005-III- 7-41		ÚN, č. 44, 9. 8 1941, s. 1288
Baumová, Šára	dámske kraj- čírstvo	17.138-III- 4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Besem, Zigmund	obuvníctvo	45.250-III- 5-1941		ÚN, č. 41., 2. 8. 1941, s. 1248
Czakó a Schönfeld	stavitelstvo	10.070- 1941-III-6		ÚN, č. 15, 29. 3. 1941, s. 539
Davidovič, Herman	obchod s vápnom	43.470-III- 6-1941		ÚN, č. 41., 2. 8. 1941, s. 1246
Davidovičová, Berta	obchod s vápnom	43.442-III- 6-1941		ÚN, č. 39., 26. 7. 1941, s. 1195
Diller, Pavel	stavebné pod- nikateľstvo	6047-40- III-6		ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 246
Diller, Markus	obchod so železom	46046/III- 1/41		ÚN, č. 53., 27. 9. 1941, s. 1624
Diller, Markus	obchod s miešaným tovarom a železom	7745/III- 3a/1941		ÚN, č. 53., 27. 9. 1941, s. 1632
Ebner, Šalamún (Chaim)	lahôdkáreň	88-7-1941 prez.	Júlia Prokopčá- ková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Elsasz a Mend- lovič	stavitelstvo	2095-a-40- III-6		ÚN, č. 9, 22. 2. 1941, s. 278

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Feigenbaum, Armin	výroba lieho- vých nápojov a likérov, výrobca lieho- vých nápojov	22.902-III- 3b-1941	Peter Lisý	ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, s. 837
Fellner Manheim, Izrael	kramárstvo	88-12-1941 prez.	Mária Najsare- ková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Freier, Chaim	obchod s drevom	42202/III- 2/1941		ÚN, č. 37, 19. 7. 1941, s. 1144
Friedmann, Herman	obchod s cuk- rovinkami	88-11-1941 prez.	Vasil Šmiga	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Friedmann, Henrich (Chaim)	lahôdkáreň	88-10-1941 prez.	Júlia Prokopčá- ková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Friedová, Berta	obchod s módnym a krátkym tovarom	58.490-III- 4-41		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, s. 1823
Garfunkel, Armin	kľampiar	47.084/III- 1/41		ÚN, č. 53, 27. 10. 1941, s. 1630
Gelb, Mandel	lahôdkáreň	88-14-1941 prez.	Júlia Prokopčá- ková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Gelbová (Vd.), Rozália	výroba sódovej vody a limonády	58.925/III- 3b-1941	Jozef Štefkovič	ÚN, č. 58., 25. 10. 1941, s. 1807
Goldring, Efraim	obchod s miešaným tovarom	88-16-1941 prez.	Anna Šaková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Goldstein, František	kramárstvo	88-15-1941 prez.	Peter Donič	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Gottliebová, Šaja	obchod s miešaným tovarom	88-17-1941 prez.	Pavol Kaprál	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Grossmann, Šimon	obchod s miešaným tovarom	88-18-1941 prez.	Ján Ste- ranka	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Grossmannová, Berta	obchod s miešaným tovarom	88-19-1941 prez.	Pavol Kaprál	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Grünfeldová, Hana	obchod so strižným tovarom	7758-III-4- 1940		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Halpert, Herman	obchod s miešaným to- varom a sklad múky	88-22-1941 prez.	Peter Lisý	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Hapkovičová, Malvína	kramárstvo	88-23-1941 prez.	Ján Ste- ranka	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Herškovičová (Vd.), Leny	obuvníctvo	46.813/ III/5/1941		ÚN, č. 44., 9. 8. 1941, s. 1283
Jammer, Jakub	mlyn	12.319-III- 3c-1941		ÚN, č. 53, 27. 9. 1941, s. 1634
Jozefovič, František	obchod s vajcami	88-26-1941 prez.	Peter Donič	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Klausner, Leopold	výroba bie- lizne	7756-III-4- 1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvidátor	Zdroj
Klausner, Izák	obchod so strižným a textilným tovarom	58.474-III-4-41		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, s. 1823
Kleinová, Šára	modistka a výroba klo-búkov	17.139-III-4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Kraus, Jakub a Adolf	lahôdkáreň (obchod s miešaným tovarom)	88-28-1941 prez.	Andrej Džugan	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 251
Laufer, Jindřich	obchod s drevom	42198/III-2/ 1941		ÚN, č. 37, 19. 7. 1941, s. 1144
Lauferová, Fány	obchod so strižným tovarom	7759-III-4-1940		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Lauferová, Regina	obchod so sklom a porcelánom	51846-III-7-41		ÚN, č. 53, 27. 9. 1941, s. 1637
Lebovič, Alexander	obchod s miešaným tovarom	5.458/III-3a/1942		ÚN, č. 11, 14. 3. 1942, s. 349
Leufer, Aladár	obchod so železom, sklom a kramárstvo	7754-III-1940		ÚN, č. 13, 15. 3. 1941, s. 463
Máj, Izrael	obchod s miešaným tovarom, taktiež predaj liehovín v uzavretých fľašiach	88-30-1941 prez.	Michal Burák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Májová, Berta	obchod s miešaným tovarom	88-31-1941 prez.	Andrej Roháč	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Mandel, Michal	hodinár	49.728-III- 1-941		ÚN, č. 51, 20. 9. 1941, s. 1589
Meller, Jozef	obchod s miešaným tovarom a kožou	88-34-1941 prez.	Peter Vojtko Koropčák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Mendlovič Abrahám	stavebné pod- nikateľstvo	7720-40- III-6		ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 246
Mendlovič, Ignác	obchod s miešaným tovarom, žele- zom a sklom	53.404/III- 3a/1941		ÚN, č. 53., 27. 9. 1941, s. 1632
Mordkovič, Dávid	mäsiarstvo	7752-III-3c- 1940		ÚN, č. 37, 19. 7. 1941, s. 1148
Moškovič, Dávid Herman	obchod s miešaným tovarom	88-35-1941 prez.	Štefan Horváth	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Neugröschl, Alexander	kramárstvo	88-42-1941 prez.	Mária Najsare- ková	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 250
Neuman, František	obchod so strižným tovarom	17.133-III- 4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Raps, Ižák	pánsky krajčír	7753-III-4- 1940		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, s. 609
Ritter, Emanuel	stavebné pod- nikateľstvo	7719-40- III-6		ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, s. 246
Rochlitzová, Šarolta	kramárstvo	71725/III- 3a/1941		ÚN, č. 53, 27. 9. 1941, s. 1632

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Rochlitzová, Alžbeta	obchod s krát- kym tovarom	58.475-III- 4-41		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, S. 1823
Rosenblum, Samuel	obchod s miešaným tovarom a kožou	88-48-1941 prez.	Peter Vojtko Koropčák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Roth, Armin	obchod s krátkym a módnym tovarom	58.476-III- 4-41		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, S. 1823
Roth, Armin	obchod s miešaným tovarom	65.349-III- 3a-41		ÚN, č. 66, 13. 12. 1941, S. 2061
Rubin, Samson	obchod s konfekciou	63.853/III- 4-41		ÚN, č. 66, 13. 12. 1941, S. 2062
Rubín, Žigmund	obchod so strižným tovarom	17.142-III- 4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Rubín, Mendel	obchod so strižným tovarom	17.141-III- 4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Rubín, Efraim	obchod so strižným a módnym tovarom	50.953-III- 4-41		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, S. 1823
Rubínová (Vd.), Berta	obchod so železom, porcelánom, papierom atď.	50906-III- 7-41		ÚN, č. 53, 27. 9. 1941, S. 1637
Ruder & Rand	povožníctvo	31.870-III- 7-41		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 836

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Seidenfeldová, Terézia	obchod s miešaným tovarom	88-54-1941 prez.	Vasil Gališín	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Schäffer, Herman	obchod s miešaným tovarom	88-49-1941 prez.	Ján Ste- ranka	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Schönfeld, Izák	hodinár	31636-III-1- 1941		ÚN, č. 34, 5. 7. 1941, S. 1049
Schönfeld, Mendel Mór	stavebné podnikateľ- stvo a obchod so stavebným materiálom	45.660-41- III-6-1941		ÚN, č. 44, 9. 8. 1941, S. 1281
Schönfeld, Móric	dolovanie a drvenie kameňa	23.962/ III/6/1941		ÚN, č. 47, 30. 8. 1941, S. 1467
Schönfeld, Izák	krajčírstvo	58.477/III- 4-41		ÚN, č. 66., 13. 12. 1941, S. 2062
Schönfeld, Viliam	obchod s módnym tovarom a obuvou	17.134-III- 41941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Schönfeld ml., Nathan	obchod s miešaným tovarom	88-52-1941 prez.	Vasil Šmiga	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Schönfeld ml., Mozeš	obchod so stavebným drevom a materiálom	42.190/III- 2/1941		ÚN, č. 37, 19. 7. 1941, S. 1144

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvidátor	Zdroj
Schönfeldová, Šára	obchod s miešaným tovarom	88-53-1941 prez.	Vasil Gališin	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
Schönfeldová, Frieda	obchod s módnym tovarom	17.135-III-4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Schwarz, Leopold	obchod so strižným tovarom	17.395-III-4-40		ÚN, č. 58, 25. 10. 1941, S. 1823
Srulovič, Šamuel	obchod s vajcami, hydinou a maslom	88-56-1941 prez.	Andrej Džugan	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Šmulovič, Jozef	obuvník	45.173-III-5-1941		ÚN, č. 41, 2. 8. 1941, S. 1248
Teichman, Herman	obchod s pivom	88-62-1941 prez.	Andrej Hricko	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
Tretailová, Malvína	dámske krajčírstvo	17.140-III-4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Weinberger, Žigmund	obchod so strižným tovarom	17.132-III-4-1941		ÚN, č. 17, 5. 4. 1941, S. 609
Weinfeld, Hermann	hodinárstvo	49.744/III-1/41		ÚN, č. 53, 27. 9. 1941, S. 1630
Weinfeld, Šaul	výroba sódovej vody	60.654/III-3b/1941		ÚN, č. 63, 21. 11. 1941, S. 1964
Weiserová, Regina	veľkoobchod s vínom	88-65-1941 prez.	Vincent Tyrála	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250

Tab. č. 5: Pokračovanie

Priezvisko a meno živnostníka / Názov firmy	Druh živnosti	Číslo likvid.	Likvi- dátor	Zdroj
Weiserová, Regina	obchod s ví- nom v malom	5033/III- 3b/1942		ÚN, č. 28, 23. 5. 1942, S. 709
Weiserová, Regina	obchod s ví- nom v malom	5033/III- 3b/1942		ÚN, č. 35, 27. 6. 1942, S. 881
Weiss, Jónaš	stavebné pod- nikateľstvo	7716-40- III-6		ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 246
Weiszberger, Šimon	majiteľ fir. „Zemplínska stavebná spoločnosť“	7718-40- III-6.		ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 246
Wolf, Herman	predaj pečiva a chleba	88-64-1941 prez.	Andrej Džugan	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Wolf, Herman	pekárstvo	45.308-III- 3c-1941		ÚN, č. 44., 9. 8. 1941, S. 1286
Wrubel, Hermína	obchod s miešaným tovarom	88-63-1941 prez.	Štefan Šturák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
Wrubel, Náthan	mäsiarstvo	88-61-41 prez.	Andrej Hurajt	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
Wrubel, Emanuel	pekárstvo	45.290-III- 3c-1941		ÚN, č. 44, 9. 8. 1941, S. 1286
Zemeles, Izák	stolárstvo	7586/III-A- 2/1942		ÚN, č. 31, 6. 6. 1942, S. 785

Tab. č. 6: Likvidované židovské podniky v okrese Medzilaborce

Zdroj: Úradné noviny (ÚN), roč. 1941, 1942

Obec	Priezvisko a meno	Živnosť	Číslo likvid.	Likvidátor	Zdroj
BOROV	Mendlovič, Áron	Obchod s palivovým drevom	37097/III-2/1941		ÚN, č. 47., 30. 8. 1941, S. 1466
BOROV	Srullovič, Izák	Obchod s miešaným tovarom	88-57-1941 prez.	Andrej Onufrák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ČABA-LOVCE	Bobkerová, Fany	Kramárstvo	88-5-1941 prez.	Mária Lazorová	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ČERTIŽNÉ	Jozefovič, Herman	Obchod s miešaným tovarom	88-25-1941 prez.	Pavol Michalco	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ČERTIŽNÉ	Jozefovič, Majer	Obchod s dobytkom	7763-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843
ČERTIŽNÉ	Jozefovič, Majer	Obchod s dobytkom	40.532-III-3c-1941		ÚN, č. 36., 12. 7. 1941, S. 1106
ČERTIŽNÉ	Mendlovič, Samuel	Obchod s miešaným tovarom	88-39-1941 prez.	Andrej Zozulák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ČERTIŽNÉ	Mendlovičová, Berta	Obchod s miešaným tovarom	88-38-1941 prez.	Andrej Zozulák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ČERTIŽNÉ	Neumann, Šalomon	Obchod s miešaným tovarom	88-40-1941 prez.	Peter Melničák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HABURA	Bobkerová, Estera	Obchod potravinársky a kramárstvo	88-4-1941 prez.	Pavol Dupkanič	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250

HABURA	Lebovič, Izrael	Obchod s miešaným tovarom	88-29-1941 prez.	Mikuláš Suchý	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HABURA	Moškovič, Mózes H.	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzav. fľašiach	88-36-1941 prez.	Pavol Michalco	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HABURA	Srulovič, Herman	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzav. fľašiach	88-55-1941 prez.	Pavol Michalco	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HAVAJ	Facher, Henrich	Kramárstvo	88-8-1941 prez.	Andrej Ducár	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HAVAJ	Facher, Emil	Obchod s dobytkom	7762-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843
HAVAJ	Facherová, Mína	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín.	88-9-1941 prez.	Andrej Ducár	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HRABO-VEC	Moškovič, Mór	Obchod s miešaným tovarom	88-37-1941 prez.	Viktor Tomčák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
HRABO-VEC	Moškovič, Izidor	Obchod s drevom	49.941/III-2/1941		ÚN, č. 47, 30. 8. 1941, S. 1465

Tab. č. 6: Pokračovanie

Obec	Priezvisko a meno	Živnosť	Číslo likvid.	Likvidátor	Zdroj
HRABO- VEC	Weisberger, Filip	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzav. fľašiach	88-66-1941 prez.	Július Hájek	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
KALINOV	Bobkerová, Liebe	Obchod s miešaným tovarom	88-3-1941 prez.	Michal Sičák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
KRÁSNY BROD	Herskovič, Mór	Krajčírstvo	17.136-III-4-1941		ÚN, č. 17. 5. 4. 1941, S. 609
KRÁSNY BROD	Ickovič, Mór	Obchod s plátnom	17.137-III-4-1941		ÚN, č. 17. 5. 4. 1941, S. 609
KRÁSNY BROD	Mandel, Mór	Obchod s maslom a vajcami	88-32-1941 prez.	Vasil Koman	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
KRÁSNY BROD	Mandel, Šimon	Obchod s miešaným tovarom	88-33-1941 prez.	Vasil Koman	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
KRÁSNY BROD	Mandel, Samuel	Pekárstvo	7.587/III-A-3c-1942		ÚN, č. 15., 4. 4. 1942, S. 439
KRÁSNY BROD	Schlesinger, Herman	Obchod s miešaným tovarom	88-58-1941 prez.	Michal Čerevka	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
MAKOV- CE	Einhorn, Izrael	Obchod s dobytkom	7765-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843

MAKOV- CE	Ein horn, Izrael	Obchod s dobytkom	40.535-III-3c-1941		ÚN, č. 36., 12. 7. 1941, S. 1106
MIKOVÁ	Grossmann, Mór	Obchod s miešaným tovarom	88-20-1941 prez.	Michal Kaliňák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
MIKOVÁ	Mellinger, Jozef	Obchod s miešaným tovarom	88-44-1941 prez.	Michal Kaliňák	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
ŇAGOV	Judkovič, Mór	Obchod s miešaným tovarom	88-45-1941 prez.	Juraj Sivý	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
NIŽNÁ OLKA	Grünfeld, Bernard	Obchod s dobytkom	40.530-III-3c-1941		ÚN, č. 36., 12. 7. 1941, S. 1106
NIŽNÁ OLKA	Grünfeld, Bernard	Obchod s dobytkom	7760-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843
NIŽNÁ OLKA	Šmulovič, Samuel	Obchod s miešaným tovarom	88-59-1941 prez.	Andrej Šitár	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
NIŽNÁ RADVAŇ	Josefovič, Bernard	Výroba sódovej vody	61.453/III-3b/1941		ÚN, č. 63., 21. II. 1941, S. 1964
NIŽNÉ ČABINY	Gütter, Zigmund	Obchod s drevom	42543/III-2/1941		ÚN, č. 47., 30. 8. 1941, S. 1466
NIŽNÉ ČABINY	Rosenberg, Herman	Obchod s drevom	49.952/III-2/1941	Notár obce	ÚN, č. 47., 30. 8. 1941, S. 1468
NIŽNÉ ČABINY	Rosenberg, Dávid	Obchod s drevom	49.953/III-2/1941	Notár obce	ÚN, č. 47., 30. 8. 1941, S. 1468
NIŽNÉ ČABINY	Roth, Mór	Obchod s miešaným tovarom	88-46-1941 prez.	Štefan Vico	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 250
ROKY- TOVCE	Friedmann, Móric	Obchod s dobytkom	7766-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843

Tab. č. 6: Pokračovanie

Obec	Priezvisko a meno	Živnosť	Číslo likvid.	Likvidátor	Zdroj
ROKY-TOVCE	Friedmann, Móric	Obchod s dobytkom	40.534-III-3c-1941		ÚN, č. 36., 12. 7. 1941, S. 1106
RUSKÁ PORUBA	Polster, Herman	Obchod s miešaným tovarom	88-43-1941 prez.	Štefan Ščerba Lukáčko	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
RUSKÁ PORUBA	Wasserstrom, Samuel	Obchod s dobytkom	40.533-III-3c-1941		ÚN, č. 36., 12. 7. 1941, S. 1106
RUSKÁ PORUBA	Wasserstrom, Samuel	Obchod s dobytkom	7764-III-3c-1940		ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843
VELKÉ STAŠKOVCE	Bergknophf, Mendel	Kramárstvo	88-6-1941 prez.	Peter Olearník	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VILÁGY	Neumann, Gejza	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzavretých fľašiach	88-41-1941 prez.	Andrej Gajdoš	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VYDRÁŇ	Baum, Samuel	Obchod s miešaným tovarom	88-2-1941 prez.	Andrej Pirník	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VYDRÁŇ	Davidovič, Emil	Obchod s drevom	49.954/III-2/1941	Alexej Sikorský	ÚN, č. 47., 30. 8. 1941, S. 1468
VÝRAVA	Feigenbaumová (Guttmanová), Sára	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzavretých fľašiach	88-13-1941 prez.	Vasil Dacej	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251

VYŠNÁ OLKA	Ritter, Emanuel	Drevoobchod a výro- ba pražcov	19.217/III-2	ÚN, č. 37., 19. 7. 1941, S. 1145
VYŠNÁ RADVAŇ	Austernová, Cecília	Obchod s miešaným tovarom	88-1-1941 prez.	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VYŠNÁ RADVAŇ	Kaver, Markus	Obchod s miešaným tovarom a predaj liehovín v uzavretých fľašiach	88-27-1941 prez.	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VYŠNÁ RADVAŇ	Weisberger, Viliam (Mór)	Mäsiarstvo	88-60-1941 prez.	ÚN, č. 8, 15. 2. 1941, S. 251
VYŠNÉ ZBOJNÉ	Herskovits, Áron	Obchod s dobytkom	7761-III-3c-1940	ÚN, č. 26, 31. 5. 1941, S. 843

**Tab. č. 7: Zoznam živnostenských oprávnení (licencií) vykonávať
hostinskú a výčapnícku živnosť zrušených od 1. 4. 1939
do 20. 9. 1940 v okrese Medzilaborce**

Zdroj: ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. Okresný úrad Medzilaborce 1936–1944

Č.	Meno živnostníka	Obec
1	Berkovič, Jozef	Borov
2	Durchschlag, Wolf	Brestov
3	Herškovičová, Fana	Čabalovce
4	Jozefovičová, Leny	Čertižné
5	Niedermannová, Jozefína	Havaj
6	Srulovičová, Eva	Hrabovec
7	Guttman, Jozef	Hrubov
8	Odze, Izák	Krásny Brod
9	Schönfeld, Dávid	Krásny Brod
10	Einhornová, Sura	Makovce
11	Friedmannová, Margita	Medzilaborce
12	Adler, Mordechaj	Medzilaborce
13	Garfunkel, Emanule	Medzilaborce
14	Lauferová, Zeny	Medzilaborce
15	Ickovič, Baruch Áron	Medzilaborce
16	Schönfeldová, Helena	Medzilaborce
17	Grossmann, Mór	Miková
18	Judkovič, Mór	Ňagov
19	Grünfeld, Bernát	Nižná Olka
20	Jozefovič, Bernát	Nižná Radvaň
21	Rochlitz, Jehuda	Nižné Čabiny
22	Scherner, Jakub	Nižné Zbojné
23	Durchschlag, Samuel	Repejov
24	Friedmann, Lazár	Rokytovce

Tab. č. 7: Pokračovanie

Č.	Meno živnostníka	Obec
25	Feigenbaum, Leach	Vyšná Olka
26	Davidovičová, Rozália	Vyšná Radvaň
27	Fried , Mór	Vyšné Čabiny
28	Herškovičová, Sára	Vyšné Zbojné

Tab. č. 8: Zoznam zdokumentovaných arizácií podnikov v okrese Medzilaborce

Zdroj: 1) SNA, f. Poverenictvo priemyslu a obchodu, VII. odbor. 2) SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, šk. č. 404

Č.	Prevoditeľ	Druh podniku	Sídlo	Prejímateľ (arizátor)
1	Diller, Pavol	Obchod s drevom a uhlím	Medzilaborce	Zvolenská, Margita
2	Galet, Alexander	Obchod so železným tovarom	Medzilaborce	Veliáčiková, Mária
3	Grünfeld, Baruch	Obchod s miešaným tovarom vo veľkom i malom	Medzilaborce	Krutila, Michal
4	Grünfeld, Samuel	Obchod s konfekčným a módnym tovarom	Medzilaborce	Pukáčová, Amália
5	Klausner, Meilich	Veľkoobchod a stacionárna piva	Medzilaborce	Tyrála, Vincent
6	Mendlovič, Jozef	Píla	Medzilaborce	Spojená drev. a úč. spoločnosť,
7	Mendlovič, Jozef	Obchod s drevom	Medzilaborce	Stoláriková, Mária
8	Nathan, Schönfeld	Obchod s miešaným tovarom	Medzilaborce	Hajtaš, Imrich Štefan
9	Neumann František, Gevürzmann, Nathan	Obchod so strižným tovarom	Medzilaborce	Jarošová, Vilma
10	Ritter, Jakub	Obchod s drevom	Vyšná Radvaň	Gräfinger, Jozef
11	Rothová, Helena a spol.	Elektrárň	Medzilaborce	Pukáč, Jozef a spol.
12	Schönfeld, Mojzes	Obchod s miešaným tovarom	Medzilaborce	Mlinaričová, Katarína
13	Srulovič, Izák	Obchod s textilom	Medzilaborce	Kucejová, Veronika
14	Weisberger, Teodor	Obchod s miešaným tovarom	Vyšná Radvaň	Kolesár, Michal
15	Wissberger Leopold	Obchod s drevom a uhlím	Vyšná Radvaň	Mlej, Ján

Tab. č. 9: Zoznam nehnuteľností vo vlastníctve Židov v meste Medzilaborce s uvedením ich odhadnej hodnoty

Zdroj: SNA, f. ÚHÚ, šk. č. 696, Odhad židovských nehnuteľností

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Baumhaft, Peppi Lotti a spol.	111	54 825,00
Baumhaft , Peppi Lotti a spol.	113	73 190,00
Baumová, Lenka	Hlinkova 87	80 910,00
Blumová, Mali a spol.	Hlinkova 72	68 500,00
Brandt, Hermann a spol	137	9 162,00
Davidovič, Izrael		5 900,00
Diller, Pavel	Dobrianskeho 56	169 350,00
Diller, Pavel	Dobrianskeho 56	34 665,00
Dillerová, Gizela a spol.	Hlinkova 81	75 000,00
Ebner, Šalamún	Hlinkova 75	61 042,50
Ehrlich, Žigmund a spol.		26 380,00
Feigenbaum , Armín	Hlinkova 97	89 530,00
Fellner, Bernát s manž.	Dobrianskeho 11	130 630,00
Freier, Chaim s manž.	Hlinkova 99	30 155,00
Freier, Chaim s manž.	Hlinkova 100	180 000,00
Freier, Chaim s manž.	Hlinkova 136	80 087,00
Freier, Chaim s manž.		48 270,00
Freundová, Jeanetta	236	53 980,00

Tab. č. 9: Pokračovanie

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Friedmann, Jakub a manž.	262	39 810,00
Friedmann, Menacha	103	124 830,00
Friedmannová, Mindel a spol.	12, 13	342 040,00
Galet, Alexander	Hlinkova 85	201 670,00
Gelbová, Chaja a spol.	Hlinkova 88	86 000,00
Grossingerová, Šarlota	254	1 000,00
Grossmannová, Beta	2	90 000,00
Grossmannová, Blima	Hlinkova 91	46 600,00
Grünbergerová, Jolana	108	45 320,00
Grünfeldová, Anna	Hlinkova 70	83 720,00
Grünfeldová, Margita	71	63 370,00
Halpert, Hermann a spol	Hlinkova 79, 0	213 360,00
Hapkovič, Jozef a spol.	1	67 900,00
Holloš, Max Dr. a spol.	Hlinkova 89	325 000,00
Ickovič, Jakub a spol.	141, 142	56 400,00
Jamner, Jakub a spol.	191, 192	200 000,00
Judkovičová, Estera a spol.	293	28 764,00
Kaluš, Mojžiš a spol.		37 965,00
Klausner, Meilich a spol.	66	168 670,00
Klein, Ignác	Hlinkova 84	164 620,00

Tab. č. 9: Pokračovanie

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Laufer, Dávid a spol.	Hlinkova 98	87 333,00
Laufer, Ignác	Hlinkova 94, 94a	343 590,00
Lauferová, Hany	57	96 925,00
Lebovičová, Antónia	Hlinkova 96	97 900,00
Leiter, Chaim Mozeš		26 340,00
Lerner, Abrahám	24	77 010,00
Maj, Izrael a spol.	127	56 730,00
Mandel, Maxmilián	10	29 050,00
Mandel, Samuel	3	12 000,00
Meller, Jozef	169	49 800,00
Meller, Jozef		3 780,00
Mellerová, Janetta a spol.	297	15 600,00
Mendlovič, Jozef a spol.	120	123 690,00
Mendlovič, Jozef a spol.		5 280,00
Mendlovičová, Frida	27	140 420,00
Mendlovičová, Leny	273	140 000,00
Mendlovičová, Lina	131	123 690,00
Mendlovičová, Regina vd. a spol	67	5 280,00
Mendlovičová, Rozália	107	140 000,00

Tab. č. 9: Pokračovanie

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Mortkovič, Dávid	112	105 000,00
Moškovič, Jozef Leib a spol.	258	92 385,00
Neumann, Saul a spol.	93	300 000,00
Odzeová, Lena	25	79 300,00
Raps, Izák	295	40 330,00
Reich, Hermann	122, 122a	117 120,00
Rosenfeld, Móric a spol.	345	70 500,00
Rosenfeldová, Jeanetta	346	21 230,00
Rothová, Helena	29	151 860,00
Rubin, Pinkas a spol.	77	57 210,00
Rubin, Mendel a spol.	26	47 485,00
Ruder, Mór a spol.	14	294 285,00
Ruder, Mór a spol.	19, 20, 21	132 910,00
Salzmann, Ezaiáš a spol.	267	7 628,90
Schaffer, Hermann a spol.	9	70 657,00
Schlesingerová, Etela a spol.	326	31 230,00
Schönfeld, Bence a spol.	144	60 000,00
Schönfeld, David a spol.	144	68 670,00
Schönfeld, Dezider a spol.	Hlinkova 93, 90	236 890,00
Schönfeld, Dezider s manž.		9 420,00

Tab. č. 9: Pokračovanie

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Schönfeld, Izák s manželkou	73	52 920,00
Schönfeld, Lazar a spol.	15	253 330,00
Schönfeld, Lazar a spol.	17	35 070,00
Schönfeld, Mendel Mór	126, 367	401 640,00
Schönfeld, Mózeš	109	247 490,00
Schönfeld, Samuel s manž.	106	94 870,00
Schönfeld, Viliam s manž.	101	103 071,50
Schönfeldová, Berta		34 700,00
Schönfeldová, Ilona	69	496 087,50
Schvartzová, Lenka	83	50 050,00
Silberová, Ida	344	57 820,00
Srulovič, Samuel a spol.	116	104 345,00
Srulovič, Samuel a spol.		17 640,00
Teichmann, Herman Leib	102	129 230,00
Wasserstromová, Róza	255	41 215,00
Weinberger, Viliam a manž.	22	82 470,00
Weinfeld, Bence a spol.	273	45 000,00
Weissbergerová, Matilda	147	153 690,00
Wimmer, Jozef a spol.	76	25 665,00
Wimmer, Jozef a spol.	Hlinkova 78, 74	69 285,00
Wrubel, Emanuel	115	115 200,00
Wrubel, Mano	260	41 990,00

Tab. č. 9: Pokračovanie

Priezvisko a meno majiteľa	Adresa	Odhadná hodnota nehnuteľnosti
Wrubel, Šimon	274	31 930,00
Zemelesová, Rozália a spol.	124	32 975,00
Židovská náboženská obec	130	310 290,00
Židovská náboženská obec	256	125 000,00
Židovská náboženská obec	257	80 000,00
Spolok Chevra Kadiša		111 520,00
		SPOLU: 10 571 638, 40

Tab. č. 10: Základné údaje väzňov tábora Majdanek pochádzajúcich z okresu Medzilaborce, ktorí zahynuli v tomto tábore. Mená sú uvedené v pôvodnom znení

Zdroj: *Panstwowe Muzeum na Majdanku, ID. 19*

Priezvisko a meno	Číslo väžňa	Rok nar.	Miesto narodenia	Dátum úmrtia - Majdanek	Číslo dokumentu
Schonfeld, Pinkas	717	1912	Medzilaborce	21.08.42	ID19, s. 153
Garfunkel, Armin	1084	1890	Medzilaborce	10.09.42	ID19, s. 223
Rubin, Simon	3221	1921	Medzilaborce	31.08.42	ID19, s. 184
Ickovits, Samuel	3314	1925	Krásny Brod	18.09.42	ID19, s.269
Besem, Josef	3349	1910	Medzilaborce	15.08.42	ID19, s. 138
Amsel, Mendel	3354	1921	Medzilaborce	17.09.42	ID19, s. 261
Amsel, Samuel	3363	1914	Medzilaborce	02.07.42	ID19, s. 39
Gallet, Martin	3380	1923	Medzilaborce	21.06.42	ID19, s. 20
Josefowicz, Armin	3383	1909	Čertižné	02.09.42	ID19, s.190
Mai, Josef	3553	1923	Medzilaborce	12.08.42	ID19, s. 129
Lebowits, Heinrich	3667	1902	Čertižné	10.07.42	ID19, s. 55
Duvidowitz, Israel	3816	1913	Medzilaborce	15.08.42	ID19, s. 137
Mendlovits, Hermann	3817	1910	Čertižné	25.09.42	ID19, s. 307
Mendlovic, Samuel	3818	1908	Čertižné	31.08.42	ID19, s.183
Josefovits, Jakob	3984	1923	Medzilaborce	11.09.42	ID19, s. 230
Moskowicz, Majer	3990	1908	Medzilaborce	02.09.42	ID19, s. 189
Goldschmied, Josef	4353	1921	Medzilaborce	28.08.42	ID19, s. 174

Schwarz, Leopold	5833	1896	Medzilaborce	10.09.42	I D19, s. 224
Heller, Eugen	10004	1900	Habura	09.08.42	I D19, s. 121
Wasserstrum, Leopold	10464	1897	Pstrina	16.09.42	I D19, s. 256
Srulovits, Martin	11596	1901	Habura	28.09.42	I D19, s. 323
Weizberger, Simon	11821	1898	Malá Polana	07.09.42	I D19, s. 213
Schonfeld, Isak	11830	1906	Medzilaborce	04.09.42	I D19, s. 200
Galb, Mendel	11873	1909	Medzilaborce	09.09.42	I D19, s. 220
Schonfeld, Isak	11983	1908	Medzilaborce	23.09.42	I D19, s. 293
Smulovits, Moritz	12396	1910	Medzilaborce	23.09.42	I D19, s. 293

Fotografie

1. Hlavná ulica v Medzilaborciach (dnes ul. Andy Warhola)
v 30. rokoch 20. storočia
Zdroj: osobný archív autora

2. Duchnovičova ulica v Medzilaborciach v 30. rokoch 20. storočia
Zdroj: osobný archív autora

4. Hotel Central v Medzilaborciach, v ktorom bola, ako hovorí hebrejský nápis, aj kóšer reštaurácia
Zdroj: osobný archív autora

5. Pohľad na Štefánikovu ulicu v Medzilaborciach (dnes Ul. Kpt. Nálepku), na ktorej stáli dve synagógy, rituálny kúpeľ (mikve) a dom hlavného rabína
Zdroj: osobný archív autora

6. Rabín Jicchak Zev Goldmann (Führer)
Zdroj: osobný archív autora

7. Židovské a rusínske ženy pred ordináciou detského lekára
v Medzilaborciach blízko dnešnej vlakovej stanice Medzilaborce – mesto.
Fotografia pochádza z 30. rokov 20. storočia
Zdroj: osobný archív autora

7. Členovia židovskej komunity v Medzilaborciach.
Druhý zľava rabín Mór Rottenberg, Chajim Freier, Šlomo Mendlovič, Leon
Mendlovič, Mór Schönfeld, Helju Galet, Alexander (Šaja) Galet
Zdroj: osobný archív autora

8. Medzilaborský rituálny židovský mäsiar (šochet) Jozef Moškovič
(druhý sprava) so svojimi tromi synmi
Zdroj: osobný archív J. P. Winklera

9. Židovská svadba v Medzilaborciach. Matky odvádzajú zahalenú nevestu k svadobnému obradu. Zľava: Ružena Jozefovičová, ?, ?, Nene Mendlovičová.
Zdroj: osobný archív autora

10. Žiaci Židovskej ľudovej školy v Medzilaborciach v roku 1923 so svojim učiteľom p. Borševajom.
Zdroj: osobný archív autora

11. Žiaci Židovskej ľudovej školy v Medzilaborciach pravdepodobne v roku 1932. V spodnom rade drulý zľava Marcel Rosensamen, Goldring, Ellia Goldmann, syn rabína Goldmana, Jakub Jozefovič, Mojše Teichman a Mojše Srulovič. V strednom rade tretia sprava Gizela Moškovičová, vedľa nej jej sestra Lilly Moškovičová, učiteľ J. Kohn, Tereza Rubinová

12 Zľava: Jachet Jozefovičová, Ružena Jozefovičová, Efa Majová, Goldringová,
Droire Neumannová, Chana Jozefovičová
Zdroj: Osobný archív Jacka Josepha

13. Rodina Mendlovičová. V skupine osôb zľava Ignác Mendlovič,
Ružena, Pavol, Šlomo, Leon, Frida a staviteľ Lazar Mendlovič.
Zdroj: Archív rodiny Mendlovičovej, Izrael

14. Tereza Rubinová, Ruženka Rubinová a Markus Rubin – tri zo štyroch detí obchodníka s textilom Žigmunda Rubina.
Zdroj: Osobný archív Mirjam Frankelovej

15. Chana Schwartzová z Čertižného pri čistení hydiny pri rieke Laborec.
Fotografia pochádza z konca 20. rokov 20. storočia
Zdroj: Osobný archív Meyera Denna

16. Jákov Mendlovič s manželkou Ejdel a dcérou Etou
Zdroj: Osobný archív Meyera Denna

17. Markus (Mordcha) Schwindler z Čertížného v roku 1938
Zdroj: Osobný archív Meyera Denna

*18. Rabin Jicchak Zev Goldmann, biskup Mons. Dr. Michal Buzalka
a neznámy katolícky hodnosťár počas ekumenickej pobožnosti, ktorá sa mala
konať v roku 1938 v okrese Medzilaborce.*

Zdroj: osobný archív autora

19. Medzilaborskí Židia s páskami, ktorých nosenie nariadil na jar roku 1941 župan Šariško-zemplínskej župy A. Dudáš. Muž s cigaretou Herman Halpert
Zdroj: Osobný archív autora

20. Návšteva prezidenta Tisu v Medzilaborciach dňa 17. 7. 1942.
V popredí sprava dolava: okresný náčelník Kornel Reinhardt,
minister hospodárstva Gejza Medrický, v uniforme HG župan
Šariško-zemplínskej župy A. Dudáš, prezident J. Tiso.
Zdroj: osobný archív autora

21. Manželka staviteľa Lazara Mendloviča Ružena Mendlovičová (druhá sprava), jeho sestra Frida Mendlovičová (druhá zľava) a jej dcéry s Dávidovými hviezdami v zime 1941
Zdroj: Osobný archív rodiny Mendlovičovej

22. Mirjam Rubinová, dcéra obchodníka s textilom Žigmunda Rubina (vľavo) a neznáme dievča počas internácie v švajčiarskom Büsserachu v roku 1943
Zdroj: Osobný archív autora

23. Jakub Jozefovič, ktorému sa v roku 1942 podarilo utiecť pred deportáciami do Maďarska a v roku 1944 zasa odtiaľ späť na Slovensko. Túto fotografiu použil na falošnej legitimácii na Slovensku v roku 1944.

Zdroj: Osobný archív Jacka Josepha

24. Lillian a Gizela Moškovičové, dcéry medzilaborského šocheta Jozefa Moškoviča, ktoré boli v apríli 1942 deportované do vyhladzovacieho tábora Osvienčim-Birkenau a dožili sa oslobodenia

Zdroj: Osobný archív J. P. Winklera

25. Členovia židovskej komunity v Medzilaborciach. V popredí s Dávidovou hviezdou na odeve Majlech Zemeles. V pozadí sprava: Herman Halpert, Izidor (Sruly) Galet, Lazar Mendlovič, ?, ?, Alexander (Šaja) Galet.
Zdroj: osobný archív autora

26. Geto Koneskowola v lublinskej oblasti, v ktorom príslušníci SS uväznili Židov deportovaných 19. 5. 1942 z okresu Medzilaborce.
Zdroj : The United States Holocaust Memorial Museum

"The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the United States Holocaust Memorial Museum."

27. Židia uväznení v gete Konšowola prežívali až do likvidácie geta
v ťažkých podmienkach.

Zdroj: *The United States Holocaust Memorial Museum*

"The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the United States Holocaust Memorial Museum."

28. Nemecký vojak odvádzá niekoľko židovských mužov v gete Konšowola.

Zdroj: *The United States Holocaust Memorial Museum*

"The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the United States Holocaust Memorial Museum."

I. Transport - Medzilaborce.

Nr.	N a m e o.	Geb.Datum.	Geb.Ort.	Beruf.	Anmerk.	
141.	Maadel Fay	██████████	Medzilab.	Schneiderin.	✓	
142.	Lebovits Samuel	██████████	"	Privater	✓	
143.	" Jozefina	██████████	"	Haushalt	✓	
144.	Gelzeiler Jakob	██████████	Bukovsko	Percehändler	✓	
145.	" Saraita	██████████	Čertizne	Haushalt	✓	
146.	Meller Jozef	██████████	Šašlinka	Kaufmann	✓	
147.	Schwartzsz Serena	██████████	Čertizne	Haushalt	✓	
148.	" Etela	██████████	Medzilab.	Schneiderin	✓	
149.	" Ružena	██████████	"	Miedermacherin	✓	
150.	" Ferdinand	██████████	"	Kind	✓	
151.	" Izák	██████████	"	"	✓	
152.	Meskevits Regina	██████████	Mechedel	Haushalt	✓	
153.	Glatstein Ervin	██████████	Prešov	Kind	✓	
154.	Meskevits Menhard	██████████	Medzilab.	Seugling	✓ <i>7. 1. 1942</i>	
155.	Bauchardt Anna	██████████	Vranov	Haushalt	✓	
156.	" Estera	██████████	Kucenád	Kind	✓	
157.	Ickeovits Rebeka	██████████	Bedrogker	rotúr	Haushalt	✓
158.	Herskevits Aron	██████████	Turzsusk	Schweiner	✓	
159.	" Berta	██████████	Kraskev	Haushalt	✓	
160.	" Izidor	██████████	Medzilab.	Schüler	✓	

*Tabuľa Leubovica horkovita odovzdana d. 15. 1942
 nel. konvent. shadiska v 2. l. l. me na d. 14. 1942
 S. d. vod. P. ...*

29. Deportovaný zoznam transportu Medzilaborce - Pulawy 19. 5. 1942
 Zdroj: SNA, f. MV, šk. č. 221

Ubrok Kurlandea hortkoviča ošetrovaná č. 1. 1. 1942
v št. nemocn. v L. G. na dolnej anotonie
L. d. rot. B. m. g.

30. Detail záznamu o úmrtí trojmesačného Menharda Moškoviča v transporte Medzilaborce – Pulawy 19. 5. 1942
Zdroj: SNA, f. MV, sk. č. 221

Mgr. Ján HLAVINKA (1979)

Vyštudoval Filozofickú fakultu Prešovskej univerzity v Prešove, odbor dejepis -politológia. Je externým doktorandom Inštitútu histórie Filozofickej fakulty PU v Prešove. Od roku 2003 pracuje v Ústave pamäti národa a je zároveň redaktorom časopisu Pamäť národa. Je autorom viacerých vedeckých štúdií a odborných článkov. Vo svojej práci sa zameriava predovšetkým na problematiku perzekúcií židovského obyvateľstva a pôsobenie bezpečnostných zložiek na území Slovenska v 20. storočí.

ISBN 978-80-969296-8-9

9 788096 929689